

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

ВІСНИК
Харківського
національного
університету
внутрішніх справ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ
Виходить 4 рази на рік
Заснований у грудні 1995 р.

№ 2 (101) 2023
Частина 1

Харків 2023

*Збірник належить до категорії «Б»
Переліку наукових фахових
видань України (наказ
Міністерства освіти і науки України
від 17.03.2020 № 409)
і є фаховим з юридичних наук
(наказ МОН України
від 06.03.2015 № 261)*

Рекомендовано
до друку та до поширення
через мережу Інтернет
Вченою радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ,
протокол № 8 від 27.06.2023

Редакційна колегія:

Л. В. Могилевський – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ) – головний редактор; **О. В. Джафарова** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС) – заступник головного редактора; **Л. С. Кацапал** – канд. юрид. наук (ХНУВС) – відпов. видальний секретар; **О. С. Бакумов** – д-р юрид. наук, доц. (Верховна Рада України); **І. О. Бандурка** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. І. Барко** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. Ю. Бойко-Бузиль** – д-р психол. наук, проф. (Державний науково-дослідний інститут МВС України); **С. М. Бортник** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **І. В. Бригадир** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. В. Брусакова** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. А. Бугайчук** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **М. Ю. Бурдін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **А. В. Войціховський** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. О. Гладкова** – д-р юрид. наук (ХНУВС); **Г. І. Глобенко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Головки** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **Т. І. Гудзь** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. М. Гусаров** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **П. ван Дайне** – д-р філософії, проф. (Утрехтський університет, Нідерланди); **А. І. Денисов** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **О. О. Євдокімова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **О. О. Житний** – д-р юрид. наук, проф. (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); **В. Г. Жорнокуй** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Ю. М. Жорнокуй** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. А. Зайцев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Кікіначук** – канд. юрид. наук (ХНУВС); **Д. Ю. Кондратов** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. В. Лазарев** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **К. Б. Левченко** – д-р юрид. наук, канд. філософ. наук, проф. (Кабінет Міністрів України); **І. А. Логвиненко** – д-р істор. наук, доц. (ХНУВС); **С. С. Лукаш** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (ХНУВС); **М. І. Марчук** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **В. С. Медведєв** – д-р психол. наук, проф. (Національна академія внутрішніх справ); **К. Ю. Мельник** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Н. Е. Мілорадова** – д-р психол. наук, проф. (ХНУВС); **І. С. Нечітайло** – д-р соц. наук, проф. (ХНУВС); **Ю. В. Орлов** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **І. В. Панова** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Є. Ю. Подорожний** – д-р юрид. наук, ст. наук. співробітник (ХНУВС); **Я. С. Пономаренко** – канд. психол. наук (ХНУВС); **В. Б. Пчелін** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. В. Пчеліна** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. Д. Пчолкін** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Романюк** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. Ю. Салманова** – д-р юрид. наук, проф., засл. працівник освіти України (ХНУВС); **Д. Сігель** – проф., д-р кримінології (Утрехтський університет, Нідерланди); **С. О. Сліпченко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **В. В. Сокурєнко** – д-р юрид. наук, проф., член-кор. НАПрН України, засл. юрист України (ХНУВС); **Т. Спаєнс** – проф., д-р кримінології (Гільбурзький університет, Нідерланди); **Р. А. Степанюк** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **О. С. Устименко** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **Т. Г. Фоміна** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **С. О. Шатрава** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **Д. В. Швець** – д-р юрид. наук, доц., засл. працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ); **В. В. Шендрик** – д-р юрид. наук, проф., засл. юрист України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого); **О. Р. Шишка** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **А. М. Шульга** – д-р юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. М. Шуміло** – канд. юрид. наук, доц. (ХНУВС); **О. О. Юхно** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС); **М. Ягер** – д-р філософії, проф. кримінології (Інститут кримінології Люблянського університету, Словенія); **А. М. Ященко** – д-р юрид. наук, проф. (ХНУВС).

© Харківський національний університет
внутрішніх справ, 2023

MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

BULLETIN **of Kharkiv National University** **of Internal Affairs**

Collection of scientific papers

Founder and publisher -
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in December, 1995

No. 2 (Vol. 101) 2023

Part 1

Kharkiv 2023

The collection belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 8 dated from June 27, 2027

Editorial Board:

L. V. Mohilevskiy – Doctor of Juridical Sciences (J.S.D.), Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs) – Chief Editor; **O. V. Dzhafarova** – J.S.D., Prof. – Deputy Editor; **L. S. Katsalap** – Ph.D. (KhNUIA) – Executive Secretary; **O. S. Bakumov** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. O. Bandurka** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. I. Barko** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. Yu. Boiko-Buzyl** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine); **S. M. Bortnyk** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Brusakova** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **I. V. Bryhadyr** – Ph.D. (KhNUIA); **K. L. Buhachuk** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **M. Yu. Burdin** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **A. I. Denysov** – Ph.D. (KhNUIA); **P. C. van Duyn** – Doctor of Philosophy, Prof. (Utrecht University, Netherlands); **T. H. Fomina** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **T. I. Gudz** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. O. Hladkova** – J.S.D. (KhNUIA); **H. I. Hlobenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Holovko** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University); **S. M. Husarov** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. Jager** – Doctor of Philosophy, Prof. (Institute of Criminology of Ljubljana University, Slovenia); **V. V. Kikinichuk** – Ph.D. (KhNUIA); **D. Yu. Kondratov** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Lazariev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **K. B. Levchenko** – J.S.D., PhD in Philosophy, Prof. (Cabinet of Ministers of Ukraine); **I. A. Lohvynenko** – Doctor of Historical Science, Associate Prof. (KhNUIA); **S. S. Lukash** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **M. I. Marchuk** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. S. Medvediev** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (National Academy of Internal Affairs); **K. Yu. Melnyk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **N. E. Miloradova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **I. S. Nechitailo** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (KhNUIA); **Yu. V. Orlov** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **I. V. Panova** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Ye. Yu. Podorozhnyi** – J.S.D., Senior Research (KhNUIA); **Ya. S. Ponomarenko** – Candidate of Psychological Sciences (KhNUIA); **V. B. Pchelin** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. V. Pchelina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. D. Pcholkina** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Romaniuk** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. Yu. Salmanova** – J.S.D., Prof., Honored Worker of Education of Ukraine (KhNUIA); **S. O. Shatrava** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. V. Shendryk** – J.S.D., Prof., Honored Lawyer of Ukraine (Yaroslav Mudryi National Law University); **D. V. Shvets** – J.S.D., Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa National University of Internal Affairs); **A. M. Shulha** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. M. Shumilo** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. R. Shyshka** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **D. Siegel** – Prof., Doctor of Criminology (Utrecht University, Netherlands); **S. O. Slipchenko** – J.S.D., Associate Prof. (KhNUIA); **V. V. Sokurenko** – J.S.D., Prof., Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA); **T. Spapens** – Prof., Doctor of Criminology (Tilburg University, Netherlands); **R. L. Stepaniuk** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. S. Ustymenko** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. V. Voitsikhovskiy** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **A. M. Yashchenko** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. O. Yevdokimova** – Doctor of Psychological Sciences, Prof. (KhNUIA); **O. O. Yuhno** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **O. L. Zaitsev** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **Yu. M. Zhornokui** – J.S.D., Prof. (KhNUIA); **V. H. Zhornokui** – Ph.D., Associate Prof. (KhNUIA); **O. O. Zhytnyi** – J.S.D., Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University).

Kharkiv National University of Internal Affairs, 2023

ЗМІСТ

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВознавство;
ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

Дедурін Г. Г.

Виникнення незалежної Польської держави
та проблема національних меншин 11

Лазарев В. В.

Правова позиція: загальноправова характеристика 20

Наджафлі Е.

Особливості початкового етапу дигіталізації виконавчої
влади України (1993–2003 рр.): історико-правовий екскурс 32

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СЕРІ ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Рассказова В. В.

Угода про припинення зобов’язання переданням відступного:
зміст та особливі ознаки 43

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Венедіктов В. С., Мельник К. Ю.

Централізоване і локальне правове регулювання трудових
відносин: проблеми співвідношення та розвитку 52

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бахаєва А. С., Король О. В.

Проблемні аспекти визнання дитини постраждалою
від домашнього насильства 67

Говоров В. С.

Органи місцевого самоврядування та військові адміністрації:
актуальні проблеми функціонування в умовах воєнного стану 76

Голуб М. В., Токарева К. О.

Особливості діяльності деяких правоохоронних органів:
національний та зарубіжний досвід 84

Джафарова М. В.

Принципи адміністративного судочинства в новітніх умовах
сьогодення: науково-правовий аспект 96

Клубань М. В., Панова І. В.

Дієвість інституту забезпечення позову шляхом зупинення дії
індивідуального акта чи нормативно-правового акта 104

Крет Ю. М.

Завдання фінансово-правового захисту військовослужбовців
в умовах воєнного стану114

Чишко К. О.

Теоретико-правовий погляд на зміст об'єктивної сторони ст. 178
КУпАП: теза, антитеза, аргументи, демонстрація124

Шатрава С. О., Джафарова О. В., Погорілець О. В.

Деякі питання участі прокурора у провадженнях у справах
про адміністративні правопорушення: за матеріалами
Європейського суду з прав людини135

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Мельник Д. С.

Сучасні особливості використання криптовалют для фінансування
тероризму, легалізації доходів та в іншій протиправній діяльності:
перспективні заходи протидії150

Орел Ю. В., Галан Віоке Р. Р.

Примусове годування засуджених: проблеми теорії та практики163

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Бараш Л. Є.

Структура криміналістичної характеристики злочинів,
передбачених ст. 200 Кримінального кодексу України.....175

Григоращенко О. В.

Ухилення від сплати податків: початок досудового розслідування,
першочергові дії, основні напрями роботи органу досудового
розслідування185

Дорошенко Ю. К.

Проблеми взаємодії при розслідуванні корупційних злочинів
у сфері службової діяльності та професійної діяльності,
пов'язаної з наданням публічних послуг194

Дрозд В. Г.

Затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок:
кримінальна процесуальна та криміналістична характеристика201

Заяць К. Д., Заяць Д. Д.

Особливості розслідування шахрайств, що маскуються
під оболонкою цивільних правовідносин.....213

Лозова С. М., Перлін С. І.

Підготовка об'єктів для експертизи наркотичних засобів,
психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів:
ситуаційний підхід.....225

Пчолкін В. Д., Мурадлі А. І.

Використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виробництва споживчих товарів 236

Сезонов В. С.

Об'єкти криміналістичного документознавства 248

Степанюк Р. Л., Гусева В. О.

Розслідування кримінальних правопорушень проти власності: типові слідчі ситуації та проблеми використання спеціальних знань.. 261

Тесленко І. О., Кочура О. О.

Про окремі аспекти визначення поняття «докази» та їх властивостей у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану 276

Федорищев І. П.

Елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу 288

Хань О. О., Маник О. В.

Основи методики розслідування порушення законів і звичаїв війни.. 301

Шульженко А. В.

Використання спеціальних знань у провадженнях щодо земель оборони..... 310

Щербаковський М. Г.

Слідчий експеримент при розслідуванні знищення або пошкодження майна 323

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО; ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Піхурець О. В.

Значення комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах..... 334

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Владимиров М. В., Балац А. О., Пустовий Ю. Ю., Підгайна В. В.

Отримання поліцейськими практичних навичок із вогнепальною зброєю в сучасних реаліях та під час воєнного стану 351

НАШІ АВТОРИ 362

ДО УВАГИ АВТОРІВ 365

Періодичні наукові видання Харківського національного університету внутрішніх справ 365

CONTENT

THEORY AND PHILOSOPHY OF LAW; COMPARATIVE LAW;
HISTORY OF LAW AND STATE

Dedurin G. G.

The emergence of an independent Polish state and the problem
of national minorities (*Ukr*)11

Lazariev V. V.

Legal standpoint: general legal characteristics (*Ukr*)20

Najafli E.

Features of the initial stage of digitalization of the executive authority of
Ukraine: historical and legal overview (*Ukr*)32

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL
AND LEGAL DIRECTION IN THE SPHERE OF PRIVATE LAW

Rasskazova V. V.

Agreement on the termination of obligation by transferring indemnity:
content and special features (*Ukr*)43

LABOR LAW; SOCIAL GUARANTEEING LAW

Venediktov V. S., Melnyk K. Yu.

Centralized and local legal regulation of labor relations: problems
of correlation and development (*Ukr*)52

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW

Bakhaieva A. S., Korol O. V.

Problematic aspects of defining a child as a victim
of domestic violence (*Ukr*)67

Govorov V. S.

Local self-government bodies and military administrations:
current problems of functioning under martial law (*Ukr*)76

Golub M. V., Tokarieva K. O.

Peculiarities of some law enforcement agencies's activities: national
and foreign experience (*Ukr*)84

Dzhafarova M. V.

Principles of administrative legal proceedings in modern conditions:
scientific and legal aspect (*Ukr*)96

Kluban M. V., Panova I. V.

The efficiency of the interim relief institution by suspending
an individual or regulatory act (*Ukr*)104

Kret Yu. M.

Objectives of military personnel financial and legal protection under martial law (*Ukr*)..... 114

Chyshko K. O.

Theoretical and legal perspective on the content of the objectivity of Article 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences: thesis, antithesis, arguments, presentation (*Ukr*) 124

Shatrava S. O., Dzhafarova S. O., Pohorilets O. V.

Some issues of prosecutor’s participation in proceedings on administrative offences: based on the European Court of Human Rights case law (*Ukr*).... 135

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Melnyk D. S.

Modern features of the cryptocurrency use for terrorist financing, money laundering and other unlawful activities: prospective countermeasures (*Ukr*) 150

Orel Yu. V., Galán Vioque R. R.

Forced feeding of convicts: problems of theory and practice (*Ukr*)..... 163

CRIMINAL PROCEDURE AND CRIMINALISTICS; FORENSIC EXAMINATION; OPERATIVE AND SEARCH ACTIVITY

Barash L. Ye.

The structure of the forensic characteristics of offences under Article 200 of the Criminal Code of Ukraine (*Ukr*) 175

Hryhorashchenko O. V.

Tax evasion: initiation of pre-trial investigation, primary actions, main directions of the pre-trial investigation body’s work (*Ukr*) 185

Doroshenko Yu. K.

Problems of interaction in the investigation of corruption crimes in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services (*Ukr*) 194

Drozd V. G.

Detention of a person committed a criminal offence: criminal procedural and forensic characteristics (*Ukr*) 201

Zaiats K. D., Zaiats D. D.

Peculiarities of the investigation of frauds disguised as civil legal relations (*Ukr*)..... 213

Lozova S. M., Perlin S. M.

Preparation of objects for the examination of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors: a case study approach (*Ukr*)... 225

Pcholkin V. D., Muradly A. I.	
Application of specialised knowledge in the course of investigation of criminal offences committed in the field of consumer goods production (<i>Ukr</i>).....	236
Sezonov V. S.	
Objects of forensic documentary science (<i>Ukr</i>)	248
Stepaniuk R. L., Husieva V. O.	
Investigation of criminal offences against property: typical investigative situations and problems of applying specialised knowledge (<i>Ukr</i>)	261
Teslenko I. O., Kochura O. O.	
Certain aspects of the definition of the concept of “evidence” and its properties in criminal proceedings under martial law (<i>Ukr</i>)	276
Fedorishchev I. P.	
Elements of forensic description of threats or violence against a law enforcement officer (<i>Ukr</i>)	288
Khan O. O., Manyk O. V.	
Methodology fundamentals for investigating violations of the laws and customs of war (<i>Ukr</i>).....	301
Shulzhenko A. V.	
Application of specialised knowledge in proceedings concerning defence land (<i>Ukr</i>).....	310
Shcherbakovskiy M. H.	
An investigative experiment in the destruction or damage to property investigation (<i>Ukr</i>)	323
INFORMATIONAL LAW; INTELLECTUAL PROPERTY LAW	
Pikhurets O. V.	
The significance of computer technologies in detecting plagiarism in scientific works (<i>Ukr</i>)	334
TOPICAL ISSUES OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY	
Vladymyrov M. V., Balats A. O., Pustovyi Yu. Yu., Pidhayna V. V.	
Gaining practical skills in handling firearms in modern realities and under martial law (<i>Ukr</i>).....	351
OUR AUTHORS (<i>UKR</i>)	362
TO AUTHORS' ATTENTION (<i>UKR</i>)	365
SCIENTIFIC PERIODICALS	
of Kharkiv National University of Internal Affairs (<i>Ukr</i>)	365

**ТЕОРІЯ ТА ФІЛОСОФІЯ ПРАВА; ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВознавство; ІСТОРІЯ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ**

УДК 3341.234

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.01>

Геннадій Геннадійович Дедурін,

*кандидат історичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра теорії та історії держави і права;*

<https://orcid.org/0000-0002-5277-023X>,

e-mail: Mason81@ukr.net

**ВИНИКНЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
ТА ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН**

Досліджено основні підходи до врегулювання статусу національних меншин у відродженій після Першої світової війни Польській державі. Проаналізовано за допомогою яких нормативно-правових актів відбувалося врегулювання становища національних меншин. Визначено їх відповідність міжнародно-правовим механізмам захисту прав національних меншин, що почали діяти в Європі в межах Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин.

Ключові слова: національні меншини, Польща, конституційно-правовий статус, березнева Конституція, верхньосілезька комісія.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В умовах сьогодення, на тлі повномасштабної російської агресії відбувається активна конвергенція українського та польського народів, внаслідок чого на всіх рівнях відбувається активний суспільний діалог. Така ситуація неминуче детермінує інтерес до різних аспектів спільної гуманітарної співпраці, в межах якої питання національного миру та злагоди є одним із визначальних, адже має не лише регіональне, а й загальноєвропейське значення.

Перед будь-якою країною, що є поліетнічною за своїм національним складом, постає проблема розробки та реалізації такого курсу національної політики, який би дозволив меншинам не відчувати дискримінації за національною ознакою, але водночас не ставив би під сумнів цілісність держави та існування в ній єдиного правового поля. Це добре відчули нові держави, що виникли в Центральній та Східній Європі на уламках колишніх імперій одразу після Першої світової війни. Майже в кожній з них частина населення опинилася у

статусі національних меншин. Зрозуміло, що це спонукало уряди невідкладно перейти до вирішення цієї проблеми, чітко визначивши конституційно-правовий статус громадян, які ідентифікували себе як представники національних меншин. У цьому контексті надзвичайно актуальним виглядає досвід Польської держави.

Стан дослідження проблеми

Як теоретичні, так і практичні проблеми, пов'язані з формуванням конституційно-правового статусу національних меншин, зокрема у міжвоєнній Польщі, на різних етапах цікавили доволі широке коло науковців з Польщі, України, Білорусі та інших країн. Враховуючи міждисциплінарний характер зазначеної проблематики, певний внесок у її розробку зробили як «суто» історики, так і фахівці, що працювали в історико-правовому напрямі. Особливо слід виокремити внесок у дослідження цієї проблематики таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як Я. Грицак, С. Плохій, Я. Дашкевич, Т. Снайдер, Дж. Ротшильд, Є. Миронович, А. Хойновський, Є. Томашевський, А. Загідулін, К. Гомолка, С. Дністрянський та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення основних підходів до врегулювання статусу національних меншин у відтвореній Польській державі. Для досягнення поставленої мети були сформульовані такі *завдання*: з'ясувати, за допомогою яких нормативно-правових актів відбувалося врегулювання становища національних меншин, та на прикладі окремих із них встановити, наскільки вони відповідали міжнародно-правовим механізмам захисту прав національних меншин, що почали діяти в Європі після завершення Першої світової війни.

Наукова новизна дослідження

Вдалося довести, що через відсутність механізмів контролю за дотриманням міжнародних норм, які мали стати гарантом забезпечення прав національних меншин, та недосконалість внутрішнього законодавства польська влада на різних рівнях неодноразово порушувала демократичні принципи березневої Конституції 1921 року та інші нормативно-правові акти, що були покликані забезпечити рівноправ'я представникам національних меншин, що так само створювало постійну напругу в середині Другої Речі Посполитої, дестабілізуючи внутрішню ситуацію в країні.

Виклад основного матеріалу

Уперше питання правового статусу національних меншин у новій Польській державі й охорони їхніх прав порушили німецькі організації. Їхня занепокоєність була цілком зрозумілою, бо ще навіть до врегулювання на міжнародному рівні питання нових кордонів у Східній Європі стало цілком очевидним, що у складі Другої Речі Посполитої

опиняться території, де буде переважати етнічне німецьке населення. Саме за наполяганням представників цих організацій у протоколі Міжсоюзницької комісії від 3 березня 1919 року, яка працювала в Познані, було зауважено: «Комісія буде розглядати завдання, поставлене представниками німецьких організацій, з метою забезпечення прав німецької меншини на території Польщі» [1, s. 27]. Щоправда, у цьому ж протоколі зазначалася необхідність аналогічних кроків з боку Берліну щодо захисту прав польської меншини в Німеччині.

У розробці нової концепції міжнародної охорони прав національних меншин активну участь також брали єврейські організації. Їхня значна увага приділялася Польщі, де мешкала одна з найбільш численних єврейських меншин у Європі. Так, у постанові Американського єврейського конгресу від 2 березня 1919 року наголошувалося: «У Польщі та Румунії проживає чимало осіб, які не використовують державну мову... На побутовому рівні, у своїх релігійних закладах вони використовують свої рідні мови... Слід надати відповідні гарантії, щоб й у подальшому національні меншини цих країн могли користуватися своїми традиційними мовами і не примушувались до використання виключно державної» [1, s. 27]. Звернення організації, що представляли інтереси національних меншин, мали підготувати міжнародну спільноту до прийняття документів, які б стали правовим фундаментом захисту їхніх прав.

На Паризькій мирній конференції було закладено не лише фундаментальні засади відносин між країнами на міжнародній арені. Коло питань, що розглядалися під час проведення цього заходу, було дійсно широким. У результаті учасники схвалили низку знакових угод, зокрема і Малий Версальський трактат. Цей документ було ратифіковано польською стороною 28 червня 1919 року. Значення трактату полягає в тому, що саме його вважають точкою відліку в процесі формування юридичних засад регулювання правового становища національних меншин у Другій Речі Посполитій [2, s. 113].

Більшість польських політиків поставилася до положень Малуго Версальського трактату з пересторогою, звинувачуючи західноєвропейських політиків у завуальованому бажанні отримати важелі впливу на молоду Польську державу, що, на їхню думку, становило реальну загрозу суверенітету країни [3, s. 242]. Особливе занепокоєння викликав той факт, що статті трактату можуть бути використані для перетворення німецької національної меншини на своєрідну «п'яту колону» на території Польщі [1, s. 29]. Це значною мірою пояснює, чому ця країна нерідко ігнорувала свої міжнародні зобов'язання щодо гарантування прав національних меншин.

Однак ратифікація польською стороною Малуго Версальського трактату передбачала, що національні меншини отримають відповідний

конституційно-правовий статус і на рівні внутрішнього законодавства. Дійсно, вже наступного дня Сеймом було ухвалено Закон, який передбачав встановлення верховенства польського права на колишніх німецьких землях Східної Пруссії. У статті 3 згаданого Закону зазначалося, що він скасовує дію всіх законів та наказів, що діяли раніше на тих землях і могли привести до дискримінації представників будь-якої національності чи віросповідання [4, р. 229].

У контексті проблеми дослідження першочерговий інтерес становить Конституція, що набула чинності 17 березня 1921 року. Вже у преамбулі документа надавалися гарантії того, що всі громадяни мають бути рівними перед законом та отримувати захист від держави, незважаючи на різне етнічне походження, мову, расу чи релігійну належність. Отже, саме на цей документ представники національних меншин покладали неабиякі сподівання¹.

Ще на етапі обговорення Основного Закону абсолютна більшість польських політиків була переконана, що наявність у ньому гарантій прав національних меншин є невід'ємним елементом демократичної держави, якою себе позиціонувала Друга Річ Посполита. Про це свідчив і декрет від 28 листопада 1918 року, який визначав порядок проведення виборів до Сейму та наголошував на повній рівності всіх громадян, незважаючи на їхню національну належність [1, s. 29].

Щодо правового статусу національних меншин, то він визначався у статтях 95, 96, 109, 110 березневої Конституції. Зокрема, у ст. 95 йшлося про охорону життя, свободи та власності меншин, а у ст. 96 гарантувалася рівноправність представників меншин і титульної нації перед державними органами влади. Стаття 109 зафіксувала норму, згідно з якою кожний громадянин має право на збереження власних національно-культурних особливостей і розвиток рідної мови. Зазначалося, що окремими державними законами меншинам буде забезпечено в Польській державі повний і вільний розвиток їхніх національних особливостей, при цьому це буде відбуватися за допомогою встановлення автономних зв'язків між меншостями та місцевими органами влади, які будуть мати публічно-правовий характер. Водночас держава щодо їхньої діяльності залишала за собою право контролю і надання в разі необхідності фінансової допомоги.

Стаття 110 гарантувала громадянам Польщі, що належали до національних, релігійних або мовних меншин, рівне з іншими громадянами право заснування, нагляду та утримання за свій власний рахунок громадських, добровільних, релігійних установ, шкіл та інших освітянських закладів, а також використання в них своєї рідної мови

¹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921. Nr 44, poz. 267.

та дотримання обрядовості, притаманної їхнім релігіям. Щодо останнього, то треба зауважити, що хоча в березневій Конституції наголошувалося на головному становищі римо-католицької конфесії (ст. 114), вона також гарантувала надання широких свобод і православному, протестантам, мусульманам та ін. та невтручання держави до їхніх внутрішніх справ (статті 111–113)¹. Додатково ст. 115 гарантувала незалежність костюлу і релігійних організацій національних меншин.

Загалом березнева Конституція незалежної Польщі в частині гарантування прав національним меншинам стала своєрідним компромісом між поглядами польської правниці на чолі з Р. Дмовським, яка виступала за абсолютне домінування інтересів етнічних поляків та лідерів польських партій соціалістичного спрямування (Т. Голувко, А. Василевський), які хотіли підтримувати національно-культурні інспірації меншин в обмін на їхнє лояльне ставлення до Польської держави [5, s. 10].

Отже, у березневій Конституції передбачалося видання законів, які б забезпечили національним меншинам вільний розвиток національних рис завдяки створенню автономних союзів, які б діяли в рамках загального самоврядування із правом контролю з боку держави. Втім, як зазначав О. Турчак, реалізація цих норм залишала бажати кращого. У цьому контексті слід згадати Закон «Щодо принципів загального воєводського самоврядування, зокрема Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств» від 26 вересня 1922 року [6, с. 69]. Зокрема, в цьому акті заборонялися будь-які форми колонізації та надавалися гарантії відкриття українського (руського) університету, а також вільного використання української мови в публічному житті й освіті. Цікаво, що статті 20 та 21 Закону визначали пріоритетність під час формування адміністративного апарату в цих воєводствах за етнічними українцями [7, с. 213]. У разі ухвалення цей акт, який повністю узгоджувався зі змістом ст. 109 березневої Конституції, надавав би Східній Галичині права автономного краю за аналогією з Верхньою Сілезією.

На наш погляд, поява вищезгаданого закону стала можливою з огляду на невирішеність на той момент міжнародно-правового статусу Східної Галичини. На думку польської влади, декларування подібної ліберальності щодо національних меншин, які проживали в цьому регіоні, було зроблене, скоріше, «на експорт» і мало стати додатковим аргументом на користь того, що ці землі потрібно закри-

¹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1921. Nr 44, poz. 267.

пити у складі Другої Речі Посполитої. Така тактика, зважаючи на рішення послів Ліги Націй у березні 1923 року щодо належності регіону, загалом себе виправдала. Водночас прибічники Ю. Пілсудського всю провину у провалі цього Закону переклали на правих і центрис-тів.

У контексті прав саме слов'янських меншин міжвоєнної Польщі неабиякий інтерес становлять відповідні статті Ризького мирного до-говору, укладеного між Польщею та Радянською Росією 18 березня 1921 року. Крім пунктів, присвячених питанням кордону та визна-ченню характеру міждержавних зв'язків РСФРР та УСРР з Польщею, ст. 7 гарантувала, що «...росіянам, українцям та білорусам, які пере-бувають на території Польщі, виходячи з принципу рівноправності представників усіх національностей, будуть надані права, які дозво-лять забезпечити умови для вільного розвитку культури, викорис-тання національних мов та дотримання релігійної обрядовості...» [8, с. 527]. Цікаво, що в договорі не йшлося про те, що Польська держава сама має відкривати школи з викладанням мовою національних меншин.

Документом, що підтверджував ті самі права щодо німецької ме-ншості, була Женевська конвенція щодо Верхньої Сілезії, укладена 15 травня 1922 року. Її метою було врегулювання прикордонної спів-праці між тими районами регіону, що залишилися у складі Німеч-чини, і тими, які відійшли Польщі. Спеціальна верхньосілезька комі-сія, яка складалася як з німців, так і з поляків, мала арбітражні функції в разі виникнення спорів щодо виконання умов Конвенції [9, s. 863]. На відміну від Ризького договору, ця Конвенція ще й ви-знавала автономію зазначеного регіону у складі Польської держави¹. Особливості функціонування автономії Верхньої Сілезії визначалися в Уставі органічному Сілезького воєводства. Вона поширювалася на окре-мі сторони адміністративного, господарського, культурно-освітня-ського життя. Автономний статус Верхньої Сілезії відображав давні традиції самоврядування, що панували в цьому регіоні.

Жоден зі згаданих нами правових актів, крім Женевської конвенції щодо Верхньої Сілезії, не передбачав надання національним менши-нам навіть територіально-культурної автономії. Втім, послідовне до-тримання задекларованих у них принципів надавало би останнім можливість зберігати власну ідентичність. Однак у реальності поль-ські уряди з їхньою національною політикою та дії місцевих органів влади на рівні воєводств і повітів намагалися обійти положення тих

¹ Gołaszewska D. Mniejszości narodowe II RP // o-historii.pl : сайт. URL: <http://o-historii.pl/mniejszosci-narodowe-ii-rp> (дата звернення: 11.02.2023).

нормативно-правових актів, що були покликані забезпечити дотримання прав представників не титульної нації [10, с. 87]. У цьому контексті цілком слушною виглядає думка Д. Мательського, який зазначав, що державна політика реалізується місцевою адміністрацією, яка не має брати участь у політичній боротьбі, а зосередити свої зусилля на вирішенні суспільних, етнічних чи міграційних проблем [11, с. 235]. Але у випадку з Другою Річчю Посполитою практика суттєво не збігалася з теорією, бо місцеві адміністрації, особливо у східних воєводствах, часто не вирішували, а створювали проблеми у відносинах із національними меншинами.

Висновки

Правовий статус національних меншин у відродженій Польській державі визначався як міжнародними нормативно-правовими нормами, так і національним законодавством. Щодо національного законодавства Другої Речі Посполитої, то слід констатувати, що польські закони та польська юридична думка, нормативно визначаючи статус національних меншин, оперувала науково-понятійним апаратом, тожним до сучасного, але щодо представників не титульної нації цей статус був вужчим. Так, на тому етапі існувала ціла низка нормативно-правових актів, розроблених з метою визначення конституційно-правового статусу національних меншин та подальшого врегулювання їхнього становища.

У разі дотримання проголошених правових норм Польська держава мала всі шанси уникнути відкритої конфронтації з представниками не титульної нації. Проте ситуація, що склалася в Польщі навколо національних меншин, стала класичним прикладом розбіжностей між нормотворчою теорією та правозастосовною практикою.

Така ситуація була зумовлена цілою низкою факторів, зокрема важким економічним станом, який провокував перманентну напруженість у суспільстві та неповагу поляків до представників національних меншин. Штучно створені після Першої світової війни кордони також провокували міжнаціональні конфлікти. Нарешті, слід мати на увазі, що переважна більшість поляків були прибічниками концепції національної держави, яку пропагували націонал-демократи, що передбачала асиміляцію національних меншин.

Список бібліографічних посилань: **1.** Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 223 s. **2.** Kutrzeba S. Polskie prawo polityczne według traktatów. Część 1. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1923. 194 s. **3.** Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty (1912 – styczeń 1924). Warszawa ; Krakow, 1924. 796 s. **4.** Drozdowski M. The national minorities

in Poland in 1918–1939. *Acta Poloniae Historica*. 1970. No. 22. Pp. 226–251.

5. Adamczyk A., Kaźmierczak K. The national minorities in the polish politics. The past and the present. *Humanities and Social Sciences*. 2015. Vol. 20, No. 4. Pp. 9–26.

6. Турчак А. Березнева Конституція 1921 р. у Польщі: державний лад Польщі та парламентаризм. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2014. № 6. С. 65–70.

7. Гедаиаш М. Національне питання у Польщі (1918–1939 рр.): проблеми державного регулювання. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 210–223.

8. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. III / Ин-т славяноведения АН СССР, Ин-т истории польско-сов. отношений Польской АН ; отв. ред. И. А. Хренов, Н. Гонсеровская-Грабовская. М. : Наука, 1965. 608 с.

9. Davies N. *Boże Igrzysko – Historia Polski*. Kraków : Znak, 2006. 1232 s.

10. Дедурін Г. Про особливості правового становища білоруської національної меншини у міжвоєнній Польщі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2007. Вип. 39. С. 86–90.

11. Matelski D. Administracja publiczna Drugiej Rzeczypospolitej wobec mniejszości narodowych oraz migrantów i cudzoziemców // *Między tolerancją a niechęcią. Polityka współczesnych państw europejskich wobec migrantów i mniejszości / pod red. nauk. A. Adamczyk, A. Saksona, S. Trosiaka*. Poznań : Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2017. S. 235–259.

Надійшла до редколегії 14.02.2023

Прийнята до опублікування 17.03.2023

Dedurin G. G. The emergence of an independent Polish state and the problem of national minorities

The main approaches to the regulation of the status of national minorities in the Polish state restored after the First World War were investigated. They were reflected in the relevant provisions of the first Constitution of independent Poland (March 1921), which was a kind of compromise between the views of the Polish right-wing led by Roman Dmowski, who advocated the absolute dominance of ethnic Poles' interests, and the leaders of Polish socialist parties (T. Goluwko, L. Wasilewski), who wanted to support the national and cultural inspirations of minorities in exchange for their loyalty to the Polish state.

The legal acts used to regulate the situation of national minorities were analysed. Their compliance with the international legal mechanisms for the protection of national minority rights, which began to operate in Europe within the framework of the Versailles-Washington system of international relations, in particular, the provisions of the Treaty of Versailles Minor, was determined. In case of compliance with the proclaimed legal norms, the Polish state had every chance to avoid an open confrontation with representatives of the non-title nation. However, the situation in Poland with regard to national minorities became a classic example of the discrepancy between law-making theory and law enforcement practice.

It has been proved that due to the lack of mechanisms for monitoring compliance with international norms which were supposed to guarantee the rights of national minorities and

imperfections in domestic legislation, the Polish authorities at various levels have repeatedly violated the democratic principles of the March 1921 Constitution and other legal acts designed to ensure equal rights for representatives of national minorities, which, in turn, created constant tension within the Second Polish Republic, destabilising the internal situation in the country.

This situation was caused by a number of factors: the difficult economic situation, which provoked permanent tensions in society and the Poles' disrespect for members of national minorities. Artificially created borders after the First World War also provoked interethnic conflicts. Finally, it should be considered that the vast majority of Poles were supporters of the concept of the nation-state promoted by the National Democrats, which envisaged the assimilation of national minorities.

Key words: national minorities, Poland, constitutional and legal status, March Constitution, Upper Silesian Commission.

Віктор Вікторович Лазарєв,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра теорії та історії держави і права;

<https://orcid.org/0000-0001-9468-0497>,

e-mail: judge2101@gmail.com

ПРАВОВА ПОЗИЦІЯ: ЗАГАЛЬНОПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Статтю присвячено комплексному аналізу поняття «правова позиція». Виокремлено підходи дослідників до розуміння категорії «правова позиція». Наголошено на нерозривному зв'язку правової позиції з праворозумінням і правовою культурою. Наведено перелік найважливіших характеристик, притаманних правовим позиціям. Наголошено, що природу правових позицій утворює прагматика, ставлення людини до реальних речей. Зауважено, що категорію «правова позиція» слід розглядати ширше, ніж певні аргументи і переконання для прийняття рішення стосовно правозастосовної практики.

Ключові слова: правова позиція, праворозуміння, Конституційний Суд України, Верховний Суд, висновки, аргументи, правові ідеї, філософські підходи.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Правові позиції є серцевиною будь-якого рішення в юридичній справі. Вони починають формуватися на стадії попереднього розгляду звернень і підготовки справи до розгляду, коли збираються та досліджуються матеріали справи. А вже в остаточному вигляді вони будуть відображатися в рішенні будь-якого органу [1, с. 38; 2, с. 155]. На сьогодні в юридичній науці питання правових позицій порушується лише в межах галузевих юридичних наук стосовно конкретних ситуацій або певного органу. Визначення юридичної природи цього терміна на теоретичному рівні у вітчизняному правознавстві відсутнє. Це ставить перед правниками проблему правильного використання цієї категорії з метою чіткого визначення застосування правової позиції у своїх висновках про особливості викладення цих позицій у актах. Це підтверджується тим, що в юриспруденції до будь-яких актів та наукових здобутків висувається вимога стосовно формальної визначеності. Саме тому дослідження, присвячені визначенню юридичної природи й особливостей теоретичної складової цієї категорії, набувають особливої актуальності, оскільки лише належне використання правової позиції дозволить вдосконалити вітчизняне законодавство і правову доктрину.

Стан дослідження проблеми

У вітчизняній юридичній літературі питання правових позицій залишилося поза увагою вчених – теоретиків права, тому науковці з галузевих наук досліджували його під різними кутами. Низка дослідників пов'язували правові позиції виключно з діяльністю Конституційного Суду України. Так, Г. Христова пов'язує правові позиції з діяльністю Конституційного Суду України із тлумачення норм права і закріплення їх у системі нормативно-правових актів [3]. О. Совгіря розглядала правові позиції зарубіжних конституційних судів у аспекті дослідження інституту референдуму, наводячи перспективи розвитку вітчизняного конституціоналізму [4]. С. Калинюк на теоретичному рівні розглянув сутність правових позицій Конституційного Суду України [5]. О. Бакумов у своєму дослідженні визначив юридичну природу правової позиції Конституційного Суду України [6]. Подібне дослідження було проведено також І. Шевчук [7]. О. Спінчевська розглянула правові позиції Конституційного Суду України з точки зору особливостей нормативного регулювання конституційного юрисдикційного процесу [8].

Деякі дослідники пов'язували правові позиції з роботою Верховного Суду. Н. Пархоменко, досліджуючи судову практику Верховного Суду, звернула увагу на ту обставину, що суд завдяки тлумаченню норм права стосовно певних юридичних справ та вирішення визначених завдань формує правові позиції, на основі яких здійснюється регулювання суспільних відносин поряд з іншими правовими регуляторами [9]. О. Горох та А. Музика торкалися аналізу правових позицій Верховного Суду України, аналізуючи практику застосування ним положень Особливої частини Кримінального кодексу України, що відображена у відповідних постановках Пленуму, узагальненнях судової практики [10]. О. Печений та І. Спасибо-Фатеева приділили увагу дослідженню правових позицій Верховного Суду з огляду на особливості захисту права власності [11]. Г. Андрусяк [12], Н. Бобечко [13], Д. Скрипник [14; 15], Н. Хоцяновська та В. Назаров [16] розглядали правові позиції Верховного Суду, зважаючи на особливості кримінального провадження.

Також правові позиції розглядалися в аспекті компаративістських досліджень. Зокрема, А. Бойко торкається правових позицій у розрізі дослідження якості правового регулювання позицій Європейського суду з прав людини [17]. Водночас слід відмітити, що дослідження щодо проведення загальноправової характеристики поняття «правова позиція» у вітчизняній науці відсутні, що зумовлює необхідність усунення цього недоліку.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є проведення комплексного аналізу підходів до визначення поняття «правова позиція» та її юридичної природи.

З урахуванням визначеної мети було поставлено такі завдання: 1) охарактеризувати підходи дослідників до розуміння терміна «правова позиція»; 2) визначити особливості правової позиції.

Наукова новина дослідження виявляється в напрацюванні авторської дефініції поняття «правова позиція», розкритті її основних ознак, визначенні тенденцій наукових досліджень щодо природи правових позицій.

Виклад основного матеріалу

Система державних і судових органів повинна мати певний інструментарій, який би допомагав їм юридично оформити чи закріпити прийняті рішення, відтак акти є таким засобом, що юридично оформлює результати розгляду матеріальних, процесуальних або організаційних питань. Однак прийняттю певного рішення передують формування думок суб'єкта, що ґрунтуються на певних позиціях, переважно правового характеру [18, с. 177; 19, с. 64]. Ці позиції спрямовані на формування напряду вирішення поставленого питання і в юриспруденції зазвичай мають назву «правові позиції».

Комплексний аналіз вітчизняного законодавства дозволяє зробити висновок, що хоча у статтях 68 та 92 Закон України «Про Конституційний Суд України»¹ оперує терміном «юридична позиція», проте у цьому та інших нормативно-правових актах офіційне визначення цієї категорії відсутнє. Таким чином, вирішення термінологічного питання, з'ясування суті цього терміна переноситься у площину наукових досліджень та аналізу. Однак, як свідчить аналіз наукової літератури, немає також однозначності в розумінні поняття правової позиції і серед наукової доктрини [18, с. 177; 19, с. 64].

Незважаючи на те, що сьогодні поняття «правова позиція» в юридичній літературі використовується достатньо часто, зокрема у галузевих науках, наприклад конституційному праві, все ж ми стикаємося з тією обставиною, що існують різні підходи до його розуміння [20, с. 17]. Тому слід детально проаналізувати думки дослідників стосовно розуміння цієї категорії. Зокрема, Т. Слінько та Р. Рева розглядають правові позиції як найбільш узагальнені правові висновки внаслідок тлумачення Конституції України, положень законів, інших нормативно-правових актів, що мають на меті забезпечити формальну визначеність стосовно розуміння сутності нормативно-правової бази. Висновки, закладені у правових позиціях, є обов'язковими для

¹ Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 16.01.2023).

прийняття остаточного рішення у справі і є основою для реалізації того чи іншого акта [21, с. 5–6].

Під правовими позиціями, на думку В. Кампо та П. Ткачука, слід розуміти результат інтерпретаційної діяльності, яка знаходить свій прояв через висновки, різноманітні роз'яснення, правоположення та доктрини, які мають на меті визначити сутність нормативно-правового акта, надати йому належну юридичну оцінку за допомогою наявного масиву правових знань. Все це слугує належному вирішенню конкретної життєвої ситуації, яка є ключовою при розгляді справи і торкається всіх суб'єктів правовідносин [22, с. 114; 23, с. 21].

М. Мазур правову позицію розглядає як «прецедентні норми права, які містять правові приписи про належне розуміння змісту конституційних та законодавчих норм, а також правові засади та інші положення, сформовані Конституційним Судом України на підставі тлумачення Конституції та законів України та є обов'язковими для розв'язання питань, що перебувають у межах конституційного провадження» [24, с. 9].

За твердженням В. Данко, сама собою правова позиція є нормативно-доктринальною квінтесенцією постанови Конституційного Суду, але не є правовим джерелом – вона стосується лише тієї постанови, в якій формується ця правова позиція [19, с. 64].

О. Кравчук стверджує, що правові позиції є системою вироблених загальнообов'язкових правових висновків, аргументів, що виражають їхнє ставлення до конкретного правового питання, є загальнообов'язковими і є основою для остаточного рішення конституційних судів [25, с. 189].

Р. Мартинюк дотримується думки, що, будучи вираженням вищих конституційних цінностей, правові позиції органу конституційної юрисдикції виявляють доктринально-нормативну природу та формують своєрідне «право принципів». Згадана природа правової позиції виявляється в тому, що одного разу сформульована у відповідному інтерпретаційному акті правова позиція набуває загально-нормативного значення і надалі може неодноразово застосовуватися поза зв'язком з обставинами справи, щодо якої Конституційним Судом було прийнято рішення [26].

С. Мельничук наголошує, що правові позиції: це частина правового акта; вони встановлюються суб'єктами, уповноваженими приймати, тлумачити або виконувати нормативно-правові акти; вони визначаються системою об'єктивних правових аргументів; є основою для формування формально обов'язкових нормативно-правових, інтерпретаційно-правових та індивідуально-правових приписів; вони об'єктивуються в законодавчих, інтерпретаційних, правових і виконавчих актах. Відповідно правові позиції – це об'єктивно аргументовані

нормативно-, інтерпретаційно- та індивідуально-правові приписи, що об'єктивуються у відповідних правових актах [20, с. 17–18].

Як бачимо, деякі дослідники ототожнюють правову позицію з певним юридичним актом або його частиною. Однак існує також інший підхід до розуміння цього поняття.

Так, Д. Белов зазначає, що сама собою правова позиція є нормативно-доктринальною квінтесенцією постанови Конституційного Суду, але не є джерелом права – вона стосується тієї постанови, в якій формується ця правова позиція [18, с. 177].

Т. Слінько та Р. Рева визначають правові позиції як правові уявлення (висновки) внаслідок тлумачення Конституції України та/або положень законів, інших нормативно-правових актів, які мають загальний характер, знімають правову невизначеність і є підставою для винесення остаточного рішення [21, с. 5].

Р. Мартинюк розглядає правові позиції як аргументовані доктринально-нормативні висновки, установки та правові оцінки, які набувають обґрунтування у процесі здійснення органами конституційної юрисдикції конституційного нормоконтролю [26].

О. Кравчук під правовими позиціями розуміє феномен, який являє собою систему вироблених загальнозастосовних правових висновків, аргументи, що виражають його ставлення до конкретної правової проблеми, є загальнообов'язковими та є основою для остаточного рішення конституційних судів [25, с. 189].

В. Вапнярчук стверджує, що правова позиція – це система поглядів, суджень, що виражають ставлення суб'єкта до правових явищ і процесів [27, с. 220].

Т. Цимбалістий під правовими позиціями Конституційного Суду розуміє не тільки остаточний варіант свого рішення (загалом), а й систему правових аргументів, використаних для його обґрунтування, концепцію суду щодо суті питання, що розглядається, і зроблені висновки [2, с. 153].

Також низка дослідників, зокрема В. Данко та Д. Белов, дотримуються думки, що правові позиції – це система нормативних переконань, певні засади прецедентного характеру. Отже, вони виступають певними юридичними орієнтирами або ж свого роду нормативно-інтерпретаційними встановленнями [18, с. 177].

В. Качур визначає правову позицію як стійку, внутрішньо усвідомлену готовність особи діяти відповідно до права, що ґрунтується на її ціннісно-правових установках і правовому світогляді та відображає її ставлення до правової дійсності [28, с. 10].

В основу правової позиції, як зазначають С. Шевчук, Н. Дідик та І. Бесага, покладено знання, принципи і праворозуміння. Однак вирішальну роль належить правосвідомості, на підставі якої формується

судова воля суб'єктів, до повноважень яких входить створення правових висновків [29, с. 344–346; 30, с. 154].

У широкому розумінні правовими позиціями Європейського суду з прав людини можуть бути визнані будь-які вироблені судом у процесі тлумачення й застосування Конвенції правові уявлення та ідеї незалежно від способу їхнього вираження в рішенні Європейського суду з прав людини, формальної обов'язковості та сфери дії [31, с. 10].

Оскільки права позиція є проявом життєвої позиції особи, В. Качур пропонує розглядати її як стійку, внутрішньо усвідомлену готовність особи діяти відповідно до права, яка ґрунтується на її ціннісному ставленні та правовому уявленні про світ і відображає її ставлення до правової дійсності [32, с. 193].

Деякі дослідники дотримуються думки, що правові позиції – це певна сукупність юридичних аргументів, які беруть за основу правила прецедентного характеру. Отже, вони слугують нормативними орієнтирами або належним чином оформленими нормативно-інтерпретаційними встановленнями [18, с. 177].

У науковому середовищі висловлюються і більш розгорнуті визначення, наприклад позиції як узагальнені уявлення органу конституційної юрисдикції щодо чітко визначених питань, що стосуються конституційно-правової проблематики. Отже, правові позиції, що визначаються органом конституційної юстиції як нормативні положення, створені у результаті інтерпретаційної діяльності органу норми Основного Закону, а також інтерпретації ним конституційного змісту, що встановлено на нормативному рівні, за допомогою яких ми можемо вирішити питання правової чи ситуативної невизначеності у конкретних випадках, постають нормативним обґрунтуванням рішень Конституційного Суду. Натомість є науковці, які вважають, що права позиція – це «тільки фрагмент мотивувальної частини остаточного рішення Конституційного Суду, пов'язаного з його резолютивною частиною, тобто з остаточними висновками Суду ... суть правових позицій полягає в тому, що вони фактично відображають особливого роду правотворчість. ... Права позиція ... означає інтерпретацію норми ..., причому саме тієї норми, яка покладена в основу резолютивної частини рішення» [18, с. 177].

Крім підходів до розуміння сутності правової позиції, дослідники пов'язують її з праворозумінням та правовою культурою. Так, Т. Слінько та Р. Рева зазначають, що базовим підґрунтям правових позицій є напрацювання дослідників, конституційні принципи, наукові доктрини і, найголовніше, праворозуміння учасників правових відносин [21, с. 6]. П. Ткачук стверджує, що під правовими позиціями треба розуміти певні правові погляди, певне розуміння правової ситуації [23, с. 10].

В. Качур визначає правову позицію як стійку внутрішню усвідомлену готовність людини до правової поведінки, що ґрунтується на її ціннісно-правових установках і правовому світогляді та відображає її ставлення до правової дійсності [28, с. 10].

В основу правової позиції, як зазначає С. Шевчук, покладено знання, принципи і праворозуміння. Однак вирішальну роль слід віддати правосвідомості, на підставі якої формується судова воля суб'єктів, до повноважень яких входить створення правових висновків [29, с. 344–346; 30, с. 154].

Щодо правової позиції, то, як стверджує, В. Качур вона є суб'єктивною частиною правової культури, оскільки має велике значення для розуміння феномена культури. Діяльність, яка є об'єктивною стороною життя, визначається і безпосередньо залежить від свідомості, що є сполучною ланкою між людиною та навколишнім світом. Саме свідомість визначає життєву позицію суб'єкта, що є його суб'єктивною стороною [32, с. 191]. Зважаючи на ту обставину, що правова позиція є проявом життєвої позиції людини, слід розглядати її як стійку внутрішню переконаність людини діяти у суворій відповідності до вимог законодавства, що базується на її правових цінностях і світогляді та відображає її ставлення до права і дійсності [32, с. 193].

Отже, ми можемо зробити висновок, що сучасна наукова доктрина розглядає правову позицію з різних підходів: як частину правової культури і правосвідомості; як певні уявлення, ідеї; як частину акта або його висновки. Такі підходи ускладнюють на доктринальному рівні розуміння самої сутності правової позиції, що може призвести до суперечностей при реалізації норм права. Саме тому цей термін слід використовувати з дотриманням правил формальної визначеності.

З'ясувати сутність терміна «правові позиції» допоможе виокремлення основних його характеристик. Р. Рева та С. Шевчук визначають такі найбільш важливі характеристики правових позицій:

1) формуються в порядку індивідуального розгляду справ на основі конституційного судочинства при здійсненні Конституційним Судом своїх повноважень (контроль норм, офіційне тлумачення, конституційне звернення тощо);

2) формулювання правової позиції усуває правову невизначеність і вирішує конкретну правову ситуацію;

3) юридична сила правових позицій нерозривно пов'язана з обов'язковістю рішень і висновків і полягає в тому, що:

а) вони є остаточними, безповоротними, однаково обов'язковими для всіх юридичних осіб і набувають чинності після опублікування;

б) діють безпосередньо і не потребують підтвердження своїх дій іншими правовими актами;

в) законна сила рішень Конституційного Суду України про визнання нормативно-правового акта неконституційним не може бути скасована шляхом прийняття подібного нормативно-правового акта;

д) рішення органів державної влади, прийняті на підставі правових актів, визнаних неконституційними, не підлягають виконанню і підлягають перегляду в установленому порядку;

4) правові позиції є нормативними, загальними (поширюються на вирішення однотипних справ) і обов'язковими, тобто свідчать про наявність законодавчої функції у Верховного Суду;

5) правові позиції можуть мати водночас конкретний і загальний характер [1, с. 40–41; 33, с. 23–27].

Отже, маємо констатувати, що до найважливішої ознаки правової позиції, її серця можна віднести основну ідею. В основі цього твердження лежить таке: певні фактичні обставини, які потребують нормативного регулювання, слід врегулювати на основі і відповідно до певного принципу, що полягає у правовій регламентації. Правова позиція виявляється у формі певного розумового продукту, який виступає у формі логічно обґрунтованого усвідомленого переконання.

Беззаперечним є те, що правова позиція – поняття загальної теорії права. Це, безсумнівно, продукт розумової діяльності, насамперед професіонала. Основу поняття, як зазначалося, становить принцип, ідея, з урахуванням якої вибудовується пропозицію (версія, гіпотеза, рекомендація тощо), що забезпечує вирішення будь-якої юридичної проблеми.

Також слід зазначити, що природу правових позицій утворює прагматика, ставлення людини до реальних речей, на що вказують практично всі дослідники. При опануванні правової позиції за основу слід брати певні філософські підходи. У будь-якому випадку під правовою позицією пропонується розуміти оцінку фактичної реальності та систему аргументів, висновків та пропозицій щодо її правового врегулювання. Це свого роду логіко-юридична конструкція, що виражає ставлення до права, правового регулювання та його норм.

Висновки

Маємо зазначити, що дослідники, оперуючи терміном «правова позиція», розглядають його з точки зору загальнофілософської категорії. Цей підхід обґрунтовується тим, що під правовою позицією слід розуміти не безпосередньо певне рішення, а те, що лежить в основі цього рішення: праворозуміння, тлумачення норм права, правова доктрина.

Особливістю правової позиції є те, що вона може мати універсальне значення або розповсюджувати свою дію на певне коло схожих

питань, оскільки являє собою систему висновків і переліку аргументів на їх користь, які були визначені протягом розгляду певних справ із проблемних питань, що мають загальний або індивідуальний характер і досягаються завдяки висновкам, які здобуваються завдяки логічній розумовій діяльності і є достатньою підставою для прийняття остаточного рішення.

Також слід зазначити, що в сучасній юриспруденції відсутній єдиний підхід до розуміння поняття «правова позиція». Однак, проводячи дослідження з означеного питання, ми стикаємося з тією обставиною, що велика кількість учених у своїх наукових доробках розглядають правову позицію суду або правову позицію Конституційного Суду. Тобто із цього цілком логічно ми доходимо висновку, що на сьогодні в юриспруденції правову позицію пов'язують переважно із правозастосовними рішеннями судів, вона розуміється як система аргументів мотиваційного характеру при ухваленні остаточного рішення.

Проте, беручи до уваги особливості дослідження, варто зауважити, що категорію «правова позиція» слід розглядати ширше, ніж певні аргументи і переконання для прийняття рішення стосовно правозастосовної практики. Також правову позицію не варто розглядати лише з точки зору діяльності судової системи, хоча у цій системі правова позиція має не лише теоретичну, а й практичну складову.

Правову позицію слід розуміти як певну ідею, що бере за основу певні мотиви правового вирішення фактичної ситуації, яка не обов'язково є лише правозастосовною. Таким чином, важливим складовим елементом правової позиції є структурованість думки, певного погляду на основі певної правової ідеї. Отже, правова позиція – це філософсько-правова категорія, яка містить у собі розумову діяльність особи, на основі якої будується певна пропозиція, за допомогою якої забезпечується вирішення будь-якого юридичного питання.

Список бібліографічних посилань: 1. Рева Р. Р. Правові позиції Конституційного Суду України: основні ознаки та визначення. *Проблеми законності*. 2016. Вип. 132. С. 37–45. 2. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2007. 200 с. 3. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2004. 20 с. 4. Совгиря О. В. Інститут референдуму у позиціях зарубіжних конституційних судів: перспективи розвитку судового конституціоналізму в Україні // Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 16 жовт. 2020 р.) / редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відп. секретар) та ін. Київ : ВАІТЕ, 2020. С. 211–213. 5. Калинюк С. Правові позиції Конституційного Суду України: питання теорії. *Підприємництво, господарство і*

право. 2017. № 12. С. 193–196. **6.** Бакумов О. С. Юридична природа правової позиції Конституційного Суду України // Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети : міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19–20 січ. 2018 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2018. С. 17–23. **7.** Шевчук І. М. Правові позиції Конституційного Суду України. *Форум права*. 2012. № 4. С. 1064–1069. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_4_178.pdf (дата звернення: 16.01.2023). **8.** Спінчевська О. М. Юридичні позиції Конституційного Суду України як джерело правового регулювання конституційного юрисдикційного процесу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3 (116). С. 57–67. DOI: <https://doi.org/10.33270/01201163.57>. **9.** Пархоменко Н. М. Єдність судової практики як складова правового регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 26–30. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2020.02>. **10.** Практика застосування Верховним Судом України положень Особливої частини Кримінального кодексу України / уклад. О. П. Горох ; за заг. ред. А. А. Музики. Київ : Центр учб. літ., 2017. 915 с. **11.** Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду : коментарі науковців / О. П. Печений, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін. ; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 496 с. **12.** Андрусак Г. М. Правові позиції Верховного Суду щодо застосування частини п'ятої статті 36 Кримінального кодексу України. *Нове українське право*. 2022. № 4. С. 69–75. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.4.11>. **13.** Бобечко Н. Р. Поняття, ознаки, значення та класифікація правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 2. С. 170–175. **14.** Скрипник Д. О. Щодо обов'язковості правових позицій Верховного Суду в кримінальному провадженні // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) : у 3 т. / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 296–299. **15.** Скрипник Д. Поняття та особливі ознаки правових позицій Верховного Суду в кримінальному провадженні. *Публічне право*. 2020. № 4 (40). С. 125–131. DOI: <https://doi.org/10.32782/2306-9082/2020-40-14>. **16.** Хоцяновська Н. Ф., Назаров В. В Відступ від правового висновку Верховного Суду в кримінальних провадженнях: правове регулювання й практичні проблеми реалізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 551–555. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-10/144>. **17.** Бойко А. В. Якість правового регулювання відповідно до правових позицій Європейського Суду з прав людини. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2019. Т. 30 (69), № 3. С. 7–12. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.3/02>. **18.** Данко В. Й., Белов Д. М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 73, ч. 2. С. 174–181. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.56>. **19.** Данко В. Й. Правові позиції Конституційного Суду України: окремі проблемні

питання юридичної природи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 37, т. 1. С. 63–67. **20.** Мельничук С. М. Інтерпретаційно-правові позиції Конституційного Суду України: загальнотеоретичні питання. *Форум права*. 2021. № 1 (66). С. 15–24. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.4486517>. **21.** Слінько Т. М., Рева Р. Р. Правові позиції Конституційного Суду України з питань діяльності судів загальної юрисдикції. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 117. С. 3–13. **22.** Кампо В. Правові позиції Конституційного Суду України як необхідний елемент забезпечення судово-правової реформи. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. № 2. С. 112–122. **23.** Ткачук П. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 10–21. **24.** Мазур М. В. Акти органів судової влади як джерело конституційного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Харків, 2009. 20 с. **25.** Кравчук О. В. Окремі аспекти поняття та сутності правових позицій Конституційного Суду України. *Держава і право*. 2011. Вип. 52. С. 185–191. **26.** Мартинюк Р. С. Органи конституційної юрисдикції в системі вищих органів держави. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2016. № 2 (14). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n2/16mrsvod.pdf> (дата звернення: 16.01.2023). **27.** Вапнярчук В. Суб'єктивна сторона кримінально-процесуального доказування. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 217–223. **28.** Качур В. Правова позиція як суб'єктивна частина правової культури: до постановки питання. *Право. Людина. Довкілля*. 2019. Т. 10, № 4. С. 6–12. DOI: <https://doi.org/10.31548/law2019.04.001>. **29.** Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні : монографія. Київ : Реферат, 2007. 640 с. **30.** Дідик Н. І., Бесага І. В. Правові висновки Верховного Суду з питань застосування норм адміністративного законодавства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 2. С. 152–163. **31.** Слабан М. М. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загально-теоретичний аспект) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 22 с. **32.** Качур В. Місце правової позиції у структурі правової культури // Теоретико-прикладні проблеми правового регулювання в Україні : зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Львів, 6 груд. 2019 р.) / за заг. ред. І. В. Красницького. Львів : ЛьВДУВС, 2019. С. 190–194. **33.** Шевчук С. В. Нормативність актів судової влади: від правоположення до правової позиції. *Вісник Верховного Суду України*. 2008. № 9. С. 23–27.

Надійшла до редколегії: 19.01.2023

Прийнята до опублікування: 07.02.2023

Lazariev V. V. Legal standpoint: general legal characteristics

The research focuses on the fact that today the concept of “legal standpoint” is quite popular both in legal theory and practice, and is generally recognised in the national science, but there are different approaches to its understanding in the legal literature. An integrated analysis of the approaches to understanding the essence of this category has been conducted, and it has been established that modern scientific doctrine considers legal standpoint from different approaches: as part of legal culture and legal consciousness; as certain concepts, ideas; as part of an act or its conclusions. It has been noted that such approaches complicate the understanding of the very essence of a legal standpoint at the doctrinal level, and this may lead to contradictions in the implementation of legal provisions. That is why this term should be used in compliance with the rules of formal certainty.

In order to clarify the legal nature of the term “legal standpoint”, it has been identified its main characteristics. It has been pointed out that the most important feature of a legal standpoint, its heart, is its main idea. An opinion that legal standpoint is a concept of the general theory of law has been supported. In this regard, the author provides an argument that legal standpoint is undoubtedly a product of mental activity, primarily of a professional. The concept is based on a principle, an idea, which is the basis for a proposal (version, hypothesis, recommendation, etc.) that provides a solution to any legal problem.

It has been stated that the nature of legal standpoint is formed by pragmatism, a person's attitude to real things, which is noted by almost all researchers. When mastering a legal standpoint, certain philosophical approaches should be taken as a basis. In any case, it has been proposed to understand a legal standpoint as an assessment of factual reality and a system of arguments, conclusions and proposals for its legal regulation. This is a kind of logical and legal construction that expresses the attitude to law, legal regulation and its norms. Therefore, it has been established that a legal standpoint is a philosophical and legal category which includes a person's mental activity, on the basis of which a certain proposal is built, which is used to ensure the resolution of any legal issue.

Key words: legal standpoint, legal understanding, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court, conclusions, arguments, legal ideas, philosophical approaches.

Емін Наджафлі,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін*

**ОСОБЛИВОСТІ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ДИГІТАЛІЗАЦІЇ
ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ (1993–2003 РР.):
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЕКСКУРС**

Статтю присвячено історико-правовому аналізу специфіки процесу первинної дигіталізації виконавчої влади в модернізації сучасної України (1993–2003 рр.) з виокремленням його основних правових закономірностей. Показано, що дигіталізація виконавчої влади стала складовою єдиного, по суті, процесу дигіталізації системи державного управління в Україні, що охопив усі сфери, рівні та сегменти функціонування органів державної влади та їхню взаємодію з громадянами і суспільством у цілому.

Ключові слова: дигіталізація, система виконавчої влади, органи виконавчої влади, державне управління, адміністративна реформа.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Як свідчить тривала правова практика, ключовими суб'єктами дигіталізації виконавчої влади в Україні виявилися Президент України, Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України. Включення до системи цих суб'єктів вищих органів виконавчої влади вочевидь вказує на те, що дигіталізація виконавчої влади стала не стільки зовнішнім щодо неї процесом (який охопив активність органів, що формально не належать до системи органів виконавчої влади), а й процесом внутрішніх змін, які ініційовані та здійснювані саме вищими органами виконавчої влади (Президентом України – на етапах, коли він конституційно належав до цієї системи (1991–1996 рр.) [1; 2, с. 87; 3, с. 136; 4, с. 205–211], а потім – Кабінетом Міністрів України (з 1996 р.), який і досі очолює систему органів виконавчої влади в державі згідно з Основним Законом (ч. 1 ст. 113) та Законом України «Про Кабінет Міністрів України» (ч. 1 ст. 1) [6; 7, с. 172–173; 8, с. 65–88; 9, с. 26].

Наразі дигіталізація виконавчої влади в Україні триває, а її розгортання має об'єктивний і закономірний характер, зумовлений потребами модернізації державного управління, ефективізації діяльності системи органів виконавчої влади та ширшого залучення громадян і їхніх об'єднань до участі в управлінні державними справами відповідно до конституційно закріпленого демократичного курсу розвитку

нашої держави. Отже, зазначені практичні потреби об'єктивно актуалізують необхідність ретроспективного аналізу сутності, змісту, спрямованості, етапів, напрямів і закономірностей дигіталізації виконавчої влади в Україні, що набули певного історико-правового і теоретико-правового характеру та значення. Особливе значення в цьому сенсі має осмислення специфіки раннього етапу такої дигіталізації, що хронологічно окреслюється періодом 1993–2003 рр.

Стан дослідження проблеми

Осмислення проблематики дигіталізації системи виконавчої влади в її історичному осяганні ще не стало міцним напрямом вітчизняної історико-правової науки, а отже, є «широким полем» для різноманітних наукових пошуків. Тому викликають жвавий науковий інтерес ті нечисленні наукові розвідки, які стосуються питань дигіталізації та права. У зв'язку із цим слід згадати наукову статтю О. О. Берназюка «Історико-правова періодизація розвитку цифрових технологій у праві», яка вийшла друком у 2017 р. Роком раніше А. А. Майстренком репрезентовано інформаційно-аналітичний огляд, де в межах аналізу нормативно-правового забезпечення електронного документообігу в Україні визначається його етапність. У 2021 р. О. З. Романчук, Ю. М. Бисага, В. В. Берч, Г. Ю. Нечипорук і В. І. Чечерський представили на суд наукової громадськості монографію «Електронне урядування: конституційно-правове дослідження», де також осмислюється окремі аспекти етапності розвитку електронного урядування в Україні. З огляду на наведене є підстави вважати, що науково-правове осмислення специфіки дигіталізації виконавчої влади в Україні в її історичному вимірі, враховуючи період 1993–2003 рр., є вочевидь недостатнім, що спонукає до поглибленого вивчення цього процесу у пропонованій статті.

Мета і завдання дослідження

Основна *мета* статті полягає в історико-правовому аналізі специфіки процесу первинної дигіталізації виконавчої влади в модернізації сучасної України (1993–2003 рр.) з виокремленням його основних правових закономірностей. *Завданням* статті, яке слід вирішити для досягнення зазначеної мети, є вивчення теоретичної та законодавчої бази з питань дигіталізації виконавчої влади в Україні.

Виклад основного матеріалу

На перших етапах дигіталізації виконавчої влади в Україні керівна й організуюча роль у цьому процесі належала Президентові України [7, с. 304]. Він багато в чому виступав своєрідним «драйвером» перших правових кроків з дигіталізації виконавчої влади, нормативно окреслюючи алгоритми цього процесу та очікувані в цьому напрямі зміни, що зумовлювалось як формальним статусом глави держави в

системі органів влади, так і неформальними важелями впливу на процеси реформування державного управління в Україні в цілому. Так, Указом Президента України «Про державну політику інформатизації України» від 31 травня 1993 року № 186/93 разом з іншими заходами було передбачено розробку Концепції державної політики інформатизації України і Основних напрямків Національної програми інформатизації України¹. Тим самим було підтверджено концептуальну важливість розробки стратегічних документів у цій сфері, надання процесу дигіталізації виконавчої влади планомірного й цілеспрямованого характеру.

Ще одним Указом Президента України від 27 травня 1995 року № 390/95 було створене Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України зі статусом центрального органу державної виконавчої влади, підпорядкованого Президентові України². Його головними завданнями були визначені такі: формування та реалізація державної політики інформатизації, стратегії розвитку інформатизації всіх сфер суспільного життя; координація діяльності центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, установ та організацій щодо виконання державних інформатизаційних програм і проєктів; розробка проєктів нормативних актів з питань інформатизації.

Отже, на ранніх етапах дигіталізації виконавчої влади акцент було зроблено на інформатизацію, що тлумачилася здебільшого крізь призму сукупності процесів, спрямованих на забезпечення інформаційних потреб громадян та реалізацію прав громадян шляхом використання інформаційних технологій [10, с. 25]. Змістовні компоненти такої дигіталізації у первісному вигляді не опосередковували коригування діяльності органів виконавчої влади в масштабному вимірі, вони радше вказували на важливість використання інформаційно-комунікативних технологій (далі – ІКТ) у діяльності органів виконавчої влади [10, с. 26].

На законодавчому рівні до процесу дигіталізації виконавчої влади незабаром підключився і парламент України, який зосередився на розробці й ухваленні окремих спеціальних законів та постанов

¹ Про державну політику інформатизації України : Указ Президента України від 31.05.1993 № 186/93 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/186/93> (дата звернення: 11.03.2023). Втратив чинність.

² Положення про Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України : затв. Указом Президента України від 27.05.1995 № 390/95 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/390/95> (дата звернення: 11.03.2023). Втратило чинність.

нормативного характеру. Так, одним із перших у цьому напрямі став Закон України «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 року № 74/98-ВР, який визначив на той час стратегію вирішення проблем забезпечення інформаційних потреб та інформаційної підтримки соціально-економічної, екологічної, науково-технічної, оборонної, національно-культурної та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення, тобто у сферах діяльності системи органів виконавчої влади. Водночас цей Закон розкрив загальні засади формування, виконання та коригування Національної програми інформатизації, де головною метою було створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, а також гарантування інформаційної безпеки держави [11, с. 62]. Згідно з ним інформатизація державного управління була названа серед ключових функцій державних органів у реалізації Національної програми інформатизації¹. Така легітимація цієї функції на рівні закону означала, по-перше, визнання обов'язковості її впровадження в поточну правотворчу і правозастосовну практику відповідних державних органів, по-друге, зумовила необхідне законодавче «поєднання» такої функції органів виконавчої влади з іншими її функціями та конкретними повноваженнями цих органів.

Вагоме значення в первинному осмисленні необхідності дигіталізації виконавчої влади мала Концепція адміністративної реформи в Україні, затверджена Указом Президента України «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні» від 22 липня 1998 року № 810/98, адже вона спрямовувалася передусім на «формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління»². У ній було прямо вказано, що проведення такої реформи має супроводжуватися цілеспрямованим застосуванням нових інформаційних технологій у сфері державного управління. Елементами «первинної» дигіталізації виконавчої влади було названо: створення інформаційної системи в органах виконавчої влади; визначення потреб органів виконавчої влади в нових інформаційних технологіях та базах даних;

¹ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр> (дата звернення: 11.03.2023). Втратив чинність.

² Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 № 810/98 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98> (дата звернення: 11.03.2023).

розробка типових проєктів та стандартів інформатизації державного управління; здійснення державного керівництва впровадженням ІКТ у сфері державного управління; здійснення безпаперового документообігу; розробка нормативно-правових актів із питань інформатизації адміністративної системи, зокрема її захисту.

Особливо важливим, на наш погляд, було акцентування на потребах інформатизації державного управління та переходу до безпаперового, тобто електронного, документообігу. Природно, що такий процес убачався також можливим лише через ухвалення й запровадження низки необхідних для цього нормативно-правових актів, що надавало дигіталізації характеру не просто управлінського, а й правового процесу.

Закономірно, що надалі процеси дигіталізації виконавчої влади були детерміновані ухваленням низки нормативно-правових актів, що стимулювали розвиток новітніх ІКТ, передусім мережі Інтернет в Україні. Ключовим з-поміж них був Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» від 31 липня 2000 року № 928/2000, в якому основними завданнями щодо розвитку цієї мережі та забезпечення широкого доступу до неї в Україні були, зокрема, визначені:

1) створення в найкоротші строки належних економічних, правових, технічних та інших умов для забезпечення широкого доступу органів виконавчої влади до мережі Інтернет;

2) розвиток та впровадження сучасних комп'ютерних та інформаційних технологій у системі державного управління¹.

Зазначений Указ мав вагоме організаційне та правове значення: він чітко орієнтував на впровадження ІКТ у функціонування виконавчої влади як імперативний крок у державному управлінні, що мало сприяти реалізації функції інформатизації системи державного управління в цілому, а також зумовлювало ухвалення низки необхідних конкретизуючих нормативно-правових актів у цій сфері.

Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» від 4 січня 2002 року № 3 було передбачено таке:

1) оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади здійснюється з метою підвищення ефективності

¹ Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні : Указ Президента України від 31.07.2000 № 928/2000 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000> (дата звернення: 11.03.2023).

та прозорості діяльності цих органів шляхом упровадження та використання сучасних ІКТ для надання інформаційних та інших послуг громадськості, забезпечення її впливу на процеси, що відбуваються в державі;

2) функціонування та модернізація Єдиного вебпорталу Кабінету Міністрів України, призначеного для інтеграції офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян;

3) координація робіт із забезпечення функціонування Єдиного вебпорталу, його інформаційного наповнення, технічної підтримки, супроводження та встановлення регламенту і стандартів обміну інформацією між його складовими частинами;

4) контроль за дотриманням вимог щодо захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, які забезпечують наповнення та функціонування офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади та Єдиного вебпорталу¹.

Ця Постанова концептуально окреслювала щонайменше чотири ключових та цільових напрями дигіталізації виконавчої влади:

1) оприлюдненню в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади надано імперативного правового значення;

2) означене оприлюднення відкрило шлях подальшому розширенню каналів інформування суспільства про діяльність органів виконавчої влади;

3) уніфікація офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян;

4) здійснення контролю за дотриманням вимог щодо захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, які забезпечують наповнення та функціонування офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади.

Тим самим, розвиток інтернету спричинив формування як імперативного обов'язку створення та наповнення офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади з обов'язковим розміщенням на них інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян.

Відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» наказом Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, Державного

¹ Про Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.01.2002 № 3 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2002-p> (дата звернення: 11.03.2023).

комітету зв'язку та інформатизації України від 25 листопада 2002 року № 327/225 був також затверджений Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади¹. У ньому, зокрема, визначалися основні нормативні вимоги щодо структури, змісту, оформлення, наповнення цих сайтів, а також вказувалося, що оперативність подання інформації визначається керівником органу виконавчої влади разом із визначенням конкретних структурних підрозділів та посадових осіб, відповідальних за своєчасну підготовку і подання інформації та її зміст за кожним тематичним напрямом, визначалися умови забезпечення доступності інформації для користувачів.

Концепція відкритості як базова в дигіталізації виконавчої влади була втілена і в Указі Президента України «Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади» від 1 серпня 2002 року № 683. У ньому, зокрема, вирішувалися два взаємопов'язаних завдання:

1) на Кабінет Міністрів України було покладено обов'язок забезпечити ведення органами виконавчої влади вебсторінок та оперативне (не пізніше п'яти робочих днів) розміщення на них офіційної інформації про діяльність відповідних органів, виконання програм, планів, чинних та скасованих нормативно-правових актів, форм і зразків документів, архівної та іншої інформації, а також необхідність завчасного розміщення на таких вебсторінках проєктів нормативно-правових актів із повідомленням про це засобів масової інформації;

2) керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади повинні були забезпечити постійне оновлення вебсторінок відповідних центральних та місцевих органів виконавчої влади, створення за їх допомогою можливості для оперативного оприлюднення відповідей на найбільш поширені звернення та іншої інформації, широкого обговорення актуальних суспільних проблем та вивчення громадської думки про шляхи їх вирішення².

Таким чином, завдання дигіталізації пов'язувалися із застосуванням ІКТ (зокрема, використанням вебсторінок органів виконавчої влади) для оприлюднення інформації щодо діяльності органів виконавчої

¹ Порядок функціонування веб-сайтів органів виконавчої влади : затв. наказом Держ. комітету інформац. політики, телебачення і радіомовлення України, Держ. комітету зв'язку та інформатизації України від 25.11.2002 № 327/225 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1022-02> (дата звернення: 11.03.2023).

² Про додаткові заходи щодо забезпечення відкритості у діяльності органів державної влади : Указ Президента України від 01.08.2002 № 683 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/683/2002> (дата звернення: 11.03.2023).

влади, що вочевидь доповнювало ті механізми відкритості органів виконавчої влади, які були визначені Законом України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 року № 539/97-ВР¹.

Утім, вищезгаданий Указ Президента України не містив пояснення щодо форми електронної активності суб'єктів влади [12, с. 44], тому логічним наступним кроком у напрямі дигіталізації виконавчої влади стало упровадження системи «Електронного уряду», що можна вважати переломним моментом у межах раннього етапу запровадження моделі електронного урядування в Україні загалом. На думку О. Берназюка, саме впровадження цієї моделі ознаменувало собою перехід до нового етапу дигіталізації виконавчої влади, коли на зміну розрізненним діям влади в цій сфері прийшло усвідомлення необхідності вироблення єдиного курсу дигіталізації публічного управління [13, с. 46].

Висновки

Проведений історико-правовий аналіз дигіталізації виконавчої влади в Україні підтверджує, що вона є складним і багатограним явищем державного життя, що насамперед пов'язується з її управлінською правовою природою та детермінується тісним зв'язком із радикальними змінами в технологічному укладі суспільства, що узагальнено позначають поняттям «цифрова трансформація».

В історико-правовому вимірі дигіталізація виконавчої влади в Україні виявляється соціально-правовим процесом, що триває і охоплює значний період часу, розпочавшись практично від перших років здобуття Україною незалежності та позначившись ухваленням нормативних актів у цій сфері у 1994–1995 рр.

Дигіталізація виконавчої влади стала складовою єдиного, по суті, процесу дигіталізації системи державного управління в Україні, що охопив всі сфери, рівні та сегменти функціонування органів державної влади і їхню взаємодію з громадянами і суспільством у цілому. Як правовий процес така дигіталізація закономірно вимагала належного правового регулювання як на етапі впровадження новацій щодо застосування ІКТ у сфері організації та діяльності виконавчої влади, так і на етапі їх реалізації.

Ранній етап дигіталізації став періодом інформатизації виконавчої влади в контексті конституційної і законодавчої інституціоналізації

¹ Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації : Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр> (дата звернення: 11.03.2023).

виконавчої влади, коли окреслилися лише перші правові кроки щодо початкової дигіталізації в контексті інформатизації державного управління. Тоді цей процес тривав у межах етапу первинної дигіталізації (1993–2003 рр.) без чіткого концептуального бачення його політико-правової сутності, специфіки і призначення дигіталізації виконавчої влади, а розгортання його в цих умовах збіглося в часі з незавершеною інституціалізацією системи органів виконавчої влади в Україні, що було детерміновано спершу незавершеною конституційного процесу і концептуальною неясністю (правовою нечіткістю, невпорядкованістю й несталістю) конституційної моделі системи виконавчої влади, інституціалізованої в Україні (до 1996 р.), а згодом – спробами поєднувати дигіталізацію виконавчої влади зі спробами її реформування в межах парадигми адміністративної реформи (з 1998 р.). Її розгортання відбувалося на основі концепцій інформатизації державної влади та інформаційного суспільства, які лише торували собі шлях у політикумі та в науковому середовищі. Натомість концепт електронного врядування ще не набув поширення в межах означеного етапу дигіталізації виконавчої влади.

Ключовими напрямками дигіталізації виконавчої влади в межах цього етапу були такі: створення первинної правової бази дигіталізації; легітимація інформатизації державного управління як однієї з ключових функцій органів виконавчої влади; створення Національного агентства з питань інформатизації при Президентові України як інституційного центру первинної дигіталізації виконавчої влади; легітимація імперативного оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади; забезпечення функціонування вебсайтів органів виконавчої влади всіх рівнів на основі єдиних стандартів, їх уніфікація й стандартизація; запровадження Єдиного вебпорталу Кабінету Міністрів України, призначеного для інтеграції офіційних вебсайтів органів виконавчої влади та розміщення інформаційних ресурсів відповідно до потреб громадян; координація робіт із забезпечення функціонування Єдиного вебпорталу, його інформаційного наповнення, технічної підтримки, супроводження та встановлення регламенту і стандартів обміну інформацією між його складовими частинами; здійснення контролю за дотриманням вимог щодо захисту інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах, які забезпечують наповнення та функціонування офіційних вебсайтів (вебпорталів) органів виконавчої влади та Єдиного вебпорталу; окреслення як перспективного завдання переходу до безпаперової (електронної) форми документообігу в органах виконавчої влади.

Список бібліографічних посилань: 1. Бабенко К. А. Феномен біщефалізму виконавчої влади в процесі конституційного розвитку України.

Вісник Центральної виборчої комісії. 2008. № 1 (11). С. 55–60. **2.** Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду : монографія. Київ : Парламентське вид-во, 1999. 248 с. **3.** Костицький В. Поділ влади у контексті теолого-соціологічного праворозуміння (нарис правої теорії) : монографія. Одеса : Гельветика, 2023. 192 с. **4.** Шаповал В. Виконавча влада в Україні в контексті форми державного правління (досвід до прийняття Конституції України 1996 р.). *Право України*. 2016. № 3. С. 205–211. **5.** Шаповал В. М. Феномен конституційного права : монографія. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2017. 423 с. **6.** Осауленко С. В. Адміністративно-правовий статус Кабінету Міністрів України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2010. 19 с. **7.** Дніпров О. С. Парадигма виконавчої влади в Україні: адміністративно-правовий аспект : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2019. 498 с. **8.** Совгира О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: сучасний стан та тенденції розвитку : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2012. 464 с. **9.** Терещук В. В. Правовий статус суб'єктів публічного адміністрування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 270 с. **10.** Ківалов С. В. Щодо системності адміністративно-правового мислення в умовах розвитку цифровізаційних векторів врядування // *Адміністративістика в умовах цифровізації: теорія, правове регулювання, практика* : монографія / С. В. Ківалов, Л. Р. Біла-Тіунова, Т. А. Латковська та ін. Одеса : Гельветика, 2022. С. 5–42. **11.** Майстренко А. А. Нормативно-правове забезпечення електронного документообігу в Україні: інформаційно-аналітичний огляд. *Архіви України*. 2016. № 3/4. С. 58–82. **12.** Електронне урядування: конституційно-правове дослідження : монографія / О. З. Романчук, Ю. М. Бисага, В. В. Берчта ін. Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2021. 196 с. **13.** Берназюк О. О. Історико-правова періодизація розвитку цифрових технологій у праві. *Jurnalul Juridic Național: Teorie și Practică*. 2017. № 12. С. 45–49.

Надійшла до редколегії 15.03.2023

Прийнята до опублікування 22.04.2023

Najafli E. Features of the initial stage of digitalization of the executive authority of Ukraine: historical and legal overview

The article is devoted to the historical and legal analysis of the specifics of the process of primary digitization of the executive power in modernization in modern Ukraine (1993–2003), highlighting the main legal patterns of such a process. It is shown that the digitalization of the executive power has become a component of the only, in fact, process of digitalization of the public administration system in Ukraine, which covered all spheres, levels and segments of the functioning of state authorities and their interaction with citizens and society as a whole. Being a legal process, such digitization naturally required proper legal regulation both at the stage of introducing innovations regarding the use of ICT in the field of organization and activities of the executive power, and at the stage of implementing these innovations. The early

stage of digitalization became the stage of informatization of the executive power in the context of the constitutional and legislative institutionalization of the executive power, when only the first legal steps regarding the initial digitalization in the context of the informatization of public administration were outlined. It is highlighted that this process continued within the stage of primary digitalization (1993–2003) without a clear conceptual vision of its political and legal essence, specificity and purpose of digitalization of the executive power, and its deployment in these conditions coincided in time with the unfinished institutionalization of the system of executive power bodies in Ukraine, which was determined first by the incompleteness of the constitutional process and the conceptual ambiguity of the constitutional model of the executive power system institutionalized in Ukraine (until 1996), and later by attempts to combine the digitalization of the executive power with attempts to reform it within the framework of the administrative reform paradigm (since 1998). It has been found that the key directions of digitalization of the executive power within this stage were the following: creation of the primary legal basis of digitalization; legitimization of informatization of state administration as one of the key functions of executive authorities; creation of the National Agency for Informatization under the President of Ukraine as an institutional center for the primary digitization of the executive power; legitimization of mandatory publication on the Internet of information about the activities of executive authorities; ensuring the functioning of websites of executive authorities of all levels on the basis of uniform standards, their unification and standardization; introduction of the Unified web portal of the Cabinet of Ministers of Ukraine, intended for the integration of official websites of executive authorities and placement of information resources in accordance with the needs of citizens; ensuring the coordination of work to ensure the functioning of the Unified web portal, its information content, technical support, support and establishment of regulations and standards for information exchange between its constituent parts; monitoring compliance with information protection requirements in information and telecommunication systems that ensure the content and functioning of official websites (web portals) of executive authorities and the Unified web portal; outline as a prospective task of the transition to a paperless (electronic) form of document circulation in the bodies of executive power.

Key words: digitalization, system of executive power, bodies of executive power, state administration, administrative reform.

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ НАПРЯМ У СФЕРІ ПРИВАТНОГО
ПРАВА**

УДК 347.43(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.04>

Вікторія Віталіївна Рассказова,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0003-0887-4880>,
e-mail: vikkug113@gmail.com

**УГОДА ПРО ПРИПИНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ПЕРЕДАННЯМ
ВІДСТУПНОГО: ЗМІСТ ТА ОСОБЛИВІ ОЗНАКИ**

У забезпеченні стабільного правозастосування важливе значення мають правильне трактування функцій інституту відступного та єдині підходи до реалізації механізму укладення і виконання угоди про передання відступного. Стаття є оригінальною науковою роботою, в якій досліджено правову природу правочину щодо передання відступного, його особливі властивості та значення в конструкції припинення зобов'язання відступним. Наголошено на функції угоди про відступне – зафіксувати досягнення домовленості сторін на припинення основного зобов'язання саме в такий спосіб, а також обґрунтовано цю особливість угоди про передання відступного як поєднання ознак правовстановлюючого та правоприпиняючого юридичного факту. Обґрунтовано думку, що саме зміст угоди між кредитором і боржником про передання відступного, яка укладена з дотриманням вимог чинного законодавства, дозволяє відмежувати відступне від суміжних інститутів зобов'язального права, визначити природу правовідносин між сторонами, якщо виникають спірні ситуації.

Ключові слова: відступне, угода, припинення цивільного зобов'язання, передання предмета відступного.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Правовий механізм припинення цивільного зобов'язання переданням відступного є відносно новим у договірній практиці. Водночас зазначений інститут є одним із найбільш гнучких та універсальних інструментів, застосування якого є відображенням диспозитивності та прямої дії принципу свободи договору. У забезпеченні єдиного та стабільного правозастосування, формуванні дійсно ефективної практики припинення зобов'язань відступним та попередженні правових спорів важливе значення мають правильне трактування функцій

інституту відступного в системі підстав припинення цивільного зобов'язання, єдність підходів до визначення змісту та особливих ознак угоди про передання відступного, наслідків її укладення та виконання.

Стан дослідження проблеми

Питанням загальної характеристики, особливостей юридичної природи відступного та його відмінностей від інших суміжних інститутів зобов'язального права і способів припинення зобов'язання, а також виявленню проблем у практиці застосування цього інституту присвячено чимало наукових праць у межах досліджень як щодо загальних аспектів припинення зобов'язання, так і щодо відступного зокрема. Ознаки відступного як самостійної підстави припинення цивільного зобов'язання та правоприпиняючого факту, особливості застосування цього механізму ліквідації юридичних зв'язків між сторонами та його наслідки висвітлено у працях А. М. Блащюка, Т. В. Боднар, А. В. Коструби, О. Я. Кузьмича, О. І. Міхно, Є. В. Падуна, І. Й. Пучковської, Ф. А. Шимка, О. С. Яворської та ін.

Водночас поза увагою лишаються питання щодо характеристики угоди про передання відступного, її змісту, особливих ознак як правочину та зобов'язання, співвідношення з первісним зобов'язанням і суміжними інститутами зобов'язального права.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надання більш глибокої правової характеристики інституту відступного шляхом аналізу угоди про передання відступного як невід'ємної складової в механізмі припинення цивільного зобов'язання в такий спосіб. *Завданням* цього дослідження є з'ясування особливих ознак, змісту та цілей угоди про передання предмета відступного.

Наукова новизна дослідження

Формулювання висновків щодо особливостей змісту та характеристики угоди про відступне слугуватиме уточненню підходів до трактування інституту відступного, вдосконаленню практики його застосування.

Виклад основного матеріалу

Згідно зі ст. 600 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)¹ зобов'язання припиняється за згодою сторін унаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки й порядок передання відступного встановлюються

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 24.01.2023).

сторонами. Вбачається, що наведене стисле визначення відступного як самостійної підстави припинення цивільного зобов'язання не розкриває повною мірою його правову природу як інституту та основні ознаки як правочину, у зв'язку із чим висловлюються різні погляди щодо передумов застосування відступного, допустимості застосування цієї конструкції для припинення договірних та недоговоріних зобов'язань, виникає неоднозначне тлумачення ст. 600 ЦК України у правозастосовній практиці.

Отже, важливе значення для забезпечення усталених та єдиних підходів до застосування відступного є визначення змісту та особливих ознак угоди про передання відступного, що сприятиме розмежуванню цього інституту від інших підстав припинення зобов'язання (новації, прощення боргу тощо) та припинення сторонами зобов'язання саме відступним відповідно до їхніх прагнень та інтересів, а не внаслідок помилки чи непорозуміння щодо сутності зобов'язальних правовідносин, що існують між ними.

Зокрема, з аналізу визначення, що міститься у ст. 600 ЦК України, передусім можна дійти висновку, що єдиною метою застосування сторонами відступного є припинення первісного зобов'язання, ліквідація наявних юридичних зв'язків між сторонами, а не зміна зобов'язання чи виникнення нового зобов'язання. При цьому мета припинити первісне зобов'язання є єдиною для обох сторін, які виключно за взаємною згодою обирають саме такий спосіб припинення зобов'язання на засадах рівності та свободи договору.

Така згода сторін щодо припинення зобов'язання, що існує між ними, шляхом передання боржником кредиторів відступного має бути зафіксована в угоді про його передання, яка може бути укладена у формі окремого правочину або передбачена в умовах правочину, що визначає зміст первісного зобов'язання. Відповідна згода сторін має бути досягнута і зафіксована щодо розміру, строків і порядку передання відступного, що є істотними умовами угоди.

На законодавчому рівні не передбачено жодних обмежень щодо виду предмета договору, його розміру, а тому предметом угоди про передання відступного незалежно від змісту основного зобов'язання може бути визначено передання боржником кредиторів нерухомого майна, грошових коштів, надання послуг чи виконання робіт, передання інших об'єктів цивільних прав, якщо вони не вилучені із цивільного обороту або відповідно до закону не обмежені в обороті. Оскільки розмір відступного також погоджується сторонами і закон не обмежує їх у такому праві, то відповідно відступне може бути меншим за розмір основного зобов'язання і визначатися сторонами на власний розсуд безвідносно до розміру первісного зобов'язання.

Важливо також зауважити, що з огляду на юридичну природу інституту відступного та його функції правочин, який фіксує досягнення домовленості щодо припинення первісного зобов'язання відступним, породжує зобов'язання щодо передання боржником узгодженого предмета відступного у визначеному сторонами порядку і строки. При цьому обов'язку боржника передати кредиторowi відступне кореспондує обов'язок кредитора прийняти належне відступне. І лише з його переданням первісне зобов'язання припиняється.

Так, угода про передання відступного зумовлює право кредитора вимагати від боржника передання узгодженого предмета відступного в порядку і строки, що передбачені нею. При цьому кредитор позбавляється права вимоги до боржника щодо виконання ним первісного зобов'язання, а в разі невиконання боржником обов'язку щодо передання відступного кредитор не позбавлений права вимагати від боржника виконання первісного зобов'язання.

З огляду на те, що угода про відступне наділяє сторони основного зобов'язання комплексом додаткових прав та обов'язків, реалізація яких спрямована на припинення основного зобов'язання, варто звернути увагу на особливість інституту відступного – поєднання в цій ускладненій юридичній конструкції ознак правовстановлюючого та правоприпиняючого юридичного факту. Тобто, на відміну від суміжних інститутів зобов'язального права, застосування відступного як підстави припинення зобов'язання передбачає виникнення додаткового зобов'язання, згідно з угодою щодо передання предмета відступного, і лише з переданням такого відступного основне зобов'язання між сторонами припиняється. Наприклад, прощення боргу є правоприпиняючим юридичним фактом, представленим у вигляді правочину, який не породжує зобов'язання між кредитором та боржником [1, с. 7], новація, на відміну від відступного, передбачає не припинення зобов'язальних відносин між сторонами, а збереження таких відносин у зміненому вигляді [2, с. 97]. З приводу розмежування завдатку та відступного в науковій літературі справедливо звертається увага на те, що втрата завдатку особою, яка його надала, або сплата подвійної суми завдатку особою, котра його отримала, не припиняють зобов'язання, забезпеченого завдатком, а значить, і не звільняють указаних осіб від необхідності його виконання [3, с. 101]; власне інститут завдатку не має на меті припинення зобов'язання, втрата завдатку особою, яка його надала, може припинити зобов'язання тільки в тому разі, якщо сторони в договорі, виконання зобов'язання з якого забезпечувалося наданням завдатку, встановлять умову про те, що втрата завдатку є відступним, тобто сторони вправі встановити, що втрата завдатку припиняє зобов'язання як відступне [4, с. 185].

Тому однією з особливостей механізму припинення зобов'язання відступним є укладення двостороннього правочину – угоди про передання відступного, яка фіксує досягнення домовленості щодо припинення основного зобов'язання, породжує виникнення у сторін комплексу додаткових прав і обов'язків щодо умов передання узгодженого предмета відступного та є невід'ємною складовою цієї правової конструкції.

Також варто зауважити, що з укладенням угоди про передання відступного основне зобов'язання не припиняється, і лише з виконанням цієї угоди, тобто з переданням предмета відступного у визначені строки та порядку, основне зобов'язання припиняється. А тому задля визначення моменту припинення основного зобов'язання та правильного трактування правовідносин, що склалися між сторонами, важливо розуміти, що момент укладення договору про відступне та момент його виконання можуть не збігатися в часі.

До того ж угода між кредитором та боржником про передання відступного, укладена з дотриманням вимог чинного законодавства, дозволяє відмежувати відступне від суміжних інститутів зобов'язального права, визначити природу правовідносин між сторонами, якщо виникають спірні ситуації. Тому угода про передання відступного слугує меті зафіксувати належним чином волевиявлення кредитора та боржника щодо припинення основного зобов'язання саме в такий спосіб.

Наприклад, в одній із судових справ про захист прав споживачів позивач просила суд визнати припиненими кредитні зобов'язання внаслідок передання нею як боржником кредиторів відступного. Позивач посилалася на те, що взяла участь в акції, яка передбачала припинення кредитного зобов'язання шляхом повернення частини заборгованості, що, на думку позивачки, є переданням кредиторів відступного. Відповідач вважав зобов'язання припиненими внаслідок прощення боргу, оскільки ним було звільнено позивачку від подальшого виконання обов'язків щодо повернення частини заборгованості. У цій справі суд першої інстанції дійшов висновку, що правовий зміст вчинених сторонами дій – сплата позивачем певної суми в обумовлені строки і припинення відповідачем дії кредитного договору, не відповідають ознакам правочину анулювання (прощення) боргу. Оскільки відповідно до ст. 605 ЦК України прощення є безумовним одностороннім правочином, анулювання відбулось лише за умови виконання позивачем платіжних зобов'язань. Отже, як встановив суд першої інстанції, фактичні дії, вчинені сторонами на виконання домовленості, мали двосторонній умовний (оплатний) характер, притаманний для правочину, передбаченого ст. 600 ЦК України – припинення зобов'язань за згодою сторін внаслідок передання відступного (грошей, майна тощо).

При цьому за результатами перегляду справи суд апеляційної інстанції звернув увагу на те, що з аналізу заяви позивачки вбачається, що остання погодилася на умови акції щодо анулювання боргу. У цій справі апеляційний суд вказав на відсутність підтвердження згоди сторін на припинення кредитних зобов'язань саме шляхом відступного. Також суд апеляційної інстанції сформулював важливе зауваження, що застосування відступного як способу припинення зобов'язання дозволяє боржнику замінити первісний предмет виконання іншим предметом, причому таким, який не застерігався сторонами раніше при укладенні первісного договору¹.

У цілому висновок апеляційного суду, з яким погодився суд касаційної інстанції, обґрунтований тим, що в цій справі не було надано доказів на підтвердження заміни первісного предмета виконання іншим, а також підтвердження того, що фактичні відносини припинилися внаслідок передання банкові позичальником коштів, які є відступними, а не сплачені в рахунок погашення частини заборгованості за кредитним договором.

Із цього приводу варто наголосити на важливості фіксації домовленості між сторонами щодо обраного способу припинення основного зобов'язання, зокрема фіксації розмірів, строку та порядку передання боржником певного блага як відступного, що дозволяє відмежувати випадки виконання основного зобов'язання від передання власне відступного, як це може мати місце при кредитних правовідносинах у разі передання грошових коштів як предмета відступного.

Також цікавим є питання щодо можливості третьої особи передати кредиторів відступне задля припинення основного зобов'язання боржника, тобто можливості третьої особи виступати стороною угоди про передання відступного. Так, аналіз ст. 600 ЦК України свідчить, що сутність інституту відступного полягає в досягненні згоди між боржником та кредитором щодо припинення наявного зобов'язання шляхом передання боржником предмета відступного.

Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на

¹ Постанова Верховного Суду від 02.12.2020 : справа № 569/22588/18, провадження № 61-1798бсв19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93404945> (дата звернення: 24.01.2023); Постанова Рівненського апеляційного суду від 03.09.2019 : справа № 569/22588/18, провадження № 22-ц/4815/974/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84028093> (дата звернення: 24.01.2023).

користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Сторонами у зобов'язанні є боржник і кредитор (ч. 1 ст. 510 ЦК України).

Оскільки ст. 600 ЦК України містить чітку вказівку на передання відступного саме боржником як стороною основного зобов'язання, вважаємо, що укладення угоди між третьою стороною та кредитором про передання відступного суперечить правовій природі цього інституту, заснованого на взаємній домовленості між сторонами основного зобов'язання. До того ж неможливість передання відступного третьою особою замість боржника варто обґрунтувати порушенням у цьому разі прав та інтересів боржника, який таким чином усувається від прийняття рішення про долю зобов'язання, стороною якого він є.

Із цього приводу цікавим є приклад із судової практики. Так, в одній зі справ суд апеляційної інстанції, надавши тлумачення ст. 600 ЦК України, дійшов висновку, що обов'язковою умовою припинення зобов'язання відступним є згода сторін первісного зобов'язання (у цьому випадку кредитного договору). Тобто у справі, що розглядалася, договір щодо припинення зобов'язання за кредитним договором переданням відступного міг бути укладений саме сторонами первісного зобов'язання – позичальником та кредитором. Отже, передання грошових коштів поручителем в інтересах позичальника як відступного суд визнав неправомірним. У цій справі судом апеляційної інстанції було задоволено позов позичальника про визнання недійсним договору про припинення зобов'язання переданням відступного¹.

Висновки

Однією з особливостей механізму припинення зобов'язання відступним є укладення двостороннього правочину – угоди про передання відступного, яка власне фіксує досягнення домовленості щодо припинення основного зобов'язання, породжує виникнення ув сторін комплексу додаткових прав і обов'язків щодо умов передання узгодженого предмета відступного та виступає невід'ємною складовою цієї правової конструкції. Саме наявність угоди про відступне та її зміст дозволяє відмежувати інститут відступного від суміжних механізмів припинення зобов'язання. Угода про передання відступного слугує меті зафіксувати належним чином волевиявлення кредитора

¹ Постанова Київського апеляційного суду від 07.06.2022 : справа № 757/37381/18-ц, провадження № 22-ц/824/574/2022 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104952142> (дата звернення: 24.01.2023).

та боржника щодо припинення основного зобов'язання саме в такий спосіб.

До того ж властивість угоди про відступне породжувати додаткові права та обов'язки сторін зобов'язання, що за своєю сутністю спрямовано на припинення основного зобов'язання, свідчить про поєднання ознак правовстановлюючого та правоприпиняючого юридичного факту.

Крім того, укласти угоду про відступне можуть лише сторони основного зобов'язання, оскільки механізм припинення зобов'язання відступним заснований виключно на волі сторін та їхній взаємній згоді щодо усіх істотних умов передання відступного, що виключає будь-які форми участі третьої особи у прийнятті рішення про припинення зобов'язання між кредитором та боржником у такий спосіб.

Список бібліографічних посилань: 1. Шимко Ф. А. Прощення боргу як спосіб припинення зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2016. 19 с. 2. Падун Є. В. Критерії відмежування відступного від новації в цивільному праві України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 91–97. 3. Пучковська І. Й. Про використання завдатку як відступного. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2007. Вип. 13. С. 96–104. 4. Черкашин С. В. Завдаток: форма відповідальності чи відступне? *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 181–186. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.27>.

Надійшла до редколегії 27.01.2023

Прийнята до опублікування 09.02.2023

Rasskazova V. V. Agreement on the termination of obligation by transferring indemnity: content and special features

In order to ensure stable law enforcement, it is important to have a correct interpretation of the functions of the institution of indemnity and unified approaches to the implementation of the mechanism for concluding and executing an agreement on the transfer of indemnity. The legal nature of the transfer of indemnity, its special properties and significance in the construction of termination of an obligation by indemnity have been investigated. It has been emphasized that the function of the indemnity agreement is to record the parties' agreement to terminate the principal obligation in this way, as well as explained the peculiarity of the indemnity agreement as a combination of the features of the law-establishing and law-terminating legal fact, since the agreement both gives rise to additional rights and obligations for the parties and serves to terminate the original obligation as a result of its execution i.e. transfer of the indemnity by the debtor to the creditor.

It has been suggested that it is the content of the agreement between the creditor and the debtor on the transfer of the indemnity, which is concluded in compliance with the requirements of current legislation, that allows distinguishing the indemnity from related institutions of law

of obligations, and determining the nature of legal relations between the parties in case of disputes. For example, debt forgiveness is a law-terminating legal fact presented in the form of a transaction that does not create an obligation between the creditor and the debtor, and novation, unlike indemnity, does not provide for the termination of the binding relationship between the parties, but rather the preservation of such a relationship in a modified form.

Attention has also been drawn to the inadmissibility of entering into an agreement on indemnity by third parties who are not parties to the original obligation. Thus, the mechanism of termination of an obligation by indemnity is based solely on the will of the parties and their mutual agreement on all essential terms of indemnity transfer, which excludes any form of participation of a third party in the decision to terminate the obligation between the creditor and the debtor in this way.

Key words: indemnity, agreement, termination of a civil obligation, transfer of the subject of indemnity.

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.05>

Валентин Семенович Венедіктов,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України,

Сумський національний аграрний університет;

 <https://orcid.org/0000-0003-0481-0724>;

Костянтин Юрійович Мельник,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра трудового та господарського права (завідувач);

 <https://orcid.org/0000-0002-8960-0234>,

e-mail: melnik_k.u@ukr.net

**ЦЕНТРАЛІЗОВАНЕ І ЛОКАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
ТРУДОВИХ ВІДНОСИН: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ
ТА РОЗВИТКУ**

Досліджено сучасний стан централізованого і локального правового регулювання трудових відносин в Україні та виявлено його недоліки. Проаналізовано погляди науковців щодо сутності централізованого і локального правового регулювання трудових відносин. Доведено, що централізоване правове регулювання трудових відносин в Україні повинно базуватися на сучасному кодифікованому нормативно-правовому акті, який має забезпечувати повноцінне комплексне регулювання трудових відносин, реалізацію та захист прав працівників, дотримання інтересів роботодавців, а також сприяти розвитку локальної нормотворчості. Обґрунтована потреба в розвитку колективного договірного регулювання трудових відносин.

Ключові слова: централізований, локальний, правове регулювання, колективний договір, трудові відносини, роботодавець, працівник, соціальний діалог.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У сучасних умовах відтоку трудових ресурсів з України, який посилюється в останній рік у зв'язку з війною, та високого рівня безробіття в країні гостро постає проблема створення і відновлення продуктивних робочих місць та належного захисту трудових прав населення. Як повідомив Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Д. Лубінець, в Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо

переміщених осіб. Понад 14,5 млн українців виїхали за кордон після 24 лютого 2022 року, з них мінімум 11,7 млн вїхали до країн Євросоюзу. 7,7 млн українців зареєстровано в Європі як одержувачі тимчасового прихистку¹. Проведене соціологічною групою «Рейтинг» 23–26 грудня 2022 року на території України опитування показало, що серед респондентів, які мали роботу до війни, 40 % заявили, що працюють у звичайному режимі, 17 % – віддалено чи частково, 8 % – знайшли нову роботу, 33 % – не працюють². За останній рік почастишали випадки звернення населення за правовою допомогою щодо захисту трудових прав. Як зазначає головний юрист Київського бюро правової допомоги Л. Вербіло, під час консультування українці скаржаться на недобросовісних роботодавців, які в умовах воєнного стану відправляють працівників у неоплачувану відпустку, змушують їх звільнитись або перевестись на 0,5 ставки чи, навпаки, роботодавець не звільняє працівника за його заявою³.

Вирішення вказаних проблем лежить передусім у площині правового регулювання. Традиційно у трудовому праві вирізняють два основні рівні правового регулювання трудових відносин – централізований та локальний. Правильна взаємодія цих рівнів правового регулювання є запорукою стабільності взаємовідносин між роботодавцем і працівником під час трудового процесу, належного забезпечення трудових прав працівників та інтересів роботодавця.

В останнє десятиріччя з розвитком ринкових відносин посилюлося значення локального правового регулювання трудових відносин, яке конкретизувало відносини між роботодавцем і трудовим колективом та додавало специфіки в реалізації трудових прав працівників з урахуванням особливостей кожного роботодавця. Сучасні умови воєнного стану в Україні внесли певні корективи у правове регулювання трудових відносин. Отже, дослідження проблем централізованого і локального правового регулювання трудових відносин є нині актуальним.

¹ Омбудсмен розповів, скільки українців виїхало за кордон із 24 лютого // Слово і діло : сайт. 01.12.2022. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2022/12/01/novyna/polityka/ombudsmen-rozpoviv-skilky-ukrayincziv-vuyixalo-kordon-24-lyutoho> (дата звернення: 16.03.2023).

² Третина українців заявляє про втрату роботи після 24 лютого, 2 % – життя, більше половини – здоров'я // Interfax-Україна : сайт. 15.02.2023. URL: <https://interfax.com.ua/news/press-conference/891474.html> (дата звернення: 16.03.2023).

³ Захист трудових прав під час війни // Безоплатна правова допомога : сайт. 19.07.2022. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/zahyst-trudovyh-prav-pid-chas-vijny> (дата звернення: 16.03.2023).

Стан дослідження проблеми

Проблеми централізованого і локального правового регулювання трудових відносин розробляли такі вчені, як В. В. Жернаков, І. П. Жигалкін, М. І. Іншин, Р. І. Кондратьєв, С. С. Лукаш, О. А. Марушева, Н. О. Мельничук, П. Д. Пилипенко, С. М. Прилипко, В. І. Прокопенко, О. І. Процевський, О. Г. Серeda, Д. І. Сіроха, Н. М. Хуторян, Г. І. Чанишева, О. М. Ярошенко та ін. Однак сучасний стан правового регулювання трудових відносин та реальне становище працівників зумовляють необхідність проведення новітнього дослідження проблем централізованого і локального правового регулювання трудових відносин. Недостатність науково обґрунтованих пропозицій у цьому напрямі наукових пошуків, особливо в контексті застосування трудового законодавства в умовах воєнного стану, порушує питання чіткого розуміння сучасних завдань і структури трудового законодавства, меж свободи роботодавця і працівника при визначенні умов праці та взаємних прав і обов'язків, напрямів розвитку централізованого і локального правового регулювання трудових відносин.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та розроблення пропозицій щодо вдосконалення централізованого та локального правового регулювання трудових відносин в Україні. *Завданнями* дослідження є: вивчити надбання науковців щодо сутності централізованого і локального правового регулювання трудових відносин; розглянути сучасний стан централізованого та локального правового регулювання трудових відносин в Україні; визначити співвідношення централізованого та локального правового регулювання трудових відносин на сучасному етапі.

Наукова новизна дослідження

Дістало подальшого розвитку розуміння місця кодифікованого нормативно-правового акта в централізованому правовому регулюванні трудових відносин; удосконалено розуміння колективного договору як основного локального нормативного акта у сфері праці; обґрунтовано пропозиції та рекомендації з удосконалення правового регулювання трудових відносин.

Виклад основного матеріалу

У сучасних умовах важливого значення в Україні набуває належне забезпечення таких основоположних засад правової держави, як верховенство права та законності. Так, ст. 8 Конституції України закріплює відповідний принцип: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на

основі Конституції України і повинні відповідати їй»¹. У юридичній літературі зазначається, що принцип законності полягає в системі вимог суворого і неухильного додержання законів і відповідних їм підзаконних актів усіма суб'єктами суспільних відносин. Він проявляється у правотворчій і правозастосовній діяльності. Цей принцип вимагає також верховенства закону в системі юридичних актів, єдності законності, тобто однакового розуміння і дотримання законів, несуперечності норм, що становлять чинну систему права, обов'язковості норм права для всього населення, неприпустимості зворотної сили законів, що встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність, та ін. [1, с. 203].

Принципово важливою сьогодні є орієнтація як правотворчої, так і правозастосовної діяльності на якісне забезпечення прав людини, оскільки саме людина має бути найвищою цінністю не лише сама для себе, а передусім для всього суспільства та держави. Про таке розуміння людини свідчить Конституція України, яка у ст. 3 передбачає відповідні норми: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави»².

Зміст вищенаведених конституційних конструкцій свідчить про впровадження у правову систему України загальноправових міжнародних засад та намагання розбудувати в Україні правову державу. Водночас практика свідчить про систематичні порушення норм Конституції України та поточного законодавства, неможливість реалізації конституційних прав людиною, невиконання взятих на себе державою зобов'язань. Ми вже є свідками того, що система правил, за якими живе суспільство, починає піддаватися ерозії, розмиватися та ігноруватися, що становить величезну загрозу для існування суспільства та самої держави. Тому держава в найкоротший термін повинна спрямувати діяльність усіх своїх інституцій на забезпечення реалізації та захисту прав людини, які є необхідними для задоволення біологічних та соціальних потреб її нормального існування та розвитку в конкретно-історичному періоді.

Одним із визначальних конституційних прав людини є право на працю. Праця виступає базовою і незамінною умовою життєдіяльності людини. Впродовж історії людина завдяки праці здобувала засоби

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 16.03.2023).

² Там само.

до існування, вдосконалювала знаряддя праці, розвивалася сама та розвивала свою родину, суспільство, державу: «Впливаючи на навколишнє середовище та змінюючи його, люди створюють матеріальні й духовні цінності, призначені для задоволення власних потреб та потреб суспільства. Також роль праці в життєдіяльності суспільства виявляється у розвитку самої людини, яка через працю розкриває свої здібності, поповнює знання та здобуває навички» [2, с. 14]. Право на працю, закріплене у ст. 43 Конституції України, враховує можливість людини заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Реалізуючи право на працю, людина укладає, зокрема, трудовий договір, вступає при цьому в трудові відносини і отримує статус працівника. Основними принципами правового регулювання трудових відносин є свобода трудового договору, заборона примусової праці та дискримінації у сфері праці.

Необхідно зазначити, що працівник є економічно слабшою стороною трудових правовідносин, якщо порівняти з роботодавцем. Для більшості працівників заробітна плата, яку вони отримують у трудових правовідносинах, є основним або навіть єдиним джерелом засобів існування для них та їхніх сімей. Роботодавці ж розпоряджаються майном підприємств, засобами виробництва, доходами, одержаними від реалізації продукції, послуг, інших видів діяльності тощо. Тому держава в централізованому порядку закріплює для працівників низку гарантій, які дозволяють посилити їхні позиції у трудових правовідносинах. Зокрема, ст. 50 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) передбачає, що нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень. Відповідно до ст. 75 КЗпП України щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. Стаття 95 КЗпП України передбачає, що «розмір мінімальної заробітної плати встановлюється і переглядається відповідно до статей 9 і 10 Закону України “Про оплату праці” та не може бути нижчим від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці»¹.

Кодекс законів про працю України є сьогодні основним галузевим кодифікованим нормативно-правовим актом, який забезпечує

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 16.03.2023).

централізоване правове регулювання трудових відносин. У статті 1 КЗпП України визначено такі завдання трудового законодавства: а) регулювати трудові відносини всіх працівників; б) сприяти зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників; в) зміцнювати трудову дисципліну; г) поступово перетворювати працю на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини.

Слід констатувати, що зазначені завдання мають соціалістичне забарвлення, що було притаманно радянському періоду історії нашої держави, коли єдиним роботодавцем була держава, яка здебільшого піклувалася не про права та інтереси працівників, а про зростання валового національного продукту і трудову дисципліну на підприємствах. Сучасний розвиток трудових правовідносин на загальнолюдських, соціально-демократичних засадах вимагає виконання інших завдань трудовим законодавством, спрямованих на забезпечення трудових прав працівників, розвиток соціального діалогу, ефективне централізоване регулювання трудових відносин, забезпечення продуктивної зайнятості населення.

Т. Кириченко вказує, що однією з наймасштабніших проблем правового регулювання трудових правовідносин в Україні є те, що КЗпП України являє собою суміш норм, прийнятих за різних історичних та економічних умов, частина з яких відповідає вимогам часу, інша є застарілою та не може адекватно регулювати сучасні трудові правовідносини, а також те, що низка інших нормативно-правових актів трудового законодавства, прийнятих за радянської епохи, також до сьогодні зберігає свою чинність [3, с. 97].

Дійсно, КЗпП України, який був ухвалений ще в далекому 1971 р. у зовсім інших ідеологічних, політичних, економічних умовах, за роки незалежності піддавався суттєвим змінам. Було ухвалено більше 100 законів щодо внесення змін та доповнень до КЗпП України у зв'язку з чим у ньому вже практично не залишилося жодної статті, до якої б не вносилися зміни, багато статей було скасовано та внесено нові. До того ж було ухвалено низку спеціальних законів для регламентації окремих аспектів трудових відносин і певних відносин, пов'язаних із ними, серед яких закони України «Про охорону праці», «Про відпустки», «Про соціальний діалог», «Про оплату праці», «Про колективні договори і угоди», «Про зайнятість населення», «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності».

Кодекс законів про працю України сьогодні не включає в себе норми, які регулюють відносини з вирішення колективних трудових

спорів, не визначає статус організацій роботодавців, їхніх об'єднань та практично не регулює відносини зайнятості і працевлаштування. Окремі аспекти трудових відносин регулюються КЗпП України недостатньо повно, якщо порівняти зі спеціальними законами. Це яскраво помітно на прикладі правового регулювання відпусток нормами КЗпП України та Закону України «Про відпустки». Г. І. Чанишева справедливо вважає абсолютно нелогічним відсутність у КЗпП України норм про колективні угоди, про які йдеться в законах України «Про колективні договори і угоди», «Про соціальний діалог в Україні», інших законах [4, с. 105].

Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2136-IX сьогодні призупинив важливі норми КЗпП України у сфері нормування робочого часу і часу відпочинку, забезпечення соціального діалогу, виконання зобов'язань роботодавця у сфері оплати праці, при цьому встановив інші трудо-правові норми на період дії воєнного стану. Зокрема, Закон надав роботодавцю можливість збільшити нормальну тривалість робочого часу до 60 годин на тиждень для працівників, зайнятих на об'єктах критичної інфраструктури (в оборонній сфері, сфері забезпечення життєдіяльності населення тощо)¹.

З огляду на вищезазначене централізованому правовому регулюванню трудових відносин сьогодні притаманні такі негативні моменти, як відсутність цілісності та комплексності регулювання трудових відносин, зниження ролі КЗпП України в системі трудового законодавства, розпорошення норм трудового законодавства по нормативно-правовим актам однакової юридичної сили, дублювання норм трудового законодавства у КЗпП України і у спеціальних законах.

Вважаємо, що централізоване правове регулювання трудових відносин повинно бути чітко структурованим, комплексно регулювати трудові відносини, відповідати сучасним реаліям життя українського суспільства, базуватися на Конституції України та міжнародних документах, ратифікованих Україною, та розвивати їхні положення.

Для забезпечення цього насамперед необхідно провести нову кодифікацію трудового законодавства. Зазначимо, що за роки незалежності було розроблено низку проектів Трудового кодексу України, деякі з яких навіть пройшли перше читання у Верховній Раді України. Останніми роками суб'єкти законодавчої ініціативи йдуть шляхом розроблення проекту Закону України «Про працю». Так, у 2022 році

¹ Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 16.03.2023).

Міністерство економіки України розробило проєкт Закону України «Про працю», який містить 11 розділів та 119 статей; це навіть менше, ніж у чинному КЗпП України (22 глави, 288 статей).

Проєкт не можна назвати комплексним нормативно-правовим актом, оскільки ним, по-перше, традиційно, як і КЗпП України, не регулюються відносини з вирішення колективних трудових спорів та відносини зайнятості і працевлаштування, по-друге, на відміну від КЗпП України, у проєкті відсутні розділи, присвячені колективному договору, трудовій дисципліні, охороні праці, професійним спілкам. Таким чином, залишаються основні недоліки, що притаманні нинішній системі трудового законодавства. З огляду на це ми не підтримуємо пропонування підхід до реформування трудового законодавства.

Слід погодитися з І. П. Жигалкіним у тому, що трудове законодавство України покликане відігравати важливу роль стабілізуючого фактора у формуванні та розвитку соціально-трудових відносин, їх впорядкуванні, забезпеченні правомірної діяльності суб'єктів трудового права. Зважаючи на це, необхідно включити в новий Трудовий кодекс України спеціальну правову норму, в якій слід закріпити питання, що можуть бути врегульовані виключно актами законодавства про працю [5, с. 235]. Без сумніву, такими питаннями має бути мінімальна заробітна плата, максимальна нормальна тривалість робочого часу, мінімальна щорічна основна відпустка, вихідні та святкові дні, порядок і умови дисциплінарної та матеріальної відповідальності, вимоги з охорони праці, підстави розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця тощо.

С. С. Лукаш до основних ознак централізованого методу правового регулювання праці відносить таке: «а) він є видом законотворчості; б) забезпечує закріплення основних трудових прав працівника; в) реалізується в загальнодержавних нормах; г) носить імперативний характер; ґ) спрямований на закріплення основних трудових прав суб'єктів трудового права та їх гарантій; д) суб'єктами його застосування є держава, її органи, а виконавцями – роботодавці та працівники» [6, с. 25]. Не можна повністю погодитися з окремими положеннями науковця. Так, централізоване правове регулювання здійснюється не лише законами, а й підзаконними нормативно-правовими актами, а саме: постановами Верховної Ради України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, наказами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади. Тому вказівка С. С. Лукашем лише на законотворчість невідрізнано звужує централізоване правове регулювання трудових відносин.

Спірною є теза Н. О. Мельничук, що з огляду на роль держави при унормуванні трудових відносин, яке полягає в такому методі трудового права, як поєднання централізованого і децентралізованого

регламентування, варто визнати, що в процесі реформування трудового права й законодавства збалансування інтересів працівників і роботодавців повинно служити його концептуальною лінією [7, с. 156]. Ідеї збалансованості інтересів працівника і роботодавця в межах трудового законодавства, які останнім часом набувають все більшого поширення серед науковців та державних діячів, слід вважати хибними і такими, що не відповідають природі трудового законодавства та історії його виникнення. Історично стратегічним завданням трудового законодавства було забезпечення захисту найманого працівника. Отже, спрямованість на захист працівника повинна залишатися і надалі концептуальною лінією централізованого правового регулювання трудових відносин. Ідея збалансованості є припустимою за певних умов на локальному рівні при укладанні колективних договорів, де вона набуває форми компромісу. Тут збалансування інтересів працівників і роботодавців може існувати в тому обсязі, в якому дозволено трудовим законодавством.

Локальне правове регулювання трудових відносин здійснюється в межах конкретного підприємства, установи, організації або фізичної особи, яка використовує найману працю. О. М. Ярошенко особливості локального правового регулювання трудових відносин вбачає в такому: «а) здійснюється безпосередньо у сфері праці – на підприємствах, в установах та організаціях; б) відчуває опосередкований вплив держави за допомогою трудового законодавства (органи державної влади й органи управління не беруть прямої участі в локальній регламентації відносин у царині праці); в) має підзаконний характер, розвиваючи, уточнюючи й конкретизуючи, головним чином, положення законодавчих та інших нормативних актів, прийнятих у встановленому законом порядку компетентними органами, і не може суперечити централізованому регламентуванню; г) спрямовано на впорядкування таких суспільних відносин, які є специфічними для даного підприємства і які не врегульовані або не цілком урегульовані в централізованому порядку; д) виступає формою саморегуляції працівниками й роботодавцем (безпосередньо або опосередковано) тих питань у сфері праці, що належать до компетенції підприємства; е) здійснюється за участю самих працівників підприємства або їх представницького органу; є) нерідко виступає в ролі експериментального регламентування, в перебігу якого провадиться перевірка доцільності того чи іншого варіанту вирішення питання; ж) може містити елементи випереджуючого регулювання, спрямованого на ліквідацію прогалин у праві, пошук адекватного варіанту правової регламентації умов праці» [8, с. 16–17].

Науковці по-різному бачать співвідношення централізованого і локального правового регулювання трудових відносин. Так, І. П. Жигалкін

вважає, що ані централізоване, ані локальне правове регулювання не підмінюють одне одного, а виступають самодостатніми видами правової регламентації, тому що обидва спрямовані на впорядкування суспільних відносин, що становлять предмет трудового права, хоча й завдання мають різні [5, с. 237]. На думку Д. І. Сірохи, локальні нормативні акти ухвалюються переважно для виконання нормативно-правового акта, який наділений більшою юридичною силою (як правило, законодавчого акта), у якому зазначається про необхідність (можливість) прийняття такого акта (наприклад, правила внутрішнього трудового розпорядку, локальні акти у сфері охорони праці тощо) [9, с. 219]. С. С. Лукаш вказує, що співвідношення між централізованим і локальним методами відображує роль держави в регулюванні праці в суспільстві. В умовах ринкової економіки локальне регулювання праці є засобом покращення умов праці працівників, ефективним чинником закріплення їхніх прав і гарантій на рівні підприємства, установи чи організації, а централізоване є засобом визначення основних трудових прав та гарантій, закріплених у Конституції [6, с. 25]. В. М. Швайковська вказує, що роль і значення локального нормативно-правового регулювання трудових відносин зумовлена його характеристикою як допоміжного регулятора [10, с. 6].

Окремі вчені зазначають збільшення значення локального правового регулювання в механізмі правового регулювання трудових відносин у ринковій економіці та його переваги перед централізованим правовим регулюванням. Так, на думку В. В. Жернакова, перехід до ринкової економіки та відхід від авторитарно-командної системи управління зумовив зміни у співвідношенні між централізованим і децентралізованим, тобто локальним, регулюванням умов праці на підприємстві, в установі, організації на користь останнього [11, с. 53–54]. Г. І. Чанишева вказує, що формування нової системи трудових відносин на засадах соціального партнерства і створення відповідного правового механізму їх регулювання є необхідною і важливою складовою ринкових перетворень. Вчена обґрунтовує підвищення ролі колективних договорів і угод у регулюванні трудових і соціально-економічних відносин: «Вже з чинного законодавства випливає об'єктивна необхідність укладення колективного договору, оскільки закон прямо приписує встановлення певних умов праці саме у колективному договорі. При цьому не йдеться про чисельність працюючих, тобто це правило поширюється і на малочисельні підприємства (установи, організації), незалежно від форм власності. Укладення колективного договору є обов'язковим, по-перше, для визначення умов праці, оплати праці, соціальних гарантій для працівників, що прямо передбачено законодавством, і саме у такий спосіб узгодження інтересів працівників та роботодавця, по-друге, повинна існувати можливість встановлення більш сприятливих умов порівняно з тими, що

визначаються законодавством» [12, с. 1, 17, 18]. На думку О. Г. Середи, як форма соціального партнерства договірне встановлення умов праці має низку переваг. Воно надає працівникам і роботодавцям можливість виражати й узгоджувати свої інтереси у сфері праці. Договірне регулювання відбувається відповідно до демократичної процедури, на основі проведення переговорів. Таке регулювання є доволі рухомим, сторони можуть урахувати особливості організації праці в певному регіоні, галузеву і локальну специфіку, фінансово-економічне становище роботодавця [13, с. 108].

Локальне правове регулювання трудових відносин представлено сьогодні такими нормативними актами, як колективний договір, правила внутрішнього трудового розпорядку та іншими нормативними актами, що регулюють трудові відносини в межах конкретного підприємства, установи, організації або у фізичної особи, яка використовує найману працю.

У системі локальних нормативних актів ключове місце посідає колективний договір, який укладається на основі чинного законодавства, взятих сторонами зобов'язань з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин і узгодження інтересів працівників та роботодавців. Стаття 7 Закону України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 року № 3356-ХІІ визначає зміст колективного договору: «У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання виробничих, трудових, соціально-економічних відносин, зокрема: зміни в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування і оплати праці, встановлення форми, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників; гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій працівників; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці; забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; заходи, спрямовані на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цькування), а також заходи щодо відновлення порушених внаслідок мобінгу (цькування) прав; заборона дискримінації»¹.

¹ Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 № 3356-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12> (дата звернення: 16.03.2023).

Вищенаведене свідчить про те, що колективний договір є локальним нормативним актом, який комплексно регулює трудові відносини в межах конкретного підприємства, установи, організації або у фізичної особи, яка використовує найману працю. Положення колективного договору є обов'язковими як для роботодавця, так і для працівників і не можуть погіршувати становище останніх, якщо порівняти з чинним законодавством.

Укладення колективного договору передбачає пошук компромісу між працівниками та роботодавцем у процесі встановлення умов праці та відпочинку на підприємстві, в установі, організації, а також у фізичної особи, яка використовує найману працю. Колективний договір має містити механізми виконання встановлених зобов'язань та враховувати фінансові можливості роботодавця, що робитиме його реальним та ефективним засобом правового регулювання трудових відносин.

Напрацьований робочою комісією з представників сторін проєкт колективного договору схвалюється загальними зборами (конференцією) трудового колективу і підписується уповноваженими представниками сторони працівників та сторони роботодавця. Стаття 14 Закону України «Про колективні договори і угоди» передбачає, що зміни і доповнення до колективного договору протягом строку його дії можуть вноситися тільки за взаємною згодою сторін в порядку, визначеному колективним договором¹. Також Закон встановлює відповідальність, зокрема, за порушення і невиконання колективного договору.

В умовах воєнного стану роботодавцям було надано можливість зупинити дію окремих положень колективного договору, тобто не виконувати взяті на себе зобов'язання. Стаття 11 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачає, що на період воєнного стану дія окремих положень колективного договору може бути зупинена за ініціативою роботодавця². Вказана норма залишила на розсуд роботодавця визначення того, які положення колективного договору він буде зупиняти. Вважаємо, що окремі положення колективного договору не можна зупиняти навіть в умовах воєнного стану, а саме щодо розмірів заробітної плати, охорони праці, медичного обслуговування, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, заходів, спрямованих на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цькування), заборони дискримінації.

¹ Там само.

² Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 16.03.2023).

Про це доцільно було б зазначити у ст. 11 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Держава також має надати достатню допомогу, зокрема фінансову та податкову, для забезпечення виконання роботодавцем зобов'язань перед працівниками в умовах воєнного стану.

Висновки

Україна, позиціонуючи себе як соціальна, правова держава та майбутній член Європейського Союзу, повинна в централізованому порядку закріплювати соціальні стандарти у сфері праці, які відповідають прийнятим у Європейському Союзі, не знижуючи при цьому наявний рівень чинних соціальних гарантій, а також забезпечувати їх належну реалізацію та захист. Централізоване правове регулювання трудових відносин в Україні має базуватися на сучасному кодифікованому нормативно-правовому акті, який забезпечуватиме повноцінне комплексне регулювання трудових відносин, реалізацію та захист прав працівників, дотримання інтересів роботодавців, а також сприятиме розвитку локальної нормотворчості.

Спрямованість на захист прав працівника повинна і надалі залишатися концептуальною лінією централізованого правового регулювання трудових відносин. Ідея збалансованості інтересів працівника та роботодавця є припустимою за певних умов на локальному рівні при укладанні колективних договорів, де вона набуває форми компромісу. Тут збалансування інтересів працівників і роботодавців може існувати в тому обсязі, в якому дозволено трудовим законодавством.

Сучасність потребує забезпечення розвитку колективного договірного регулювання трудових відносин. Колективний договір як основний локальний нормативний акт у сфері праці має комплексно регулювати трудові відносини в межах конкретного підприємства, установи, організації або фізичної особи, яка використовує найману працю. Укладення колективного договору передбачає пошук компромісу між працівниками та роботодавцем у процесі встановлення умов праці та відпочинку. Колективний договір має передбачати механізми виконання встановлених зобов'язань та враховувати фінансові можливості роботодавця, що робитиме його реальним та ефективним засобом правового регулювання трудових відносин.

Існує доцільність у доповненні ст. 11 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» частиною другою з таким змістом: «На період воєнного стану не допускається зупинення дії положень колективного договору щодо розмірів заробітної плати, охорони праці, медичного обслуговування, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, заходів, спрямованих на запобігання, протидію та припинення мобінгу (цдкування), заборони дискримінації».

Список бібліографічних посилань: 1. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. 2. Мельник К. Ю. Трудове право України : підручник. Харків : Діса плюс, 2014. 480 с. 3. Кириченко Т. Недоліки правового регулювання трудових відносин в Україні. *Підприємництво, господарство та право*. 2020. № 12. С. 96–103. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.16>. 4. Чанишева Г. І. Основні напрями реформування трудового законодавства в умовах воєнного стану // Актуальні проблеми захисту прав громадян України на працю та соціальний захист на шляху до Євроінтеграції : тези доп. та наук. повідомл. учасників XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 жовт. 2022 р.) / уклад.: О. Г. Серета, О. М. Ярошенко, О. В. Соловйов ; за ред. О. Г. Серети. Харків, 2022. С. 102–107. 5. Жигалкін І. П. Поєднання централізованого, локального й індивідуального правового регулювання праці. *Публічне право*. 2016. № 1 (21). С. 233–240. 6. Лукаш С. С. Співвідношення централізованого і локального регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Київ, 2011. 34 с. 7. Мельничук Н. О. Договірне регулювання трудових відносин в нових економічних умовах : монографія. Київ : Хай-Тек-Прес, 2012. 340 с. 8. Ярошенко О. М. Джерела трудового права України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 39 с. 9. Сіроха Д. І. Корпоративні норми у системі локального нормотворення // Актуальні проблеми правового законодавства, законодавства про державну службу та службу в правоохоронних органах : матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 16 листоп. 2018 р.) / за заг. ред. К. Ю. Мельника. Харків : ХНУВС, 2018. С. 215–220. 10. Швайковська В. М. Локальне нормативно-правове регулювання праці в умовах ринкової економіки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2007. 20 с. 11. Трудовое право в вопросах и ответах : учеб.-справ. пособие / под ред. В. В. Жернакова. Харьков : Одиссей, 2000. 624 с. 12. Чанишева Г. І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2002. 38 с. 13. Серета О. Г. Роботодавець, як суб'єкт трудового права та трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2004. 210 с.

Надійшла до редколегії 20.03.2023

Прийнята до опублікування 28.04.2023

Venediktov V. S., Melnyk K. Yu. Centralized and local legal regulation of labor relations: problems of correlation and development

The current state of centralized and local legal regulation of labor relations in Ukraine has been studied and its shortcomings have been identified. The points of view of scientists regarding the essence of centralized and local legal regulation of labor relations have been analyzed.

It has been indicated that Ukraine, positioning itself as a social, legal state and a future member of the European Union, should centrally establish social standards in the field of labor that correspond to those adopted in the European Union, while not reducing the existing level of existing social guarantees, as well as ensure their proper implementation and protection. Centralized legal regulation of labor relations in Ukraine should be based on a modern codified normative legal act, which will ensure a full-fledged comprehensive regulation of labor relations, implementation and protection of the rights of employees, compliance with the interests of employers, and also contribute to the development of local rulemaking.

It has been justified that the focus on the protection of the employee's rights should continue to be the conceptual line of the centralized legal regulation of labor relations. The idea of balancing the interests of the employee and the employer is acceptable under certain conditions at the local level when concluding collective agreements, where it takes the form of a compromise. Here, balancing the interests of employees and employers can exist to the extent permitted by labor law.

Attention has been drawn to the fact that modernity requires ensuring the development of collective contractual regulation of labor relations. The collective agreement, as the main local regulatory act in the field of labor, should comprehensively regulate labor relations within a specific enterprise, institution, organization or individual who uses hired labor. The conclusion of a collective agreement involves the search for a compromise between the employees and the employer in the process of establishing working and rest conditions. The collective agreement must provide for the mechanisms for fulfilling the established obligations and take into account the financial capabilities of the employer, which will make it a real and effective means of legal regulation of labor relations.

It has been proposed to supplement Art. 11 of the Law of Ukraine “On the Organization of Labor Relations in Martial Law” part 2 with the following content: “During the period of martial law, it is not allowed to suspend the provisions of the collective agreement regarding wages, labor protection, medical care, ensuring equal rights and opportunities for women and men, measures aimed at preventing, countering and stopping mobbing (harassment), prohibition of discrimination”.

Key words: centralized, local, legal regulation, collective agreement, labor relations, employer, employee, social dialogue.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9.03(477):364.63-053.2

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.06>

Альона Сергіївна Бахаєва,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та
публічного адміністрування (старший викладач);*

<https://orcid.org/0000-0002-6498-2213>,

e-mail: alyonabahaeva@gmail.com;

Олександр Васильович Король,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та
публічного адміністрування (старший викладач);*

<https://orcid.org/0009-0009-9376-239X>,

e-mail: korol.vn2727@gmail.com

**ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ДИТИНИ ПОСТРАЖДАЛОЮ
ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА**

Розглянуто проблемні питання, пов'язані з оформленням процесуальних документів, а також із розглядом у судовому порядку справ про адміністративні правопорушення за вчинення домашнього насильства, свідком (очевидцем) якого є дитина. Проаналізовано положення міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих в Україні, які направлені на захист дитини від проявів домашнього насильства. Доведено, що в разі виявлення дитини, яка стала свідком вчинення домашнього насильства, важливо враховувати не лише факт її присутності, а й здатність усвідомлювати значення такої події.

Ключові слова: домашнє насильство, постраждала дитина, права дитини, свідок (очевидець) домашнього насильства, забезпечення найкращих інтересів дітей.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Найбільш незахищеною, вразливою та практично повністю залежною від дорослих частиною суспільства в розрізі забезпеченні своїх прав є діти. При цьому вони хоча й не є дієздатними повною мірою, проте з моменту народження набувають усіх прав людини і відповідно

мають право на захист від жорстокого поводження та насильства в будь-яких проявах, зокрема домашнього насильства.

Існування такої проблеми, як домашнє насильство щодо дітей, зумовлене насамперед його причинами: матеріальна нестабільність, неповна родина, нездоровий спосіб життя, дорослі члени родини в дитинстві зазнавали домашнього насильства [1, с. 25] тощо. Всі ці фактори неможливо подолати водночас. Ще однією причиною є те, що деякі батьки обирають домашнє насильство як свідомий метод виховання. «Вони по-іншому не розуміють», – доволі часто можна почути від батьків, які виправдовують застосування домашнього насильства щодо своїх дітей, бо інших методів впливу вони не знають.

Крім того, дитина може потерпати від домашнього насильства не лише безпосередньо, а й опосередковано в разі, коли стала свідком (очевидцем) вчинення будь-якої з форм домашнього насильства, що прямо зазначено у п. 3 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»¹. З одного боку, законодавець підкреслив той факт, що присутність дитини під час учинення домашнього насильства є підставою для застосування всіх інструментів, направлених на протидію його проявам, виявлення причин і умов його виникнення та усунення негативних наслідків впливу на дитину, з іншого – перед правоохоронцями постало питання щодо порядку процесуального оформлення таких випадків, оскільки чинним законодавством він не передбачений.

Стан дослідження проблеми

Тематика протидії домашньому насильству стала об'єктом дослідження багатьох науковців. А. Б. Блага, О. С. Тунтула, О. О. Кочемирівська, К. Б. Левченко, М. М. Легенька, К. О. Черевко, А. А. Васильєв, А. С. Бахаєва розглядали це явище як правову категорію. Також цікавими є роботи фахівців не лише в галузі юриспруденції, а й у царині психології, зокрема Н. Е. Мілорадової, Н. О. Пряхіної, Ю. Ю. Бойко-Бузиль.

Серед інших варто виокремити праці Т. М. Малиновської, в яких дослідниця приділила багато уваги питанням захисту прав дітей, які зазнали домашнього насильства. Незважаючи на загальний інтерес науковців до цієї нагальної проблеми, зараз постає ще низка питань, зокрема щодо роботи з дітьми, які стали свідком (очевидцем) домашнього насильства. Зосередивши на цьому увагу, можемо констатувати, що існують проблеми, пов'язані з процесуальним оформленням

¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 29.03.2023).

таких випадків, наслідком яких є закриття провадження у справі про адміністративне порушення та ненадання належної правової допомоги дитині через відсутність у неї офіційного статусу постраждалої особи.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення проблемних аспектів, пов'язаних з оформленням протоколу про адміністративне правопорушення за вчинення домашнього насильства, свідком (очевидцем) якого стала дитина. Для досягнення мети були виконані такі *завдання*: визначено різницю між формулюваннями «домашнє насильство, вчинене у присутності дитини» та «дитина є свідком (очевидцем) домашнього насильства»; проаналізовано положення нормативно-правових актів, спрямованих на захист дитини від проявів домашнього насильства; сформульовано пропозиції щодо вирішення проблемних питань, пов'язаних із притягненням до адміністративної відповідальності кривдника за вчинення домашнього насильства, свідком (очевидцем) якого стала дитина.

Наукова новизна дослідження

Встановлено, що під час ухвалення рішення щодо надання дитині, яка стала свідком (очевидцем) домашнього насильства, офіційного статусу постраждалої особи під час розгляду складеного на кривдника протоколу про адміністративне правопорушення слід в обов'язковому порядку враховувати здатність дитини усвідомлювати зміст тих подій, що відбувались у її присутності. В іншому ж разі така дитина не може мати статусу постраждалої особи, а її присутність має бути взята до уваги як обтяжуюча обставина.

Виклад основного матеріалу

Порядок реагування на випадки домашнього насильства, де безпосереднім потерпілим є дитина, більш-менш визначений на законодавчому рівні. Проте на практиці існують питання, які потребують правової визначеності, зокрема в частині оформлення матеріалів справ про адміністративне правопорушення в разі, коли дитина є свідком (очевидцем) домашнього насильства.

Відсутність однозначної позиції законодавця створює складнощі в роботі поліцейського, перед яким постає питання, чи доцільно складати два окремі протоколи про адміністративне правопорушення щодо кривдника: перший – за вчинення домашнього насильства щодо дорослої особи, другий – за вчинення зазначеного діяння у присутності дитини, попри ігнорування присутності дитини під час такого діяння.

Роль посадової особи, яка склала протокол про адміністративне правопорушення, обмежується переданням на розгляд до суду протоколу

та підтверджуючих доказів. Після виконання цієї функції поліцейській не відіграє будь-якої ролі у провадженні, так само як і прокуратура. Інакше кажучи, під час провадження в суді немає «сторони обвинувачення» або «прокурора». Це означає, що в судовому засіданні немає нікого, хто б міг виступати в інтересах потерпілої особи та заперечити кривднику (який має фізичну та психологічну перевагу над постраждалими від домашнього насильства особами).

Прикро констатувати той факт, що мають місце справи, в яких дитина, попри те, що насильство було вчинено в її присутності, не визнається постраждалою особою і, як правило, суди обмежуються формулюваннями, які містять протоколи про адміністративне правопорушення, зокрема, що насильство вчинене у присутності дитини. За статистикою, діти – свідки домашнього насильства були ідентифіковані судом у 25 % вироків і лише в 6 % справ їх визнали потерпілими [2].

Ще більше ситуація ускладнюється тим, що у випадках, коли поліцейський складає два окремі протоколи щодо кривдника (за вчинення домашнього насильства щодо дорослої особи й окремо за психологічне насильство щодо дитини), деякі судді закривають адміністративне провадження, мотивуючи тим, що це одна й та сама подія, а за одне й те саме правопорушення особу не можна двічі притягти до відповідальності. Для того щоб уникнути такої ситуації, поліцейські зазвичай під час визначення суті й обставин правопорушення у протоколі зазначають, що воно було вчинене «у присутності дитини». Проте аналіз судових рішень, починаючи з 2019 року, дає нам підстави стверджувати, що переважно дитину навіть не визнають потерпілою особою, навіть більше, надалі про неї і взагалі не згадують, у кращому випадку факт присутності дитини під час учинення домашнього насильства враховується як обтяжуюча обставина під час обрання покарання для кривдника. І в цьому, по суті, є логіка, оскільки між такими категоріями як «у присутності дитини» та «свідок (очевидець) домашнього насильства» є певна різниця.

Так, за тлумачним словником під терміном «присутність» слід розуміти: 1) чиєсь перебування в якому-небудь місці в певний час; 2) при наявності кого-небудь десь; при наявності певної кількості людей¹. Так само як свідок у справі про адміністративне правопорушення може бути викликана кожна особа, про яку існують дані, що їй відомі які-небудь обставини, що підлягають установленню у цій справі (ст. 272 Кодексу України про адміністративні правопорушення, далі –

¹ Присутність // Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980) : сайт. URL: <http://sum.in.ua/s/prysutnistj> (дата звернення: 29.03.2023).

КУпАП)¹. При цьому доречно припустити, що статус свідка буде надано тій особі, яка здатна оцінити ситуацію, очевидцем якої вона стала, а також передати необхідну інформацію в той чи інший спосіб. Тому цілком логічним є те, що дитина може бути свідком (очевидцем) домашнього насильства і, як наслідок, вважатися постраждалою особою тільки тоді, коли вона буде не просто присутня, а буде здатна усвідомлювати та аналізувати обставини тих подій, свідком яких їй довелося стати.

Отже, з погляду законодавства вік (вікові особливості) дитини є тим чинником, який має впливати на прийняття рішення щодо надання їй статусу постраждалої від домашнього насильства особи (у випадках, коли дитина стала його свідком). З урахуванням вищевикладеного, на наше переконання, таке формулювання як «у присутності дитини» при складанні поліцейськими протоколу про адміністративне правопорушення за ст. 173-2 КУпАП є таким, що не дає підстав для позитивного вирішення питання щодо надання такій дитині статусу постраждалої особи.

Взагалі така дитина має всі права постраждалої особи, реалізація яких має забезпечуватися з урахуванням найкращих її інтересів, віку, статі, стану здоров'я, інтелектуального та фізичного розвитку. Проте якщо дитина не буде визнана постраждалою особою, то вона не зможе отримати передбачену законом допомогу. Зокрема, це стосується випадків, коли, наприклад, мати, яка постраждала від домашнього насильства, вже в суді просить закрити провадження у справі, мотивуючи це тим, що претензій до кривдника не має, а суд звільняє останнього від адміністративної відповідальності у зв'язку з малозначністю вчиненого правопорушення². При цьому права дитини, яка була присутня під час вчинення домашнього насильства щодо її матері, враховані не були. З огляду на зазначене постає питання, чи буде дитині від суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, надана належна допомога, зокрема психологічна, соціальна та правова? Очевидно, що ні. У подальшому ігнорування такої проблеми впливатиме на розвиток дитини, яка буде сприймати домашнє насильство як норму поведінки або навпаки буде звинувачувати себе в тому, що відбулось.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10> (дата звернення: 29.03.2023).

² Постанова Самарського районного суду м. Дніпропетровська від 22.10.2019 : справа № 206/5564/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85089682> (дата звернення: 29.03.2023).

Для того щоб визначити, чи доцільно складати окремий протокол у справі про адміністративне правопорушення в разі, коли дитина стає свідком (очевидцем) домашнього насильства, пропонуємо звернутися до нормативно-правових актів, що регулюють питання протидії насильству щодо дітей.

Так, у ч. 1 ст. 19 Конвенції ООН про права дитини зазначено, що «держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поведіння та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину»¹.

У статті 26 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами (Стамбульської конвенції)² стверджується, що діти, які стали свідками домашнього насильства, є жертвами насильства. Вона передбачає психосоціальні консультації для дітей, які стали свідками будь-яких форм насильства або будь-якої форми насильства щодо їхньої вікової групи, та спрямована на інтереси дитини [3; 4, с. 27].

Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» в п. 2 ч. 1 ст. 1 окремо надане визначення «постраждалої дитини» як особи, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства³. Варто зауважити, що вищенаведене положення не визначає, постраждало від якої саме форми домашнього насильства є така дитина. Проте логічно дійти висновку, що це є психологічне насильство. Ця форма домашнього насильства потребує доведення наслідків, серед яких варто виокремити депресію, суїцидальну поведінку, побоювання за своє життя і третіх осіб. Такі діти в подальшому мають більший ризик стати жертвою домашнього насильства або кривдником [5, с. 103].

¹ Конвенція про права дитини : від 20.11.1989 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 29.03.2023).

² Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) : від 11.05.2011// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 29.03.2023).

³ Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 29.03.2023).

Зрозуміло, що поліцейський без допомоги спеціаліста не може довести настання шкідливих для дитини наслідків, тому питання належної взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, є надзвичайно актуальним. Насамперед це полягає в залученні для вивчення психологічного стану дитини, яка стала свідком (очевидцем) вчинення домашнього насильства, психолога та подальшого обов'язкового долучення до матеріалів справи про адміністративне правопорушення вивновку спеціаліста про психологічний стан дитини. У будь-якому разі поліцейський про такий факт зобов'язаний протягом доби повідомити відповідну службу у справах дітей.

На наше переконання, ігнорування присутності дитини під час вчинення домашнього насильства є прямим проявом порушення її прав, гарантованих державою, Конвенцією ООН про права дитини, а також Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьби з цими явищами. Тому задля забезпечення найкращих інтересів дитини, яка стала свідком (очевидцем) домашнього насильства, необхідно забезпечити умови щодо офіційного надання такій дитині статусу постраждалої особи.

Такої мети можна досягти шляхом фіксації поліцейським в окремому протоколі про адміністративне правопорушення факту вчинення психологічного насильства щодо дитини, що сталося внаслідок її присутності під час вчинення дій фізичного та/або економічного насильства щодо члена її родини. Цьому повинно передувати окреме повідомлення поліцейського до чергової частини про таку подію з метою внесення відомостей до *журналу єдиного обліку* заяв і повідомлень про вчинені кримінальні правопорушення та інші події та подальше складанням поліцейським вмотивованого рапорту про встановлені порушення прав дитини та його реєстрація.

Висновки

На наше переконання, вчинення кривдником домашнього насильства у присутності дитини, яка усвідомлює, що відбувається, є окремим складом адміністративного правопорушення. Тому з метою уникнення неточностей було б доречно доповнити ст. 173-2 КУпАП частиною третьою і викласти її у такій редакції: «Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені в присутності дитини, яка за своїм віком здатна усвідомлювати значення подій, споглядачем яких вона стала, тягнуть за собою накладення стягнення у вигляді громадських робіт на строк від тридцяти до сорока годин, або адміністративний арешт на строк до десяти діб». У тому разі, коли дитина за своїми віковими особливостями не здатна усвідомлювати тих подій,

що з нею відбулись, слід обмежитись формулюванням «у присутності дитини», при цьому судом такі обставини мають бути враховані як обтяжуючі.

Наостанок хотілось би зазначити, що з огляду на практику розгляду судами адміністративних справ про вчинення домашнього насильства рішення про притягнення кривдників до відповідальності можуть бути різними залежно від конкретних обставин та особистого переконання судді. Проте головною метою поліцейського на стадії фіксації обставин правопорушення у пріоритеті мають стояти права дитини.

Список бібліографічних посилань: 1. Ткаленко О. М. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів публічної адміністрації щодо попередження насильства в сім'ї відносно дітей : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2016. 237 с. 2. Шостак К. Окремі аспекти невизнання дитини, яка стала свідком домашнього насильства, постраждалою // ЮРФЕМ.ua : сайт. 24.12.2021. URL: <https://jurfem.com.ua/okremi-aspekty-problematyky-nevuznannya-dytyny-yaka-stala-svidkom-domashnyogo-nasylstva-postrazhdaloyu/> (дата звернення: 29.03.2023). 3. Малиновська Т. М., Шорохова Д. М. Стан та профілактика домашнього насильства відносно дітей // Право та закон: теорія, методологія, практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15 квіт. 2021 р.). URL: https://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2218%3A0804202114&catid=280%3A5-042021&Itemid=345&lang=en (дата звернення: 29.03.2023). 4. Вілс Е., Калашник О. Протидія домашньому насильству : практ. посіб. для поліцейських // Council of Europe : сайт. URL: <https://rm.coe.int/cvavgu-jan2018-4-ua-web/16807874e0> (дата звернення: 29.03.2023). 5. Малиновська Т. М. До проблеми захисту дітей, що потерпіли від домашнього насильства. *Наше право*. 2021. № 1. С. 102–107. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2021.1.16>.

Надійшла до редколегії 04.04.2023

Прийнята до опублікування 02.05.2023

Bakhaieva A. S., Korol O. V. Problematic aspects of defining a child as a victim of domestic violence

The article focuses on the issues of ensuring the rights of a child who has witnessed domestic violence. It has been noted that if police officers draw up procedural documents improperly, in particular, a protocol on an administrative offence, the child will not be granted the official status of a victim. It has been proved that there is a significant difference between such concepts as “domestic violence committed in the presence of a child” and “a child who witnessed (eyewitnessed) domestic violence”. It has been concluded that when drawing up a report on an administrative offence, a police officer must take into account the age characteristics of a child and his/her ability to fully realise and understand the events that have taken place.

It has been noted that due to the lack of proper legal regulation in domestic legislation of the procedure for documenting the facts of domestic violence witnessed by a child, there is a problem of closing administrative proceedings in courts due to the absence of an offence or due to insignificance. It has been noted that if a child who has witnessed domestic violence does not have the status of a victim, he or she cannot be fully provided with the assistance provided by law.

It has been pointed out that the presence of a child who was aware of this during the commission of domestic violence is its psychological form. It has been emphasised that this form of domestic violence requires proof of the consequences, so it is important to involve a psychologist for further mandatory attachment of a specialist's opinion on the child's psychological state to the administrative offence case file.

It has been substantiated that in order to ensure the best interests of a child who has witnessed domestic violence, a police officer should draw up two separate reports on administrative offences under Art. 173-2 of the Code of Administrative Offences: the first for committing domestic violence against an adult, and the second for committing the said act in the presence of a child (provided that the latter was aware of this fact). At the same time, the police officer must notify the police station of such an event in order to enter information into the register of unified statements and reports of criminal offences and other events.

Key words: domestic violence, child victim, child rights, witness of domestic violence, ensuring the best interests of children.

УДК 35.072

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.07>

Валерій Станіславович Говоров,

кандидат юридичних наук, доцент,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики;*

<https://orcid.org/0000-0001-8021-775X>,

e-mail: govorov_vs@ukr.net

**ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ВІЙСЬКОВІ
АДМІНІСТРАЦІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Статтю присвячено дослідженню проблем функціонування органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій в умовах воєнного стану. Проаналізовано правові наслідки, коли за наявності органів місцевого самоврядування створюються військові адміністрації та їм передаються повноваження органів місцевого самоврядування. У результаті проведеного дослідження визначено коло правових проблем, з якими стикаються органи місцевого самоврядування та військові адміністрації за умови одночасного існування.

Ключеві слова: органи місцевого самоврядування в період воєнного стану, повноваження військових адміністрацій, правовий режим воєнного стану, децентралізація.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

В умовах військової агресії росії наша держава опинилася в одному з найбільш складних періодів в її історії. І в таких умовах важливим завданням України є забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування, які повинні на місцях організувати життєдіяльність громади. У статті ми дослідили доцільність заміни органів місцевого самоврядування тимчасовими військовими адміністраціями й ефективність передачі військовим адміністраціям їх функцій.

Стан дослідження проблеми

Питання функціонування та розвитку органів місцевого самоврядування неодноразово були предметом аналізу таких вітчизняних дослідників, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, О. М. Бандурка, Д. М. Бахрах, Є. О. Безсмертний, В. М. Вакуленко, Б. М. Данилишин, А. Т. Комзюк та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлити актуальні питання та проблеми роботи органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій в умовах воєнного стану на окупованих і деокупованих територіях. Завданням статті є здійснити аналіз актуальних проблем одночасного існування військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування.

Наукова новизна дослідження

Сьогодні поки що відсутній комплексний підхід до дослідження актуальних питань функціонування органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій, їхніх повноважень і можливості співіснування в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

У надскладних умовах, у яких зараз перебуває наша держава, важливим завданням є забезпечення реалізації повноважень органів місцевого самоврядування, які вирішують значну частину суспільних питань. Проте на практиці відбуваються події, які спрямовані на ліквідацію органів місцевого самоврядування. Саме такі явища і викликають значний дослідницький інтерес до практичних питань функціонування органів місцевого самоврядування на деокупованих територіях або на територіях міст, сіл, селищ, які перебувають під постійними обстрілами.

Що ж стосується самого поняття «місцеве самоврядування», то відповідно до ст. 2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» місцеве самоврядування – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання в сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України¹. Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Щодо ролі та значення органів місцевого самоврядування, то варто поговорити з позицією українського науковця М. О. Баймуратова, який зазначав, що сфера місцевого самоврядування виступає природним середовищем не тільки існування людини, а й прояву її

¹ Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 07.02.2023).

індивідуальних інтересів, що безпосередньо пов'язані з реалізацією її прав і свобод. Вітчизняними вченими-муниципалістами висунута ідея про те, що в межах територіальної громади в умовах місцевого самоврядування реалізується весь комплекс конституційних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [1].

Основні заходи захисту населення і територій щодо безпеки, захисту мешканців від імовірних надзвичайних ситуацій реалізуються на рівні міських, селищних та сільських громад [2, с. 95].

На територіях, на яких уведено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації (ч. 1 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹).

Військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим Законом (абз. 1 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації (абз. 2 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»).

Начальником військової адміністрації населеного пункту (населених пунктів) може бути призначений відповідний сільський, селищний, міський голова (абз. 3 ч. 3 ст. 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). Тут і постає питання доцільності вказаної норми, оскільки військові адміністрації мають створюватися там, де сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладених на них повноважень, а якщо на місці є сільські, селищні, міські голови, які були обрані громадою і можуть виконувати свої повноваження, то для чого

¹ Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19> (дата звернення: 07.02.2023).

створювати військову адміністрацію та призначати на посаду начальника військової адміністрації сільського, селищного, міського голови.

Доцільність створення військової адміністрації як органу державної влади, який буде тимчасово забезпечувати життєдіяльність населеного пункту, існує в тих населених пунктах, де немає ані сільського, селищного, міського голови, ані сільської, селищної, міської ради. Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, що військові адміністрації утворюються там, де органи місцевого самоврядування не можуть здійснювати покладені на них повноваження. І в такому разі начальник відповідної військової адміністрації призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних сил України або відповідної обласної державної адміністрації. Але на практиці відбувається так, що військові адміністрації створюються там, де функціонують органи місцевого самоврядування, і начальником військової адміністрації призначають осіб, які були обрані відповідними сільськими, селищними, міськими головами. Саме такі дії влади є недоречними і такими, що створюють цілу низку колізійних питань та проблем. Розглянемо детальніше це питання. Так, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» дозволено на посаду начальника військової адміністрації призначити чинного сільського, селищного, міського голову, але ця норма не є підставою для припинення його повноважень.

Вичерпний перелік підстав для дострокового припинення повноважень сільського, селищного, міського голови визначений у ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування України». Зокрема, абз. 2 ч. 2 ст. 79 цього Закону передбачено, що повноваження сільського, селищного, міського голови можуть бути достроково припинені також у випадках, передбачених законами України «Про військово-цивільні адміністрації», «Про правовий режим воєнного стану». Так, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено дві підстави для дострокового припинення повноважень голови, а саме нездійснення покладених на нього повноважень (абз. 1 ч. 3 ст. 4) та порушення під час реалізації одноосібних повноважень в умовах воєнного стану Конституції України чи законів України (ч. 6 ст. 9).

Вихід із цієї ситуації є, і він з'явився 8 серпня 2022 року, коли були внесені зміни до прикінцевих положень Закону України «Про запобігання корупції»¹, де визначено, що на період дії воєнного стану, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, обмеження, встановлене п. 1 ч. 1 ст. 25 цього Закону, не поширюється на посадових осіб місцевого самоврядування (крім посадових осіб, посади

¹ Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 07.02.2023).

яких віднесені до першої–третьої категорій), якщо такі особи перебувають у відпустці без збереження заробітної плати або у разі простою, за умови що трудові договори (контракти), цивільно-правові договори про надання послуг або правочини у сфері підприємницької діяльності укладаються з юридичними особами приватного права або фізичними особами – підприємцями, стосовно яких такі державні службовці та посадові особи місцевого самоврядування протягом останнього року не здійснювали повноваження з контролю, нагляду або підготовки чи прийняття відповідних рішень щодо діяльності цих юридичних осіб або фізичних осіб – підприємців.

Перед призначенням на посаду начальника військової адміністрації чинний голова має написати заяву про надання відпустки без збереження заробітної плати, оскільки простій не підходить при цих взаємовідносинах. Хоча, на нашу думку, фактично відбувається зупинення трудових відносин. Але не це є головною проблемою, оскільки постає питання, а хто буде виконувати обов'язки голови?

Пропонуємо розглянути ситуацію, коли такі дії виправдані, а коли відбувається заволодіння владою та настають негативні наслідки таких дій.

По-перше, коли відбувається тимчасова окупація територій і відповідні сільські, селищні, міські голови не можуть або не здійснюють свої повноваження через захоплення влади окупантами, тоді дійсно є необхідність в переміщенні органів влади на підконтрольну Україні територію і створенні військових адміністрацій як тимчасового органу, що буде забезпечувати життєдіяльність осіб на території, де йдуть бойові дії або немає місцевих органів влади. Наприклад, місто Куп'янськ Харківської області, яке потрапило під окупацію, де дії голови мали ознаки колаборантської діяльності і фактично голова не виконував свої повноваження (тоді повноваження голови виконує секретар), проте там військова адміністрація була створена лише 27 жовтня 2022 року. Однак яскравим прикладом є місто Чугуїв, яке постійно перебуває під обстрілами, але міський голова та міська рада є на місці і повноцінно виконують взяті на себе повноваження, проте там створюють військову адміністрацію і призначають начальником чинного міського голову. Постає питання, для чого і з якою метою?

Ми вважаємо, що варто розмежувати, що військові адміністрації мають забезпечити заходи оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури. Тобто це мають бути військові командири, які будуть призначені за поданням Генерального штабу Збройних Сил України і повинні забезпечити заходи оборони, захисту критичної інфраструктури і життєдіяльність особового складу Збройних Сил України. А що стосується забезпечення життєдіяльності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, то все ж таки це мають виконувати органи місцевого самоврядування.

При звільненні території органи місцевого самоврядування мають повернутись. У разі якщо осіб, які обіймали відповідні посади, немає з різних причин, то варто або протягом 30 днів спробувати провести сесію для розуміння, яка кількість осіб фактично присутня, або провести вибори, де будуть обрані особи, які фактично є на місці, але це будуть тимчасово виконуючі обов'язки сільського, селищного, міського голови до завершення воєнного стану та 30 днів після. А потім можна буде провести повноцінні вибори, відповідно до законодавства України, за умови, що на цій території не йдуть активні бойові дії. Важливо, щоб місцеві органи управління не були призначені вищими органами влади, а були обрані на місцях і несли особисту відповідальність перед громадою за свої дії. Крім того, особа, яка є на місці, спілкується з громадою, розуміє потреби людей та питання, які вимагають негайного вирішення.

Тому не варто замінювати виборчу посаду на призначену і змінювати назву органу влади та назву посади, створюючи при цьому ще більше питань. Органи місцевого самоврядування там, де вони функціонують і виконують свої повноваження, мають і надалі функціонувати. А там, де відбуваються воєнні дії чи окупація, де немає органів місцевого самоврядування чи вони не можуть виконувати свої повноваження, дійсно необхідно створити військові адміністрації. Але при деокупації та нормалізації ситуації органи місцевого самоврядування мають повернутися на місця.

Що ж стосується повноважень військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування в період воєнного стану, то ч. 2 ст. 10 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачено, що начальник військової адміністрації, крім повноважень, віднесених до його компетенції цим Законом, здійснює повноваження сільської, селищної, міської ради, її виконавчого комітету, сільського, селищного, міського голови. Тобто законодавець не допускає одночасного існування органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій, тому повноваження органів місцевого самоврядування передаються військовим адміністраціям у разі їх створення. Повноваження військових адміністрацій обмежені щодо питань відчуження, зокрема шляхом приватизації комунального майна та надання комунального майна в оренду на строк понад один рік (п. 12 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»), та питань відчуження з комунальної власності земельних ділянок і надання таких земельних ділянок в оренду на строк понад один рік (п. 26 ч. 2 ст. 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану»). З одного боку, такі обмеження повноважень військової адміністрації призводять до простою комунального майна та земельних ділянок на тих територіях, де розвинені фермерські господарства і потреба в

оренді земельних ділянок комунальної власності є дуже актуальною, а укладення договору на один рік не має жодного сенсу. Орендна плата від оренди комунального майна наповнює місцевий бюджет. З іншого боку, надання ширших повноважень військовим адміністраціям призведе до посилення влади на місцях за відсутності систематичного звітування перед громадою. Тому доходимо висновку, що виключно органи місцевого самоврядування мають функціонувати на місцях та виконувати взяті на себе повноваження.

Повністю погоджуємося з висновками українського науковця А. П. Олюшинець, що практика роботи в перші тижні воєнного часу довела, що після сумбурних і поспішних рішень система влади працювала доволі успішно. Звичайно, управляти державою на місцях в умовах війни, коли окупант постійно наступає, а ситуація змінюється щогодини – значно складніше, ніж у мирний час [3, с. 13]. Тому саме органи місцевого самоврядування можуть успішно реагувати на проблеми, які виникають на місцях та надавати допомогу військовому командуванню.

Висновки

Органи місцевого самоврядування є важливим та вкрай необхідним елементом державного устрою, який не варто ані замінювати, ані ліквідувати. Досвід, отриманий Україною за період війни, продемонстрував, що самоорганізація населення має більше переваг перед централізованою владою. Саме на місцях люди бачать і знають усі тонкощі функціонування громади. І призначені особи на період особливого воєнного стану у військовій адміністрації мають вирішувати саме питання, пов'язані з обороною, захистом та воєнними діями, а забезпечення життєдіяльності громади мають здійснювати саме органи місцевого самоврядування. Невирішеним залишається питання організації роботи органів місцевого самоврядування в разі фактичної відсутності осіб, які обіймали обрані посади, тобто коли немає осіб, котрі виконували відповідні посадові обов'язки. Військи адміністрації в такому разі є тимчасовим способом вирішення питання, оскільки певний відсоток населення все ж таки мешкає на території і доцільним було б провести вибори і сформувати на місцях органи місцевого самоврядування. Ми не виключаємо одночасного існування органів місцевого самоврядування та військових адміністрацій, але за умови чіткого розмежування повноважень і компетенції.

Окремі проблеми, окреслені в цій статті, мають знайти своє вирішення найближчим часом. Ми продовжимо пошук шляхів їх вирішення в наступних наукових працях.

Список бібліографічних посилань: 1. Баймуратов М. О. Співвідношення конституційно-законодавчих повноважень органів місцевого самоврядування з їх дискреційними повноваженнями в сфері захисту

прав людини // Захист прав людини та громадянина в умовах децентралізації публічної влади : матеріали наук.-практ. конф. (м. Одеса, серпень 2019 р.). URL: <http://arssu.org.ua/archives/1121> (дата звернення: 07.02.2023). 2. Kurepin V., Kurepin D. Public administration in the field of civil protection and security of life in the conditions of local self-government reform and decentralization of power. *Modern Economics*. 2020. No. 19. Pp. 94–100. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V19\(2020\)-16](https://doi.org/10.31521/modecon.V19(2020)-16). 3. Олюшинець А. П. Проблеми збереження миру й відведення загрози світової війни // Збереження планети – глобальні виклики, загрози, можливості на засадах результативного партнерства : тези доп. тематичного круглого столу з питань екологічної безпеки до Всесвітнього Дня Землі – Earth Day (м. Миколаїв, 22 квіт. 2022 р.) / Миколаїв. нац. аграр. ун-т. Миколаїв : МНАУ, 2022. С. 13–15.

Надійшла до редколегії 11.02.2023

Прийнята до опублікування 20.02.2023

Govorov V. S. Local self-government bodies and military administrations: current problems of functioning under martial law

Russia's large-scale invasion into Ukraine has become a new challenge for society and the government and has provoked a number of crises and problems that seriously complicate the functioning of the state. Presidential Decree No. 64 dated 24 February 2022, "On the Introduction of Martial Law in Ukraine", introduced martial law throughout Ukraine.

The functioning of the authorities, the life of citizens on the ground, and the resolution of a number of new issues have all become the responsibility of local governments. The primary task was to provide maximum support to the military command and help the community to function. Local self-government in Ukraine has demonstrated a high level of efficiency under martial law. On the example of Kharkiv region, a number of problematic issues of regulatory and legal regulation of the functioning of local self-government bodies and military administrations, the scope of their powers and functioning under the legal regime of martial law have been highlighted in the article. Recommendations have been made to improve and delimit the powers of local self-government bodies and military administrations.

Ukraine's experience gained during the war has demonstrated the importance of encouraging self-organisation of the population before centralising governance. And this once again confirms the importance of local governments for ensuring the normal functioning of the state as a whole. Further research is planned to be devoted to the prospects for the development of the local self-government system in the post-war period.

Key words: local self-government bodies during martial law, powers of military administrations, legal regime of martial law, decentralisation.

УДК 351.743

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.08>

Микола Володимирович Голуб,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-5257-081X>,
e-mail: 777golubnv@gmail.com;

Катерина Олегівна Токарєва,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики (доцент);
Заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний
університет імені академіка Юрія Бугая»,
циклова комісія права та суспільно-гуманітарних дисциплін
(голова);*

 <https://orcid.org/0000-0001-7891-226X>,
e-mail: katerina.tokarieva@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕЯКИХ ПРАВООХОРОННИХ
ОРГАНІВ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД**

У роботі досліджено особливості й сучасні тенденції розвитку правоохоронних систем деяких країн Європи, США та Японії щодо заходів, спрямованих на забезпечення належного стану публічної безпеки та охорони публічного порядку. Враховуючи міжнародний досвід, надано пропозиції щодо вдосконалення основних напрямів діяльності правоохоронних органів системи МВС України.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, правоохоронна система, публічний порядок і безпека, зарубіжні правоохоронні органи, зарубіжний досвід, співпраця.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Сучасні виклики і загрози, насамперед зумовлені впливом збройного нападу російської федерації на Україну, вимагають системного реагування, адекватної трансформації сектору національної безпеки, зокрема органів внутрішніх справ.

Всі органи влади в умовах війни адаптували свої функції до потреб воєнного часу, особливо це стосується органів у системі національної безпеки та оборони. Міністерство внутрішніх справ України координує діяльність п'яти органів, які прямо залучені як до відсічі

збройної агресії російської федерації, так і до забезпечення порядку в тилу, налагодження життя на деокупованих територіях тощо [1].

В умовах дії на території України правового режиму воєнного стану на органи МВС України покладається подвійне навантаження. З початку повномасштабного вторгнення росії в Україну, станом на 28 лютого 2023 року, слідчі Національної поліції України розпочали 64 986 кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями збройних сил російської федерації та їхніми пособниками¹.

Під час дії правового режиму воєнного стану з метою оптимізації діяльності системи органів МВС України, на наш погляд, особливо важливого значення набуває питання її реформування з урахуванням необхідності поетапного перетворення цієї системи на правоохоронне відомство європейського зразка шляхом удосконалення та оптимізації структури органів МВС України, організації діяльності з метою протидії злочинності, корупції, своєчасного виявлення проявів колабораціонізму та запобігання загрозам зовнішній та внутрішній безпеці України, підвищення рівня захисту прав і свобод громадян та профілактику правопорушень.

З огляду на вищезазначене виникає нагальна необхідність дослідження особливостей й сучасних тенденцій розвитку правоохоронних систем зарубіжних країн та застосування позитивного досвіду роботи правоохоронних систем США, Великобританії, Японії та Німеччини.

Стан дослідження проблеми

Протягом останнього десятиліття вітчизняні та іноземні дослідники присвятили чимало уваги дослідженню питання щодо використання досвіду діяльності поліції країн Європи та США. У сфері забезпечення безпеки та охорони публічного порядку окремої уваги заслуговують праці О. М. Бандурки, А. М. Довгополова, В. О. Заросило, Н. В. Камінської, В. Л. Костюк, С. П. Мельника, О. С. Проневича, Ю. І. Римаренко, В. О. Січкаря, В. В. Крижної, Е. Томпсона, В. Л. Фільштейна, О. С. Юніна та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою роботи є проведення аналізу дій Національної поліції, а також інших правоохоронних органів системи МВС України, дослідження особливостей і сучасних тенденцій розвитку правоохоронних

¹ Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну // Портал МВС : офіц. сайт. 28.02.2023. URL: <https://mvs.gov.ua/uk/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnennia-v-ukrayinu-2> (дата звернення: 17.03.2023).

систем зарубіжних країн щодо заходів, спрямованих на забезпечення належного стану публічної безпеки та охорони публічного порядку.

Завданням дослідження є надання пропозиції щодо вдосконалення основних напрямів діяльності правоохоронних органів системи МВС України, використовуючи міжнародний досвід.

Наукова новизна дослідження

У науковому дослідженні розглянуто пропозиції підвищення ефективності функціонування правоохоронних органів системи МВС України з урахуванням міжнародного досвіду роботи правоохоронних структур.

Виклад основного матеріалу

Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015 схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020», якою закріплено необхідність проведення організаційних та функціональних перетворень у системі МВС України, чіткого розподілу функцій з формування політики, що має здійснюватися Міністерством, та реалізації політики, яка має втілюватися окремим центральним органом виконавчої влади в системі МВС України – Національною поліцією. Політичне управління та професійне керівництво у сфері правопорядку мають бути чітко розмежовані, як це передбачено Європейським кодексом поліцейської етики¹. Європейський курс України актуалізував необхідність переорієнтування діяльності МВС України із силової моделі до сервісного підходу та формування вітчизняної поліції за міжнародними стандартами.

Європейська інтеграція України передбачає забезпечення ефективного функціонування інститутів, які гарантуватимуть верховенство права, додержання прав і свобод людини та громадянина, їх ефективний захист. У зв'язку із цим одним з ключових завдань є перетворення МВС України на цивільний орган європейського зразка.

Аналізуючи результати роботи МВС України за останні роки, існують всі підстави ставитись до нього як до центрального органу виконавчої влади європейського зразка, керівник якого спрямовує та координує діяльність центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у визначених сферах. Як результат – розмежування завдань політичного і безпосереднього керівництва у сферах, за формування державної політики в яких відповідає МВС

¹ Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 17.03.2023).

України. Такий підхід є основоположним для подальшого розвитку органів системи Міністерства.

Ключові виклики, які сьогодні поставили перед органами системи МВС України, безпосередньо пов'язані з її компетентністю в забезпеченні безпеки громадян та суспільства, здатністю протистояти злочинності, забезпечувати прозоре надання якісних послуг¹.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878, якою затверджено Положення про Міністерство внутрішніх справ України, МВС України відповідно до покладених на нього завдань «забезпечує міжнародне співробітництво, бере участь у розробленні проектів та укладенні міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції, забезпечує в межах повноважень, передбачених законом, виконання укладених міжнародних договорів України»².

Особливостями реформування органів системи МВС України, їх перетворення на правоохоронні інститути європейського напрямку є:

- удосконалення та оптимізація їх структури;
- організація діяльності органів і підрозділів з профілактики і протидії злочинності й корупції;
- підвищення рівня прав і свобод громадян [2].

Заслужують на увагу дослідження європейських науковців, які зазначають, що першочерговими завданнями державних правоохоронних інститутів є:

- зміцнення взаємодії галузевих служб і підрозділів правоохоронних структур між собою, а також з населенням;
- впровадження стандартів «соціальної відповідальності»;
- подальша спеціалізація персоналу по боротьбі з конкретними видами правопорушень;
- підвищення якості професійної підготовки особового складу;
- оптимізація системи інформаційного забезпечення;
- впровадження в роботу новітніх технічних засобів [3].

Однак, на нашу думку, для більш ґрунтовного дослідження нагальних проблем організації підвищення ефективності функціонування

¹ Про схвалення Стратегії розвитку органів системи Міністерства внутрішніх справ на період до 2020 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.11.2017 № 1023-р. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-2017-p> (дата звернення: 17.03.2023).

² Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-p> (дата звернення: 17.03.2023).

правоохоронних органів системи МВС України необхідно провести аналіз сучасного зарубіжного досвіду роботи аналогічних підрозділів, діяльність яких спрямована на забезпечення належного стану публічної безпеки та охорони публічного порядку. У зв'язку із цим пропонуємо розглянути міжнародний досвід формування та забезпечення публічної безпеки, зокрема, у Сполучених Штатах Америки, Великобританії, Німеччині та Японії.

Однією з найбільш відомих особливостей діяльності правоохоронних органів Сполучених Штатів Америки є їх федералізована структура. Федеральний устрій США передбачає незалежність місцевих органів влади від органів влади штату, які так само незалежні від федерального уряду [4]. У Сполучених Штатах Америки у сфері охорони громадського порядку значні повноваження мають саме штати. Кожен штат має власні закони та власну поліцію, яка забезпечує безпеку на його території. Поліцейські формування штатів виконують спільні правоохоронні функції і несуть відповідальність за забезпечення громадської безпеки й підтримання правопорядку на території всієї федерації. Головними завданнями цих формувань є: загальна охорона громадського порядку та безпеки; виявлення й затримання кримінальних злочинців; захист життя і майна громадян; виявлення викраденого й загубленого майна; регулювання та контроль вуличного руху; участь в організації цивільної оборони; запобігання злочинам та їх припинення.

Сполучені Штати мають, мабуть, найбільш децентралізовану поліцейську систему у світі, яка характеризується надзвичайним ступенем дублювання та конфліктної юрисдикції. Хоча кожна громада має право керувати власним поліцейським відділом, ніхто не може перешкоджати федеральним чи державним чиновникам проводити місцеві розслідування правопорушень, щодо яких вони мають юрисдикцію.

Існує чотири основні типи поліцейських органів: поліцейські організації в містах і селищах; шерифи й очолювані ними агентства в округах; поліцейські формування штатів; поліцейські організації федерального уряду, що входять до міністерства юстиції, пошти, казначейства, внутрішніх справ, оборони тощо¹. До цього списку слід додати спеціальні категорії, такі як поліція округу Колумбія; різні сили, приєднані до влади, що керують мостами, тунелями та парками; поліцейські сили університету, або «кампусу»; деякі підрозділи, які охороняють спеціальні округи, сформовані для протипожежного

¹ US Law Enforcement Agencies : сайт. URL: <http://www.usacops.com> (дата звернення: 17.03.2023); Law enforcement in the United States // Wikipedia : сайт. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Law_enforcement_in_the_United_States (дата звернення: 17.03.2023).

захисту, збереження ґрунту та інших різноманітних цілей¹. У контексті тематичної спрямованості цього дослідження розглянемо повноваження шерифу округу, оскільки на нього покладається обов'язок охорони громадського порядку на регіональному рівні.

У Сполучених Штатах Америки шериф округу (*county*) є головою окружного поліцейського управління (*Sheriff's Department*). Шериф є посадовою особою, яка виконує у своєму окрузі певні адміністративні функції, довіреним представником поліції, що має широкі повноваження щодо забезпечення на місцях громадського порядку й публічної безпеки, профілактики правопорушень, протидії злочинності та виконання покарань. Як відповідальний за стан громадського порядку та публічної безпеки на адміністративній території шериф користується практично всіма владними повноваженнями, а його діяльність фінансується за рахунок місцевого бюджету [4]. Термін повноважень шерифа становить від чотирьох до шести років. Так, на адміністративних територіях Род-Айленда, Гаваїв вони призначаються особисто губернаторами. У Каліфорнії на цю посаду призначаються співробітники, які мають не менше чотирьох років робочого стажу у правоохоронній системі, а у штатах Айдахо, Міссісіпі, Оклахома, Канзас кандидати на посаду шерифів повинні пройти спеціальний навчальний курс. На деяких територіях країни, зокрема в Айова-Сіті, при виконанні службових завдань шерифові надані повноваження безпосередньо призначати й звільняти з посади своїх помічників та інших відповідальних співробітників [4].

Коло обов'язків та специфіка взаємовідносини між шерифом і поліцією штату суттєво відрізняється залежно від конкретного штату. До основних завдань шерифів в усіх штатах належать підтримання правопорядку, боротьба зі злочинністю, допомога у здійсненні правосуддя, відправлення функцій судового пристава, адміністративне управління окружною в'язницею.

Заслуговує на увагу досвід організації роботи правоохоронної системи в Німеччині, яка складається з двох рівнів: федерального і суб'єктів федерації (земель). В одних землях (Нижня Саксонія, Північна Рейн-Вестфалія, Саарланд, Шлезвінг-Гольштейн) поліція загалом є державною, в інших (Баварія, Гессен) – це фактично муніципальна

¹ Decentralized police organizations // Britannika : сайт. URL: <https://www.britannica.com/topic/police/Decentralized-police-organizations> (дата звернення: 17.03.2023).

установа¹. Для оптимізації управління поліцейськими формуваннями в 1989 році між МВС ФРН і міністерствами внутрішніх справ земель укладено угоду щодо утворення головного і земельних штабів поліції. Штаби виконують передусім організаційно-аналітичну та координаційну функції [5].

Структурні підрозділи федерального Міністерства внутрішніх справ відіграють важливу роль у забезпеченні правоохоронної діяльності в особливо значущих для забезпечення внутрішньої безпеки сферах, а також у налагодженні та підтриманні співробітництва суб'єктів поліцейської діяльності на національному і міжнародному рівнях. Відповідно до конституційної доктрини «внутрішня безпека» належить до найсуттєвіших суспільних благ, що потребують особливого захисту з боку держави, оскільки захист громадян від кримінальних або терористичних загроз (йдеться насамперед про політично мотивовану злочинність) вважається передумовою для вільного розвитку країни [5].

Поліцію федеральних земель Німеччини фахівці для зручності поділяють на служби: поліція охорони (громадського) порядку; кримінальна поліція; земельні установи з охорони Конституції. На особливу увагу заслуговує той факт, що поліція охорони порядку федеральних земель – це найчисленніша поліцейська служба. Кожна федеральна земля залежно від кількості населення має від одного до кількох загонів поліції готовності. Зазначені підрозділи використовуються під час проведення великих масових заходів, а також у разі катастроф, великих аварій та інших надзвичайних ситуацій. У складі охоронної поліції німецьких міст, крім служб, на які покладено обов'язок щодо припинення правопорушень та запобігання ним, існують підрозділи муніципальної (комунальної) поліції, що здійснюють контроль у сфері санітарії, торгівлі, надання послуг тощо. Цікавим із практичної та наукової точок зору є той факт, що співробітник поліції охорони порядку повинен на початку служби кілька років прослужити в поліції готовності. Вважаємо, що такий підхід сприяє підвищенню ефективності діяльності поліції охорони порядку, оскільки на службу до цього підрозділу приходять працівники вже з досвідом практичної роботи.

Поліція охорони Німеччини здійснює загальну охорону громадського порядку. Незважаючи на те, що в кожній із земель діє своє законодавство та відомчі приписи, які регулюють діяльність поліції, напрями діяльності охоронної поліції в цілому в усіх землях однакові.

¹ Internetauftritten der Polizeien und polizeilicher Einrichtungen der Länder und des Bundes : сайт. URL: https://www.polizei.de/Polizei/DE/Home/home_node.html (дата звернення: 17.03.2023).

Зважаючи на широке коло повноважень підрозділів поліції охорони, їм допомагають підрозділи комунальної поліції, які більш орієнтовані на контрольні функції щодо виконання правил, встановлених адміністрацією конкретного регіону.

Таким чином, можна дійти висновку, що в Німеччині питанням охорони громадського порядку як на загальному, так і на регіональному рівнях приділяється значна увага. Наведений висновок зумовлений наявністю надзвичайно широких повноважень – від безпосередньої охорони правопорядку у громадських місцях до контролю за виконанням місцевих правил поведінки в різних сферах.

Слід звернути увагу на досвід організації роботи правоохоронної системи у Великобританії, де практики забезпечення громадської безпеки нормуються Законом Сполученого Королівства «Про поліцію» від 1996 року, відповідно до якого головним завданням цього органу є охорона громадського порядку, і цим має опікуватися кожен поліцейський незалежно від звання і посади. Водночас робота британської поліції з охорони публічного порядку та безпеки не належить до адміністративної діяльності, оскільки здійснюється всіма підрозділами та службами поліції. Специфічною рисою діяльності поліції Великобританії із забезпечення громадської безпеки є те, що взаємодія між різними її силами (службами, відділами) не має чіткої регламентації і відбувається на договірній основі між старшими офіцерами [6].

Поліцейська система Великобританії ґрунтується на поєднанні повноважень держави та органів місцевого самоврядування у сфері правопорядку.

У Сполученому Королівстві правоохоронна діяльність, як правило, організована на рівні адміністративних округів, в Англії та Уельсі вона визначається як поліцейські сили Міністерства внутрішніх справ. Сполучене Королівство налічує 52 поліцейських підрозділи (поліції): 43 – в Англії та Уельсі, 8 – у Шотландії та 1 – у Північній Ірландії¹.

У графствах Англії та Уельсу створено поліцейську адміністрацію та раду як колегіальний орган управління й одночасно структуру місцевого органу влади (у складі представників органів місцевого самоврядування й суддів). Також з метою визначення потреб суспільства у сфері охорони громадського порядку й унесення пропозицій з удосконалення діяльності поліції у Великобританії діють громадські консультативні комітети, створені з представників різних соціальних верств населення.

Специфіка охорони громадського порядку на місцевому рівні у Великобританії полягає в тому, що кожен підрозділ поліції відповідає

¹ United Kingdom // OSCE POLIS : офіц. сайт. URL: <https://polis.osce.org/country-profiles/united-kingdom> (дата звернення: 17.03.2023).

за забезпечення ефективної поліцейської діяльності на місцевому рівні в межах відповідних територій. На регіональному рівні поліцейська служба складається з оперативно незалежних поліцейських одиниць (управлінь констеблів). До повноважень цих підрозділів належить вирішення різноманітних завдань місцевого (локального) значення: охорона громадського порядку, проведення розшукових і рятувальних заходів, запобігання побутовому насильству, ведення кримінальної статистики та різноманітних обліків, організація роботи дорожньої поліції тощо.

Згідно з даними Організації з безпеки і співробітництва в Європі¹, відділеннями столичної поліції у Великобританії є:

- спеціалізовані операції – три секції, які спеціалізуються на боротьбі з тероризмом, авіаційній безпеці та захисті королівських осіб і дипломатів та їхніх будівель, урядових міністрів і Вестмінстерського палацу;

- спеціалізоване управління боротьби зі злочинністю – спеціалізовані ресурси для зменшення всіх аспектів серйозної та спеціалізованої злочинності;

- управління інформації – надає інформаційні, комунікаційні та технологічні послуги Службі столичної поліції;

- управління людських ресурсів – відповідає за управління персоналом і навчання поліцейського та цивільного персоналу;

- територіальна поліція – місцева поліція Лондона, що складається з 32 районних командних підрозділів у кожному з 32 районів місцевого самоврядування Лондона та 1 підрозділ для аеропорту «Хітроу». У межах територіальної поліції є різні панлондонські (*pan-London*) підрозділи, такі як дорожня поліція, підрозділ підтримки собак, кінне відділення (патрулювання підвищеної видимості та охорони громадського порядку), підрозділ морської підтримки, центральний оперативний спеціаліст із вогнепальної зброї (надає незброєним колегам підтримку, пов'язану з вогнепальною зброєю), територіальна група підтримки, яка забезпечує координацію та контроль за проведенням великих публічних заходів у Лондоні.

На сучасному етапі реформування поліцейських сил у Великобританії спостерігається перехід на принципи «*new public management*», що означає оцінювання якості охорони громадського порядку в регіоні, якості соціальних послуг, які надаються мешканцям окремого регіону. Також свого поширення набуває практика передачі відповідальності й розширення повноважень у галузі охорони громадського

¹ United Kingdom // OSCE POLIS : офіц. сайт. URL: <https://polis.osce.org/country-profiles/united-kingdom> (дата звернення: 17.03.2023).

порядку на окремих територіях регіональним, місцевим органам влади та регіональним поліцейським управлінням.

Станом на 2006 рік у Службі столичної поліції Великобританії (*UK Metropolitan Police Service*) працював 31 141 офіцер, 13 661 поліцейський, 414 наглядачів дорожнього руху та 2 106 співробітників з підтримки поліцейського співтовариства (*PCSO*) [6].

Цікавим з практичної та наукової точок зору є досвід японських сил поліції щодо охорони громадського порядку в різних регіональних утвореннях. Поліцейська система Японії заснована на мережі управлінь, які розміщені в кожній префектурі (у Токіо існує особливе міське управління) та мають широкі оперативні повноваження, але повністю підзвітні Національному поліцейському управлінню [7]. Управління префектур забезпечують несення патрульної служби, забезпечення безпеки на дорогах, роботу кримінальної поліції тощо.

Із метою ефективного забезпечення правопорядку префектури розділені на райони, де створені відділи поліції (поліцейські станції), підпорядковані штаб-квартирам у префектурах. У цілому в країні зараз налічується близько 1 250 таких районних відділів, яким підпорядковано приблизно 15 000 опорних пунктів поліції. У містах вони називаються кобан, а в селах – тюдзайсе [7].

Патрульні становлять близько 40 % від загальної чисельності всього особового складу японської поліції. До їхніх обов'язків входить профілактика правопорушень, своєчасне виявлення вчинених правопорушень і передача справ у спеціалізовані відділи та управління. Ці підрозділи проводять слідчі та інші складні оперативно-розшукові заходи. Крім того, у поліцейській системі Японії існує низка управлінь центрального підпорядкування, на які покладено обов'язок виконання особливих функцій. До таких управлінь належить кідотай (загони швидкого реагування та підрозділи по боротьбі з масовими заворушеннями), поліція безпеки, що відповідає за охорону перших осіб держави тощо.

Однією з передумов ефективної діяльності відділень поліції в Японії можна визначити стабільність особового складу, результатом чого є доскональне знання поліцейськими обстановки у своєму районі. Погляди ж сучасної правової науки України та практичних працівників органів внутрішніх справ на стабільність кадрового складу в Україні кардинально відрізняються від зазначеного підходу та пов'язані з політикою ротації кадрів. Проте вважаємо, що японський досвід збереження сталості місцевих сил щодо охорони громадського порядку може виявитися корисним і заслуговує на увагу та подальше вивчення.

Застосування досвіду роботи японських опорних пунктів охорони порядку може бути доцільним і в Україні. Організація на місцевому

рівні відповідних опорних пунктів із постійно закріпленим особовим складом, можливо представників місцевої поліції, громадських формувань, та цілодобовим чергуванням буде сприяти більш ефективній діяльності щодо охорони громадського порядку в конкретному районі.

Висновки

В умовах дії на території України правового режиму воєнного стану необхідність підтримання на належному рівні громадської безпеки в нашій державі виступає однією із пріоритетних умов забезпечення національної безпеки в цілому, безпосередньо впливаючи на процеси в соціально-економічній, політичній, морально-психологічній та інших сферах життєдіяльності українського суспільства. Проголошений Україною євроінтеграційний шлях державотворення вимагає від нас найшвидшої адаптації й впровадження найкращих загальноновизнаних практик досвіду роботи правоохоронних органів передових країн світу. Зауважимо, що організаційні моделі охорони громадського порядку на регіональному та локальному рівнях у зарубіжних країнах відрізняються залежно від територіального устрою, особливостей законодавства тощо. Також слід наголосити, що безпосередня діяльність з охорони громадського порядку може здійснюватися як силами національної поліції, так і силами поліції місцевого самоврядування (муніципальною поліцією) в різних варіаціях.

Отже, вважаємо, що окремі підходи, форми й методи державного управління, особливо у сфері правоохоронної діяльності, доцільно використовувати і в Україні. Водночас будь-яка країна має свою специфіку та особливості організації діяльності щодо забезпечення правопорядку, громадської безпеки, боротьби зі злочинністю у всіх її проявах.

На нашу думку, заслуговує на увагу розгляд пропозиції щодо відродження в Україні підрозділів муніципальної (місцевої) поліції, яка має сприяти регіональним підрозділам національної поліції у вирішенні завдань щодо охорони громадського порядку та боротьби з правопорушеннями.

Список бібліографічних посилань: 1. Крапивін Є. МВС: завдяки чому система вистояла, та чи потрібно їй трансформуватись в умовах війни? // ZN,UA : сайт. 07.02.2023. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/mvs-zavdjaki-chomu-sistema-vistojala-ta-chi-potribno-jij-transformuvatisja-v-umovakh-vijni.html> (дата звернення: 17.03.2023). 2. Голуб М. В. Деякі напрями використання міжнародного досвіду правоохоронними органами системи МВС України. *Право та інновації*. 2022. № 4 (40). С. 100–106. DOI: [https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4\(40\)-14](https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-4(40)-14). 3. Thompson E. Effective Police Communication // Classroom : сайт. 26.06.2018. URL: http://www.ehow.com/facts_7443346_effective-police-communication.html (дата звернення: 17.03.2023). 4. Мюджахіт Б. Формування публічної

безпеки в США: теоретичні засади. *Аспекти публічного управління*. 2021. Т. 9, № 4. С. 36–42. DOI: <https://doi.org/10.15421/152135>. **5.** Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 365 с. **6.** Сьомін С. В. Концептуальні підходи щодо забезпечення громадської безпеки: іноземний досвід, висновки для України : аналіт. записка // Національний інститут стратегічних досліджень : офіц. сайт. 10.08.2018. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2018-08/1_Siomin-8f832.pdf (дата звернення: 17.03.2023). **7.** Бугайчук К. Л., Чишко К. О. Судові та правоохоронні органи Японії : інформац. довідник. Харків : ХНУВС, 2017. 35 с.

Надійшла до редакції 22.03.2023

Прийнята до опублікування 20.04.2023

Golub M. V., Tokarieva K. O. Peculiarities of some law enforcement agencies's activities: national and foreign experience

It has been determined that the MIA system reform is aimed at improving and optimising its structure, organising activities with a view to combating crime and corruption, timely detection of collaboration and prevention of threats to Ukraine's external and internal security, and improving the level of protection of citizens' rights and freedoms and prevention of offences. The goal of this process is to complete the transformation of the MIA system into a law enforcement agency that meets modern European requirements. The peculiarities and current trends in the development of law enforcement systems of the European Union, the USA and Japan in terms of measures aimed at ensuring the proper state of public security and public order have been studied. The principles of municipal police units functioning in Germany, the UK, the USA and Japan have been considered.

An analysis of the National Police and other law enforcement agencies of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine has been carried out, and the peculiarities and current trends in the development of law enforcement systems of foreign countries with regard to measures aimed at ensuring the proper state of public security and public order have been studied. The means of interaction between the police and local executive authorities, local self-government, public organisations and the public have been considered.

Taking into account international experience, the author makes proposals for improving the main areas of activity of law enforcement agencies of the MIA of Ukraine. It has been suggested to consider the possibility of reviving the functioning of municipal (local) police units in Ukraine, which should assist regional police units in solving the tasks of public order protection and combating offences. In this regard, it is appropriate to use the experience of municipal police in Germany, the UK, the USA and Japan, as well as in Ukraine.

Key words: law enforcement, law enforcement system, public order and security, foreign law enforcement agencies, foreign experience, cooperation.

Марина В'ячеславівна Джафарова,

доктор юридичних наук, професор,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу;

<https://orcid.org/0000-0002-5461-4070>,

e-mail: tehid7777@gmail.com

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В НОВІТНІХ УМОВАХ СЬОГОДЕННЯ: НАУКОВО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено науково-теоретичному дослідженню сучасної системи принципів адміністративного судочинства в оновлених умовах розвитку української держави, виходячи з потреб якісного забезпечення та реалізації законних прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин. Проаналізовано нормативні приписи адміністративно-процесуального законодавства, положення доктрини адміністративного процесуального права щодо визначення сутності і значення основних засад, які, з одного боку, визначають характер, побудову, соціальну спрямованість і основні властивості правового регулювання цієї галузі права, а з іншого – створюють належні організаційні та функціональні умови для реалізації адміністративно-процесуальної діяльності учасників судового процесу та адміністративного суду. Сформульовано наукові висновки з обраної тематики, корисні для теорії адміністративного процесуального права в цілому.

Ключові слова: принципи, адміністративне судочинство, Кодекс адміністративного судочинства України, судовий процес, адміністративно-процесуальне законодавство.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Проблематика розроблення та функціонування дієвих правових механізмів захисту суб'єктивних прав та інтересів фізичних і юридичних осіб залишаються актуальними з моменту набуття Україною незалежності і дотепер. Серед усіх способів захисту прав та інтересів громадян найбільш ефективним і таким, що характеризується реальним ступенем надійності, слід визнати судовий спосіб захисту, орієнтований на стандарти і правила, розроблені світовою практикою здійснення правосуддя. Положення про право приватних осіб на судовий захист міститься у ст. 8 Загальної декларації прав людини (1948), у ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966), відповідно до якого воно знайшло своє нормативно-текстуальне закріплення в ч. 1 ст. 55 Конституції

України: «Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб»¹.

У статті 5 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) право на судовий захист закріплено як право на звернення до адміністративного суду разом із способами такого захисту. Зокрема, ч. 1 ст. 5 КАС України гарантує кожній особі правову можливість звернутися до адміністративного суду в порядку, встановленому Кодексом, якщо вона вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси з проханням про їх захист². Судовий захист у формі адміністративного судочинства забезпечується системою процесуальних дій адміністративного суду та учасників судового процесу, які ґрунтуються на основних засадах адміністративного судочинства, визначених законодавцем у нормах КАС України.

Стан дослідження проблеми

У різний час безпосередньо питанням вивчення тих чи інших принципів адміністративного судочинства присвячували свої праці такі дослідники, як С. В. Потапенко, С. А. Бондарчук, О. О. Гаврилюк, М. Д. Кухар, І. Ю. Задорожна, Є. О. Жукова, А. О. Рибченко, М. М. Лученко, О. А. Мілієнко та ін. Вочевидь, що напрацювання та наукові висновки учених суттєво вплинули на формулювання концептуальної позиції щодо змісту та сутності принципів адміністративного судочинства. Водночас неодноразові доповнення або зміни в чинному адміністративно-процесуальному законодавстві ставлять на порядок денний питання щодо перегляду наукових підходів стосовно з'ясування їх сутності, змісту та функціонального призначення в регулюванні процесуальної діяльності суду та учасників судового процесу під час розгляду та вирішення публічно-правових спорів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є поглиблення знань про суть і зміст принципів адміністративного судочинства на сучасному етапі розвитку адміністративного процесуального права. Для досягнення окресленої мети

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254r/96-вр> (дата звернення: 10.02.2023).

² Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.05.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 10.02.2023).

потрібно вирішити *завдання*, яке полягає у з'ясуванні ступеня наукової розробки проблеми визначення принципів адміністративного судочинства з подальшим формулюванням теоретичних положень і практичних висновків, спрямованих на розвиток теорії адміністративного процесуального права.

Наукова новизна дослідження

У статті запропонований авторський науковий підхід до розуміння поняття й ознак принципів адміністративного судочинства з урахуванням оновлених правових і соціально-економічних умов, які склалися сьогодні в Україні.

Виклад основного матеріалу

Вихідне значення для ґрунтовного розуміння досліджуваного явища має традиційний термін «принцип». Розглянемо правову природу цієї категорії, спираючись на довідкові джерела, надбання теоретиків права та вчених-адміністративістів. Так, довідкові видання, наприклад, використовують такі позначення для розкриття змісту вказаного явища: «... походить від латинського слова (*principium*) – це вихідне, керівне переконання, яке зумовлює норми поведінки» [1, с. 762]; «особливість, покладена в основу формування або здійснення чого-небудь; переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті; основне, вихідне, керівне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку тощо» [2, с. 762]. Як бачимо, термін «принцип» розглядається для позначення чогось «основного», «вихідного», «керівного» і наділяється при цьому універсальністю, загальною значущістю та обов'язковістю.

У загальній теорії права спроби щодо вироблення більш-менш загальноновизнаного поняття тривають донині, незважаючи на величезну кількість тлумачень цієї дефініції. Водночас домінуючим є положення, згідно з яким «принципи права – це такі правові явища, які безпосередньо пов'язують зміст права з тими закономірностями суспільного життя, на яких ця правова система побудована і які вона закріплює. Сама ця залежність зумовлює характер правотворчості, зміст правових норм, способи і методи реалізації права» [3, с. 20–21]. Принципи права охоплюють не лише певні норми, відносини, ідеї, тобто правову матерію. Вони надають останній збалансованості, узгодженості та логічності. Без правильного й точного усвідомлення змістовного навантаження цієї дефініції практично неможливо зрозуміти суть правової системи та її ключових елементів.

Щодо судового процесу, то принципи виступають найбільш загальними правилами поведінки певного характеру: вони прямо передбачені в законі; звернені до всіх учасників процесу; мають загальнообов'язковий характер; забезпечуються засобами державного примусу;

мають правовий механізм реалізації. Їх втілення в судочинство надає йому якості правосуддя та, навпаки, їх ігнорування веде до порушення права на судовий захист, а отже, до неправомірності рішень суду [4, с. 69]. Дійсно, у судовій практиці принципи окреслюють керівні підходи до відправлення судочинства, відображають закономірності його функціонування та розвитку, сприяють правильному тлумаченню норм процесуального законодавства і виступають підґрунтям для застосування аналогії права. При цьому будь-який вид юридичного процесу характеризується конкретними провадженнями, стадіями та етапами розгляду судових справ із чітко визначеними завданнями та цілями, певним колом учасників процесу, юридичними наслідками та особливим процесуальним оформленням. Таким чином, принципи не лише формують загальні підстави, умови та процедури відправлення правосуддя, вони також чітко визначають межі процесуальних можливостей учасників судового процесу та суду, у найзагальнішому вигляді визначають організаційні та функціональні умови розгляду тих чи інших видів судових справ.

Слід наголосити, що принципами повинні визнаватися лише такі керівні правила та вимоги, які протягом певного часу не піддавалися суттєвим змінам. Як слушно наголошує із цього приводу А. М. Колодій, «у межах правоутворення можуть зароджуватися нові правові принципи, які еволюційним шляхом відмінюють дію застарілих, не актуальних на цей час принципів» [5, с. 42].

У більшості наукових підходів також робиться акцент на тому, що принципи будь-якого виду судочинства являють собою зразок або еталон, навколо якого повинні будуватися норми процесуального законодавства. Крім того, такі нормативні вимоги, які впливають із самої правової природи судової влади або з форми її реалізації, безпосередньо відбивають характерні риси процесуального права, віддзеркалюють його зміст. Без основних або вихідних засад неможливо усвідомити необхідність вдосконалення процесуального законодавства, встановити сутність процесуального права як особливого соціального регулятора.

Слушним варто визнати твердження С. А. Бондарчук, яка розглядає принципи адміністративного судочинства як основні нормативно-керівні положення, що об'єктивно існують і закріплені в нормах процесуального законодавства та відповідно до яких здійснюється і розвивається адміністративне правосуддя [6, с. 60]. Їхня сутність полягає в тому, що вони зумовлюють процесуальну модель судового розгляду справи, забезпечують вирішення правового конфлікту відповідно до прийнятих у цьому суспільстві стандартів щодо прав людини [7, с. 277]. Такі наукові позиції дозволяють вести мову про принципи адміністративного судочинства як найбільш основні,

непорушні правила-орієнтири, що визначені в нормах КАС України та покладені в основу процесуальних дій учасників судового процесу й діяльності адміністративного суду щодо справедливого та законного вирішення підсудних йому публічно-правових спорів.

Безсумнівно, принципи адміністративного судочинства відрізняються від інших явищ правової системи низкою специфічних ознак та особливостей, які в цілому характеризують їх як соціально обумовлені, керівні положення процесуального закону, що закріплено у формі законодавчо визначеної системи норм, які визначають організаційні та функціональні (процесуальні) умови здійснення правосуддя в адміністративних справах.

У продовження вищенаведеного зазначимо, що С. В. Потапенко, розглядаючи шлях становлення та розвитку принципів адміністративного судочинства України, виокремлює такі характерні для них ознаки: 1) ідейна спрямованість; 2) нормативність і текстуальне закріплення; 3) демократичність; 4) дієвість; 5) автономність і визначеність [8, с. 8]. Також М. Д. Кухар доповнює цей перелік такими ознаками, як: 1) направленість на необхідність надання адміністративному судочинству якості справедливого правосуддя в адміністративних справах; 2) поєднання системності та автономності [9, с. 11].

Значна кількість принципів адміністративного судочинства закріплена в Конституції України, Законі України «Про судоустрій та статус суддів» і в КАС України. Усі принципи зафіксовані законодавчими актами, є взаємопов'язаними та взаємоузгодженими і становлять в сукупності цілісну систему, в якій кожен із них відіграє самостійну і функціональну роль, характеризує адміністративне судочинство в цілому, визначає структуру всіх адміністративно-процесуальних норм, стадій того чи іншого адміністративного провадження.

Аналіз вищенаведених висновків та спостережень стосовно змісту досліджуваного явища дозволяє виокремити такі ознаки, що характерні принципам адміністративного судочинства в умовах сьогодення. По-перше, в основі кожного принципу закладена певна ідея, обумовлена соціально-правовими та ідеологічними цінностями суспільного життя, держави і права на цьому етапі розвитку та функціонування; по-друге, принципи мають зовнішній вираз, тобто текстуально сконцентровані в нормах адміністративно-процесуального законодавства та відображають зміст, суть і внутрішню будову адміністративного судочинства, увесь процес динаміки його реалізації; по-третє, принципи здійснюють гарантуючу функцію, оскільки сприяють вирішенню основного завдання адміністративного судочинства – забезпечення належного рівня реалізації та захисту фізичними та юридичними особами своїх прав, свобод та законних інтересів від порушень з боку суб'єктів владних повноважень;

по-четверте, кожний принцип повинен бути логічним та науково обґрунтованим, внутрішньо збалансованим, спрямованим на забезпечення упорядкування правосуддя в адміністративних справах, при цьому не повторювати зміст інших принципів адміністративного судочинства і не суперечити один одному.

За своїм функціональним призначенням принципи адміністративного судочинства утворюють підґрунтя для функціонування механізму адміністративно-процесуального регулювання.

Неможливо також не звернути увагу, що євроінтеграційні процеси, які досі тривають в Україні, передбачають запровадження в усіх сферах життя суспільства та держави європейських вимог і цінностей, зокрема стандартів у сфері відправлення правосуддя. Модернізація нормативно-правового регулювання здійснення адміністративного судочинства повинна відбуватися не лише з урахуванням досягнень сучасної вітчизняної правової науки, а й спиратися на вироблені світовою спільнотою міжнародні стандарти і принципи судочинства. Як слушно зазначає із цього приводу А. В. Хворостянкіна, врахування здобутків європейських держав у сфері судового процесу, правових стандартів, вироблених на загальноєвропейському рівні, дослідження практики Європейського суду з прав людини є необхідними для подальшої розробки і вдосконалення теоретичного та нормативного підґрунтя функціонування адміністративних судів в Україні [10]. Імплементация європейських гарантій справедливого судочинства передбачає їх закріплення в національному законодавстві в різних напрямках, зокрема появу нових принципів, засобів та механізмів реалізації в адміністративно-процесуальному законодавстві.

Сучасне нормативне закріплення низки принципів адміністративного судочинства або, як зауважує законодавець, основних засад знайшло своє відображення в ч. 3 ст. 2 КАС України разом із нормативними приписами про завдання цього виду судочинства. При цьому простежується динаміка розвитку принципів адміністративного судочинства, яка зводиться не лише до автоматичного перенесення певних принципів з одного кодифікованого акта до іншого, а й їх змістовного наповнення. Так, якщо порівняти з попередньою редакцією кодифікованого акта, перелік основних засад, закріплених у КАС України з 2017 року (під впливом фундаментальних правових цінностей, що містяться в Конвенції з прав людини і основоположних свобод), зазнав кількісних та якісних змін. Зокрема, його було доповнено такими принципами, як розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат фізичних та юридичних осіб, на користь яких ухвалене судове рішення. Тобто можна стверджувати, що сформульовані сьогодні принципи адміністративного

судочинства не є застиглими категоріями, вони розвиваються і змінюються під впливом тих чи інших загально визнаних норм міжнародного права, вимог і стандартів здійснення правосуддя.

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що під принципами адміністративного судочинства на сучасному етапі розвитку адміністративного процесуального права слід розуміти обумовлені нормами національного законодавства, а також загально визнаними положеннями міжнародного права та стандартами здійснення правосуддя основні керівні засади, які визначають організаційні та функціональні (процесуальні) умови здійснення правосуддя в адміністративних справах, відображені та закріплені у відповідних нормах КАС України.

Список бібліографічних посилань: 1. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень / уклад.: А. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра, 2000. 1018 с. **2.** Новий науковий словник української мови : у 3 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпущко. Київ : Аконіт, 2007. Т. 2: К–П. 962 с. **3.** Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с. **4.** Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2014. 596 с. **5.** Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46. **6.** Бондарчук С. А. Принципи адміністративного судочинства України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 206 с. **7.** Осіпова О. О. Особливості реалізації принципів адміністративного судочинства під час розгляду спорів із надання адміністративних послуг. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 275–281. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-1-275-281>. **8.** Потапенко С. В. Диспозитивність як принцип адміністративного процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 19 с. **9.** Кухар М. Д. Змагальність як принцип адміністративного судочинства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Херсон, 2014. 22 с. **10.** Хворостянкіна А. В. Європейські стандарти адміністративного процесу // Міністерство юстиції України : офіц. сайт. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6738 (дата звернення: 10.02.2023).

Надійшла до редколегії 15.02.2023

Прийнята до опублікування 10.03.2023

Dzhafarova M. V. Principles of administrative legal proceedings in modern conditions: scientific and legal aspect

The article is devoted to a scientific and theoretical study of the principles of administrative legal proceedings in the updated conditions of the Ukrainian State development, based on the needs for high-quality provision and implementation of legal rights, freedoms and interests of individuals and legal entities in the field of public law relations. It has been established that the principles of administrative proceedings at the current stage of development of administrative procedural law should be understood as the basic, initial rules which are stipulated by the provisions of national legislation, as well as generally accepted provisions of international law and standards of administration of justice, and which determine the organisational and functional (procedural) conditions for the administration of justice in administrative cases, and which are reflected and enshrined in the relevant provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine. It has been noted that by their functional purpose, the principles of administrative justice form a stable basis for the functioning of the mechanism of administrative and procedural regulation.

Based on the analysis of the existing scientific developments on this issue, the author supports and further develops the scientific position on determining the characteristic features inherent in the principles of administrative justice in the modern context, namely a) each principle is based on a certain idea, determined by the socio-legal and ideological values of public life, the state and law at this stage of development and functioning; b) the principles have an external expression, i.e. they are textually concentrated in the norms of administrative procedure legislation and reflect the content, essence and internal structure of administrative proceedings, the entire process of the dynamics of its implementation; c) the principles perform a safeguarding function, as they contribute to the main task of administrative proceedings to ensure the proper level of exercise and protection of individuals and legal entities of their rights, freedoms and legitimate interests from violations by public authorities; d) each principle should be logical and scientifically grounded, internally balanced, aimed at ensuring the orderly administration of justice in administrative cases, while not repeating the content of other principles of administrative justice and not contradicting each other.

Key words: principles, administrative proceedings, the Code of Administrative Procedure of Ukraine, court proceedings, administrative procedure legislation.

УДК 347.998.85

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.10>

Марія Володимирівна Клубань,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики;*

<https://orcid.org/0000-0003-3622-5263>,
e-mail: fmv2209@gmail.com;

Ірина Вікторівна Панова,

*кандидат юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правоохоронної діяльності та поліцейстики;*

<https://orcid.org/0000-0003-4325-5428>

**ДІЄВІСТЬ ІНСТИТУТУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЗОВУ ШЛЯХОМ
ЗУПИНЕННЯ ДІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО АКТА
ЧИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА**

Проаналізовано норми Кодексу адміністративного судочинства України та практику Верховного Суду щодо застосування заходу забезпечення позову шляхом зупинення дії правового акта, виявлено неоднозначну практику застосування норм Кодексу та проблемні питання, з якими стикаються учасники судового процесу на практиці при застосуванні норм права, запропоновано шляхи вирішення описаних у науковій статті проблем.

Ключові слова: адміністративне судочинство, ефективний захист, забезпечення позову в адміністративному судочинстві, зупинення дії індивідуального акта, зупинення нормативно-правового акта.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Один з інститутів, який гарантує захист прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб ще на стадії звернення до суду з позовом, є інститут забезпечення позову. Головним його завданням є створення реальної можливості ефективного захисту прав і законних інтересів осіб, які звертаються до суду за захистом. Тому від правильності застосування інституту забезпечення позову залежить реалізація позовних вимог у разі задоволення позову. Але на практиці учасники судового процесу стикаються з неоднозначністю застосування норм права та відсутністю правових норм, які б регулювали правові наслідки скасування ухвали про забезпечення позову шляхом зупинення нормативно-правового акта або акта індивідуальної дії.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням інституту забезпечення позову займалися такі науковці, як М. М. Аракелян, В. А. Сьоміна, Г. А. Медвійчук, В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Г. В. Атаманчук, Ю. П. Битяк, А. О. Селіванова, С. В. Ківалов, Р. С. Мельник. Проте дослідження цього інституту на основі практики Верховного Суду раніше не здійснювалось та не висвітлювалися питання врегулювання правовідносин між учасниками судового процесу в разі скасування апеляційним судом ухвали про забезпечення позову шляхом зупинення дії нормативно-правового акта.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження дієвості інституту забезпечення позову шляхом зупинення дії нормативно-правового акта та виявлення практичних проблем його застосування. Основними *завданнями* статті є дослідження норм чинного Кодексу адміністративного судочинства України та практики Верховного Суду, інших адміністративних судів щодо ефективності застосування заходів забезпечення позову шляхом зупинення дії нормативно-правового акта та надання пропозиції щодо вдосконалення норм адміністративного судочинства.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше на сучасному етапі розвитку юридичної науки було надано пропозиції щодо вдосконалення дієвості інституту забезпечення позову шляхом зупинення дії нормативно-правового акта чи індивідуального акта.

Виклад основного матеріалу

На шляху до досягнення головних цілей адміністративного судочинства важливу роль відіграє інститут забезпечення позову, на який покладено завдання реального захисту прав або оспорюваних інтересів осіб та забезпечення виконання рішення суду в майбутньому. Проте доводиться констатувати, що національні суди мають неоднозначні підходи до багатьох аспектів застосування інституту забезпечення позову, що призводить до того, що у правозастосовній практиці цей інститут не завжди є дієвим.

У чинному законодавстві відсутнє правове визначення поняття «забезпечення позову», проте і в доктрині права немає єдиного підходу. Варто розуміти, що тільки за умови формування в доктрині права єдиного підходу до визначення цього поняття законодавець може розробити та ухвалити досконале законодавство, застосування якого здатне забезпечити реальну реалізацію кожному права на судовий захист. Крім прийняття вдосконалених норм права законодавцем, має існувати єдина правозастосовча судово практика.

Позиції науковців щодо поняття «забезпечення позову», зокрема в адміністративному судочинстві, є різними. Так, М. М. Аракелян

пропонує розглядати його як «вжиття судом, у провадженні якого перебуває справа, заходів охорони матеріально-правових інтересів позивача від можливих недобросовісних дій відповідача, щоб забезпечити позивачу реальне та ефективне виконання судового рішення, якщо його буде прийнято на користь позивача, у тому числі задля попередження потенційних труднощів у виконанні такого рішення» [1, с. 12].

В. А. Сьоміна розуміє забезпечення позову як механізм, у рамках якого оперативно застосовуються забезпечувальні заходи, що сприяють виконанню завдань адміністративного судочинства, а саме: дають реальну можливість виконати прийняте судом рішення, здійснити судом захист прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин [2, с. 111].

Серед науковців є й такі, які надають широкого визначення поняттю «забезпечення позову». Зокрема, Л. Запорожець зазначає, що забезпечення позову є не лише гарантією виконання судового рішення, а й засобом запобігання порушенню прав позивача, зупинення імовірного порушення прав позивача, за захистом яких він звернувся до суду з позовом [3, с. 26]. Г. З. Лазько та А. В. Ільченко дійшли висновку, що забезпечення позову – це процесуальна гарантія його задоволення, яка реалізується шляхом забезпечення реального захисту порушеного, невизнаного чи оспорюваного права позивача [4].

Проаналізувавши наведені поняття, доходимо висновку, що широкий підхід до визначення поняття «забезпечення позову» полягає у визначенні головної мети застосування забезпечення позову в адміністративному судочинстві не лише як виконання судового рішення, а й як попередження (недопущення) порушення прав позивача до прийняття рішення у справі. Впевнені, що такий підхід науковців до дефініцій є виваженим та більш аргументованим з огляду на особливості адміністративного судочинства. Слід пам'ятати, що не всі рішення адміністративних судів підлягають виконанню відповідно до Закону України «Про виконавче провадження». Наприклад, судові рішення про визнання недійсним рішення про призначення перевірки або визнання нечинним нормативно-правового акта при виконанні рішення суду не вимагають учинення певних дій, а, навпаки, вже самим судовим рішенням встановлюється факт неправомірності ініціювання вчинення певних дій відповідачем щодо позивача або визнання протиправним чи нечинним нормативно-правового акта. Забезпечення саме таких позовів шляхом зупинення дій актів відповідача про вчинення щодо позивача певних дій (проведення перевірки, оскарження нормативно-правового акта тощо) здатне гарантувати захист прав позивача в разі задоволення позову з огляду на те, що при невжитті заходів забезпечення

позову до розгляду справи по суті подальший захист порушеного права позивача стане неможливим або втратить свою актуальність через безповоротність наслідків. Проте аналіз судової практики демонструє, що не завжди суди розуміють головну мету забезпечення позову, особливо щодо зупинення дії індивідуального акта чи нормативно-правового акта.

Законодавець у ст. 150 Кодексу адміністративного судочинства України зазначив, що однією з підстав забезпечення позову є унеможливлення ефективного захисту або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача, за захистом яких він звернувся або має намір звернутися¹.

Пропонуємо дослідити, як Верховний Суд визначає підстави для забезпечення позову. Так, у постанові Верховного Суду від 24 квітня 2019 року у справі № 826/10936/18 (провадження № К/9901/728/19) зазначено: «Інститут забезпечення адміністративного позову є однією з гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів юридичних та фізичних осіб – позивачів в адміністративному процесі, механізмом, який покликаний забезпечити реальне та неухильне виконання судового рішення, прийнятого в адміністративній справі.

При цьому під час прийняття рішення про вжиття заходів забезпечення позову суди мають надати правильну правову оцінку підставам застосування цих заходів.

На цій підставі Верховний Суд сформулював правову позицію, відповідно до якої заходи забезпечення можуть бути застосовані виключно за наявності однієї з підстав, визначених ч. 2 ст. 150 Кодексу адміністративного судочинства України, та мають бути співмірними з позовними вимогами і адекватними.

Співмірність передбачає співвідношення негативних наслідків від вжиття заходів забезпечення позову з тими негативними наслідками, які можуть настати в результаті невжиття цих заходів, з урахуванням відповідності права чи законного інтересу, за захистом яких заявник звертається до суду, майнових наслідків заборони відповідачу здійснювати певні дії.

Адекватність заходу до забезпечення позову, що застосовується судом, визначається його відповідністю вимогам, на забезпечення яких він вживається. Оцінка такої відповідності здійснюється судом, зокрема, з урахуванням співвідношення прав (інтересу), про

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 10.02.2023).

захист яких просить заявник, з майновими наслідками заборони відповідачеві вчиняти певні дії»¹.

У постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 11 серпня 2021 року у справі № 380/11600/20 (провадження № К/9901/21097/21) вказано: «За своєю суттю інститут забезпечення позову в адміністративному судочинстві є інститутом попереднього судового захисту. Метою його запровадження є гарантування виконання рішення суду у випадку задоволення позову за існування очевидної небезпеки заподіяння шкоди правам, свободам та інтересам позивача до ухвалення рішення в справі.

Заходи забезпечення мають бути вжиті лише в межах позовних вимог та бути співмірними з позовними вимогами. Співмірність передбачає співвідношення негативних наслідків від вжиття заходів забезпечення позову з тими негативними наслідками, які можуть настати в результаті невжиття цих заходів, з урахуванням відповідності права чи законного інтересу, за захистом яких заявник звертається до суду, майнових наслідків заборони відповідачу здійснювати певні дії.

Інститут забезпечення позову є елементом права на судовий захист і спрямований на те, щоб не допустити незворотності певних наслідків відповідних дій щодо відновлення порушеного права. Водночас будь-яке забезпечення позову в адміністративній справі є наданням тимчасового захисту до вирішення справи по суті, який застосовується у виняткових випадках за наявності об'єктивних обставин, які дозволяють зробити обґрунтоване припущення, що невжиття відповідних заходів потягне за собою більшу шкоду, ніж їх застосування»².

У постанові Верховного Суду від 3 грудня 2020 р. у справі № 140/8457/20 зазначено: «Метою забезпечення позову є вжиття судом, у провадженні якого знаходиться справа, заходів щодо охорони матеріально-правових інтересів позивача від можливих недобросовісних дій із боку відповідача з тим, щоб забезпечити позивачу реальне та ефективне виконання судового рішення, якщо воно буде прийняте на користь позивача, у тому числі задля попередження потенційних труднощів у подальшому виконанні такого рішення.

¹ Постанова Верховного Суду від 24.04.2019 : справа № 826/10936/18, провадження № К/9901/728/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81431079> (дата звернення: 10.02.2023).

² Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 11.08.2021 : справа №380/11600/20, провадження № К/9901/21097/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98921379> (дата звернення: 10.02.2023).

Заходи забезпечення мають уживатись лише в межах позовних вимог, бути співмірними з ними, а необхідність їх застосування повинна обґрунтовуватись поважними підставами й підтверджуватись належними доказами.

Співмірність передбачає співвідношення негативних наслідків від вжиття заходів забезпечення позову з тими негативними наслідками, які можуть настати в результаті невжиття цих заходів, з урахуванням відповідності права чи законного інтересу, за захистом яких заявник звертається до суду, майнових наслідків заборони відповідачу здійснювати певні дії.

Таким чином, суд, розглядаючи заяву про вжиття заходів забезпечення адміністративного позову, з огляду на докази, надані заявником для підтвердження своїх вимог, має пересвідчитись, зокрема, у тому, що існує дійсна і реальна загроза невиконання рішення суду чи суттєва перешкода у такому виконанні, а також в очевидності ознак протиправності рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень.

Розглядаючи заяву про забезпечення позову, суд має з урахуванням доказів, наданих позивачем на підтвердження своїх вимог, пересвідчитися, зокрема, у тому, що між сторонами дійсно виник спір та існує реальна загроза невиконання чи утруднення виконання можливого рішення суду про задоволення позову; з'ясувати обсяг позовних вимог, дані про особу відповідача, а також відповідність виду забезпечення позову, який просить застосувати особа, котра звернулася з такою заявою, позовним вимогам.

Вирішуючи питання про вжиття заходів забезпечення позову, суд в ухвалі про забезпечення позову повинен навести мотиви, з яких він дійшов висновку, що невжиття таких заходів може істотно ускладнити чи унеможливити виконання рішення суду або ефективний захист, або поновлення порушених чи оспорюваних прав або інтересів позивача. Також суд має вказати, у чому будуть полягати дії, направлені на відновлення прав позивача, оцінити складність вчинення цих дій, встановити, що витрати, пов'язані з відновленням прав, будуть значними.

Так само суд повинен вказати підстави, з яких він дійшов висновку про існування очевидних ознак протиправності рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, та порушення прав, свобод або інтересів особи, яка звернулася до суду, цим рішенням, дією або бездіяльністю до ухвалення рішення в справі.

Слід зазначити, що під час вирішення питання щодо забезпечення позову обґрунтованість позову не досліджується, оскільки питання обґрунтованості заявлених позовних вимог є предметом дослідження судом під час розгляду спору по суті та не можуть

вирішуватись ним під час розгляду клопотання про забезпечення позову»¹.

Верховний Суд у постанові від 23 липня 2020 року у справі № 640/12935/19 зазначив, що «Суд погоджується з такими доводами касаційної скарги, оскільки позивачем заявлено позовну вимогу про скасування наказу ..., виданого відповідачем у межах повноважень, дія зупинених судом першої інстанції пунктів якого обмежена в часі, і їх зупинення в порядку забезпечення позову, фактично указує на вирішення частини позовних вимог в адміністративному спорі по суті з огляду на їх тимчасовий характер»².

Тобто фактично суд при розгляді заяви про забезпечення позову має надати аргументовану оцінку доказам та протиправності рішення суб'єкта владних повноважень, ще не дослідивши та не отримавши всіх наявних доказів у справі. При зупиненні дії акта, що оскаржується, суд проявляє своє ставлення до позовних вимог, надаючи їм попередню оцінку на аргументованість та доведеність.

Проте варто взяти до уваги, що коли позивач звертається з позовом про визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта або визнання протиправним та скасування індивідуального акта, то забезпечення позову шляхом зупинення його дії фактично буде вказувати на вирішення частини позовних вимог, що абсолютно не відповідає меті інституту забезпечення позову. Хоча інститут забезпечення позову має тимчасовий характер і дія акта зупиняється лише на певний проміжок часу, але суди в більшості випадків відмовлять у задоволенні подібних клопотань аргументуючи це тим, що зупинення дії акта в порядку забезпечення позову вказує на вирішення частини позовних вимог. Дійсно, позивач звернувся до суду саме з метою визнання акта протиправним чи нечинним і на період розгляду справи бажає зупинити дію акта, який порушує його права. На жаль, розгляд справи може затягнутись на доволі тривалий час, саме тому в такому випадку інститут забезпечення позову є дієвим.

Звичайно, у разі задоволення позову не постає питання з дією акта в часі в процесі забезпечення позову. А ось у разі відмови в задоволенні позову або скасування заходів забезпечення позову постає питання про дію акта в часі, коли його дія була зупинена на підставі ухвали суду про забезпечення позову.

¹ Постанова Верховного Суду від 03.12.2020 : справа № 140/8457/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93301970> (дата звернення: 10.02.2023).

² Постанова Верховного Суду від 23.07.2020 : справа № 640/12935/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90590992> (дата звернення: 10.02.2023).

Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Тобто будь-який акт набуває чинності в певний момент, який визначений або в самому акті, а в іншому документі. Акт може зупинити свою дію, бути скасованим або визнаним незаконним. З настанням будь-якої події акт не діє, тобто не породжує права чи обов'язки для учасників правовідносин. Ухвала суду про забезпечення позову зупиняє дію акта, тобто з дати набрання ухвали суду законної сили про забезпечення позову акт не діє. Проте є позиція Верховного Суду, яка передбачає що в разі якщо в позові відмовлено і заходи забезпечення позову скасовані, то за період, коли дія акта була зупинена, варто відновити правовідносини в минулому.

У постанові Верховного Суду від 11 червня 2020 року у справі № 826/4747/13-а зазначено: «За своєю суттю інститут забезпечення позову як в адміністративному судочинстві, так і в інших його видах, є інститутом попереднього судового захисту. Метою його запровадження є гарантування виконання рішення суду у випадку задоволення позову за існування очевидної небезпеки заподіяння шкоди правам, свободам та інтересам позивача до ухвалення рішення в справі. Зупинення дії нормативно-правового акта як один із способів забезпечення позову не змінює обсягу прав та обов'язків сторін у спорі, а лише як один із способів судового захисту тимчасово зупиняє їх реалізацію до вирішення спору по суті та не є підставою для звільнення позивача від виконання встановленого законом обов'язку після скасування таких заходів у випадку відмови в задоволенні позову. Аналогічна правова позиція викладена в постанові Верховного Суду України від 9 грудня 2014 року в справі № 21-421a14. Враховуючи вищевикладене, колегія суддів погоджується з судами попередніх інстанцій, що відповідачем правомірно нараховано позивачу суму грошового зобов'язання з антидемпінгового мита відповідно до рішення Міжвідомчої комісії з міжнародної торгівлі від 29 вересня 2009 року № АД-216/2009/4402-37 за період, коли дію зазначеного рішення було зупинено»¹.

Така позиція Верховного Суду не підкріплюється жодним нормативно-правовим актом та не має правового механізму реалізації правовідносин, які вже відбулися в минулому. І така прогалина в законодавстві та наявна практика Суду породжує не врегульовані правовідносини між сторонами і призводить до зловживання органами судової влади своїми повноваженнями та накладення штрафів

¹ Постанова Верховного Суду від 11.06.2020 : справа № 826/4747/13-а // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89757267> (дата звернення: 10.02.2023).

за несвоєчасне виконання зобов'язання за період, коли дія нормативно-правового акта була зупинена.

Крім того, варто звернути увагу, що в рішенні Конституційного Суду України «Про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України (у справі щодо несумісності депутатського мандата)» від 13 травня 1997 року № 1-зп висловлена позиція, згідно з якою закріплений у ст. 58 Конституції України принцип незворотності дії нормативно-правового акта в часі на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, зокрема відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє поточне становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта¹. А жодний нормативно-правовий акт або рішення суду не може суперечити нормам Конституції України.

Висновки

Вважаємо, що варто внести зміни до Кодексу адміністративного судочинства України, зобов'язавши суди апеляційної та касаційної інстанції при скасуванні ухвали суду про забезпечення позову зазначати, що ухвала суду втрачає юридичну силу з дня ухвалення судом такого рішення. У такому разі законодавство чітко врегулює, що протягом часу, поки ухвала суду першої інстанція була чинною, дія нормативно-правового акта була зупинена і не породжувала жодних прав та обов'язків для учасників судового процесу і в разі скасування ухвали суду про забезпечення позову дія нормативно-правового акта зворотної дії не має.

Інститут забезпечення адміністративного позову сприяє реалізації права осіб, які безпосередньо є учасниками публічних правовідносин, на судовий захист від протиправних дій і рішень, прийнятих публічною владою і її посадовими особами, на здійснення повноцінного і ефективного захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб. Проте інститут його застосування не завжди є дієвим, та, на жаль, не всі питання, які постають у цих правовідносинах, законодавчо врегульовані.

У подальшому плануємо продовжити дослідження дієвості інституту забезпечення позову шляхом виявлення проблем застосування законодавства на практиці та запропонувати зміни до законодавства.

¹ Рішення Конституційного Суду України про офіційне тлумачення статей 58, 78, 79, 81 Конституції України та статей 243-21, 243-22, 243-25 Цивільного процесуального кодексу України (у справі щодо несумісності депутатського мандата) : від 13.05.1997 № 1-зп-1997 // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: <https://csu.gov.ua/docs/371> (дата звернення: 10.02.2023).

Список бібліографічних посилань: 1. Аракелян М. М. Проведення у справах щодо видворення іноземців та осіб без громадянства в адміністративному суді : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Одеса, 2012. 21 с. 2. Сьоміна В. А. Забезпечення позову в адміністративному судочинстві. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. № 13. С. 105–111. 3. Запорожець Л. Роль забезпечення позову: огляд судової практики. *Інтелектуальна власність*. 2016. № 3. С. 26–31. 4. Лазько Г. З., Ільченко А. В. Деякі питання забезпечення позову у справах, що виникають із страхових правовідносин. *Наше право*. 2015. № 5. С. 131–135.

Надійшла до редколегії 12.02.2023

Прийнята до опублікування 28.02.2023

Kluban M. V., Panova I. V. The efficiency of the interim relief institution by suspending an individual or regulatory act

The article analyses the provisions of the Administrative Procedure Code of Ukraine on interim relief through suspension of a regulatory legal act and examines the Supreme Court's case law with regard to the efficiency of application of this administrative procedure institution. In fulfilling the main tasks of administrative proceedings, the institution of interim relief is of great importance, as it allows the plaintiff to protect his or her rights and interests at the stage of applying to an administrative court by suspending the effect of an unlawful decision of a public authority. In the course of the court practice study, a gap in the current legislation and law enforcement practice has been identified, namely: when an interim relief order is cancelled by an appellate court, the authority believes that during the time its decision was suspended, such a legal act gives rise to rights and obligations for the parties. However, such a position of the authority is inconsistent with the provisions of the Constitution of Ukraine and the decision of the Constitutional Court of Ukraine, but is applied by the Supreme Court. To address this problem, it has been proposed to amend the Code of Administrative Procedure of Ukraine to provide that appellate and cassation courts, when issuing a decision to set aside a ruling on interim relief by suspending the effect of a regulatory act, should determine that the court ruling loses legal force from the date of the court's decision. In this case, the legislation should clearly state that during the time when the court of first instance ruling was in force, the effect of the legal act was suspended and did not give rise to any rights and obligations for the parties to the litigation, and in case the court ruling on interim relief is cancelled, the effect of the legal act does not have retroactive effect. The institution of interim relief should be effective and protect the violated rights of individuals.

Key words: administrative proceedings, effective defence, interim relief in administrative proceedings, suspension of an individual act, suspension of a regulatory act.

Юлія Михайлівна Крет,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності
та фінансової безпеки (аспірантка);*

<https://orcid.org/0000-0001-7020-375X>,

e-mail: Uliakret10@gmail.com

**ЗАВДАННЯ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Розглянуто завдання та особливості фінансово-правового регулювання особливих соціальних прав військовослужбовців в умовах воєнного стану в Україні. Визначено, що фінансово-правовий захист військовослужбовців направлений на матеріальне забезпечення всього комплексу заходів із соціальної політики держави за рахунок бюджетних коштів. Проаналізовано структуру видатків Державного бюджету України. Доведено потребу вдосконалення бюджетного фінансування соціальних прав військовослужбовців із метою їх правового та соціального захисту. Визначено актуальні напрями реформування фінансово-правового захисту військовослужбовців на підставі вдосконалення правових засад проведення бюджетного процесу та повноважень його учасників.

Ключові слова: фінансовий захист, соціальний захист, соціальні права, видатки бюджету, розподіл бюджетних коштів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Виконання завдань соціальної політики залежить від спроможності держави фінансувати систему соціального захисту, що складається з гарантованих державою соціальних стандартів та нормативів і визначає механізм реалізації соціальних прав громадян. Актуальним є реформування системи соціального захисту, оскільки чинному фінансовому законодавству, як і законодавству щодо соціального захисту, притаманні колізії та розбіжності, що на практиці наражаються на неузгодженість компетенції задіяних суб'єктів, розбіжності у фінансовому законодавстві та дефіцит фінансування заходів соціального захисту, що вирішується у численних судових засіданнях. Також спостерігається відсутність одностайної думки науковців щодо системи соціального захисту та джерел її фінансування.

Реалізація фінансово-правового захисту військовослужбовців відбувається як шляхом здійснення заходів із матеріального забезпечення соціальних гарантій захисту їх конституційних прав як громадян, так і шляхом забезпечення соціальних прав, що надає

держава, з урахуванням особливостей їхньої діяльності та правового статусу з огляду на особливий характер їх служби – захист Вітчизни. Соціальний захист військовослужбовців – це функція держави, яка, як встановлює Закон України «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-ХІІ (далі – Закон України № 2011-ХІІ), «спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі»¹.

Особливого значення набуває діяльність військовослужбовців у період воєнного стану, оскільки захист держави, прав та свобод громадян – це конституційний обов'язок, успіх у реалізації якого базується на формуванні відповідних умов, серед яких найважливішою є особистий захист як фізичних, так і соціальних умов професійної діяльності та побуту військовослужбовців і членів їх сімей.

На відміну від соціального захисту, що має адресний характер і різні джерела фінансування (як публічні, так і приватні кошти), фінансово-правовий захист не обмежується наданням грошової допомоги матеріально незахищеним особам, оскільки військовослужбовці, відповідно до закону, мають грошове, продовольче, речове та інше забезпечення. Фінансово-правовий захист військовослужбовців направлений на матеріальне забезпечення всього комплексу заходів із соціальної політики держави за рахунок бюджетних коштів. Закон України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 року № 2017-ІІІ визначає державні соціальні стандарти та нормативи для встановлення «пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації»². Завдання щодо реалізації державних соціальних стандартів та нормативів залежать від «визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний

¹ Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 07.02.2023).

² Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-ІІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14> (дата звернення: 07.02.2023).

захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери» (ст. 2 Закону)¹. Отже, види основних соціальних гарантій визначаються на основі соціальних стандартів і їх обсягів, саме мінімальна заробітна плата, пенсії за віком та інші види соціальної допомоги та виплат залежать від обсягу публічних фінансових ресурсів, які встановлені бюджетним законом.

Постає питання, які саме соціальні гарантії, компенсації та пільги військовослужбовцям фінансуються за рахунок бюджетних коштів, у якому обсязі та на яких законодавчих підставах.

Стан дослідження проблеми

Дослідження наукових праць із питань бюджетного фінансування соціальної політики держави як напряму фінансової діяльності держави містяться у працях таких юристів, як Л. К. Воронова, В. В. Безусий, О. П. Гетманець, О. В. Солдатенко, В. Д. Чернадчук, О. І. Шкуропацький та ін. Так, Л. К. Воронова зазначала, що відносини з права на отримання соціальних виплат реалізуються в процесі розподілу та використання публічних грошових фондів і є одним із напрямів фінансової діяльності держави, ефективність реалізації якого залежить від прав відповідних суб'єктів на соціальні послуги і можливості держави їх надати та фінансово забезпечити [1, с. 456]. При дослідженні видатків бюджету як коштів, що спрямовуються на виконання програм та завдань, передбачених бюджетом, О. П. Гетманець та інші науковці визначали такі їхні особливості, як достатність, спрямованість, пропорційність розподілу [2, с. 851]. Принципи розподілу видатків у бюджетному процесі аналізуються у працях О. В. Солдатенка [3, с. 241] та В. Д. Чернадчука [4, с. 282], аналіз досвіду зарубіжних країн з розвиненими збройними силами та соціальним захистом службовців міститься в роботі О. І. Шкуропацького [5, с. 118]. Проте фінансово-правовий захист як вид діяльності держави щодо розподілу та використання бюджетних коштів на соціальний захист військовослужбовців не досліджувався.

Докадний аналіз бюджетного фінансування соціальних програм міститься у працях таких економістів, як М. І. Мальований, О. П. Кириленко, А. Ю. Огінська, О. О. Волошин, М. Ю. Ковальов, В. Є. Боженко, Т. Ф. Куценко та ін. У цих дослідженнях зазначалося, що при зростанні динаміки видатків на заходи із соціального захисту та соціального забезпечення в Україні у 2004–2017 [6, с. 177] та 2018–2019 роках [7, с. 192] виникла низка проблем у бюджетному фінансуванні цієї сфери, які пов'язані як з дефіцитом фінансових ресурсів на всі заплановані заходи із соціального забезпечення, так і зі складовими

¹ Там само.

системи соціального захисту. Наприклад, М. І. Мальований зауважує, що завдання з розподілу бюджетних видатків на соціальне забезпечення залишаються не врегульованими [7, с. 175]. Із цих позицій актуальним є встановлення завдань із фінансово-правового захисту як правового механізму розподілу та використання фінансових ресурсів, спрямованих на соціальний захист громадян, зокрема військовослужбовців.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження проблем фінансово-правового захисту військовослужбовців як напряму фінансової діяльності держави щодо стабільного й ефективного фінансування особливих соціальних прав військовослужбовців та визначення актуальних завдань щодо її вдосконалення.

Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*:

- проаналізувати видатки Державного бюджету України на соціальний захист;
- визначити недоліки щодо стану бюджетного фінансування соціального захисту військовослужбовців та засоби їх подолання;
- сформулювати новітні пропозиції щодо вдосконалення фінансово-правового захисту військовослужбовців.

Наукова новизна дослідження полягає в низці пропозицій щодо вдосконалення бюджетного фінансування особливих соціальних потреб військовослужбовців. Це знайшло свій прояв у авторському підході до визначення завдань фінансово-правового захисту військовослужбовців, зокрема за рахунок функціонального підходу до розподілу бюджетних видатків при їх плануванні та наданні повноважень головному розпоряднику бюджетних коштів щодо їх використання.

Виклад основного матеріалу

Державні бюджети України 2006–2022 років встановлювали в різних пропорціях вагому суму коштів на соціальний захист і соціальне забезпечення громадян, проте при цьому мало місце недофінансування соціальних прав окремих категорій громадян, зокрема військовослужбовців, про що свідчать скарги та судові позови. Наведемо для прикладу справу № 120/15917/21-а, що розглядалася у Вінницькому окружному адміністративному суді у 2022 році, щодо перерахування пенсії військовослужбовцю з урахуванням усіх складових грошового забезпечення за період служби. Суд визнав протиправність дій Пенсійного фонду України щодо перерахування пенсій з урахуванням всіх виплат і видів матеріального забезпечення та рішення суду набуло чинності, проте воно не було виконане, оскільки

грошей у Державному бюджеті 2022 року на ці видатки не було закладено¹.

Аналіз розподілу бюджетних коштів за 2020–2022 роки характеризує доволі вагому фінансову підтримку соціальної політики держави [6; 7], проте не всі кошти, що спрямовуються на цю сферу, свідчать саме про фінансовий захист, оскільки соціальні стандарти і соціальні гарантії, що визначає держава, охоплюють усіх громадян, а заходи із соціального захисту тих, хто його вимагає – безробітні, сім'ї з дітьми, інваліди та інші вразливі категорії населення.

Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про Державний бюджет України на 2023 рік» від 3 листопада 2022 року № 2710-IX, аналіз якого свідчить про дві важливі цілі, які встановлюються при розподілі бюджетних коштів: по-перше, фінансування Збройних Сил України та всіх заходів, пов'язаних з обороною країни; по-друге, захист цивільного населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб (даі – ВПО). Державним бюджетом України на 2023 рік не передбачено змін до основних соціальних стандартів, тобто соціальних гарантій, які торкаються всіх громадян, зокрема військово-службовців, а прожитковий мінімум, як і розмір мінімальної заробітної плати, залишається на рівні 2022 року при прогнозуванні зростання рівня інфляції до 28–30 %².

Окремі видатки бюджету мають важливий зміст, оскільки є наслідками бойових дій на території України і пов'язані з налагодженням нормальних умов життя населення всіх територій країни, проте вони впливають на обсяг видатків, які можливо б використовувалися на захист соціальних прав громадян. Обсяг видатків зумовлено воєнним станом, у якому перебуває країна, і вони мають тимчасовий зміст, проте охоплюють значну суму коштів, що і відобразилося на спроможності держави виконувати соціальну функцію. У Державному бюджеті України на 2023 рік закладаються значні витрати на фонд ліквідації наслідків збройної агресії, видатки за відповідною програмою зараз становлять 35 500 000 тис. грн, що разом із видатками на оборону складає більш 70 % загального обсягу видатків³.

Проте деякі норми Державного бюджету України на 2023 рік щодо соціального захисту військовослужбовців, цивільного населення, ВПО

¹ Рішення Вінницького окружного адміністративного окружного суду від 14.12.2022 : справа № 120/15917/21-а // YouControl : сайт. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/103249212> (дата звернення: 07.02.2023).

² Про державний бюджет України на 2023 рік : Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20> (дата звернення: 07.02.2023).

³ Там само.

хоча і виступають регулятивними та уповноважуваними, але мають загальний та абстрактний зміст. Наприклад, надання щомісячної адресної допомоги ВПО для покриття витрат на проживання, зокрема на оплату житлово-комунальних послуг, Державним бюджетом України на 2023 рік встановлено, але не визначено, кому саме і за яких умов. Це ж стосується надання пільгових, довгострокових державних кредитів. У 2023 році передбачено видатки на надання довгострокових кредитів на придбання житла ВПО, учасникам АТО та ООС, проте фінансування в повному обсязі цих кредитів залишається не врегульованим, оскільки передбачається, що кошти в необхідному розмірі будуть надходити від сплати відсотків за користування кредитами та пені за порушення строків платежів з їх погашення, що має вірогідний зміст. Те саме стосується й отримання коштів для фінансування соціальних проєктів за рахунок субвенцій від Європейського інвестиційного банку або фінансування субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію проєктів у рамках Програми з відновлення України. У такому ж форматі в Державному бюджеті на 2023 рік закладаються кілька програм щодо будівництва (придбання) житла для військовослужбовців, що передбачають витрати як у загальному, так і у спеціальному фондах бюджету, наприклад програма «Будівництво (придбання) житла для військовослужбовців Збройних сил України» (код 2101190)¹. Вірогідність отримання коштів ставить під сумнів правозастосовну діяльність у визначених напрямках.

Отже, наявне становище з розподілом бюджетних видатків у фінансовій діяльності держави на соціальний захист відображається на фінансово-правовому захисті військовослужбовців як громадян України і впливає на їхні специфічні соціальні права, пов'язані з особливостями їхньої професійної діяльності.

Особливі соціальні права військовослужбовців, тобто пільги, гарантії та компенсації, встановлені Законом України № 2011-ХІІ, проте забезпечуються за наявності передбаченого відповідного фінансування і реалізуються за умови наявного обсягу коштів, який встановлює держава в щорічному законі України про державний бюджет, у місцевих бюджетах і в межах бюджетних асигнувань. Таким чином, реалізація особливих соціальних прав військовослужбовців залежить від їхнього фінансово-правового захисту, оскільки забезпечується розподілом бюджетних коштів та їх використанням, як це встановлює бюджетний закон.

Проблеми фінансово-правового захисту особливих соціальних прав військовослужбовців пов'язані, по-перше, з проблемами дефіциту

¹ Там само.

державного бюджету, по-друге, з розподілом бюджетних коштів, розпорядником яких встановлено Міністерство оборони України, наявний обсяг коштів якого є, безумовно, наслідком розподілу державних видатків взагалі в бюджетному процесі і залежить від обсягу видатків та впливу різних політичних, економічних та інших факторів.

Видатки на соціальну сферу взагалі та на фінансування особливих соціальних прав військовослужбовців зокрема, як і фінансування інших категорій громадян, потребують врегулювання на стадіях розробки, розгляду та ухвалення бюджетного закону, але після його ухвалення неможна вносити зміни цим законом в інші закони заради важливих соціальних завдань. У своєму Рішенні щодо законності фінансування окремих пільг особливим категоріям громадян, що пов'язано з потребою при виконанні бюджетного закону вносити зміни в чинне законодавство, Конституційний Суд України встановив, що законом про Держбюджет встановлено тільки доходи та видатки держави на загальносуспільні потреби, а тому закон про Держбюджет не може скасовувати чи змінювати обсяг прав і обов'язків, пільг, компенсацій і гарантій, передбачених іншими законами України¹. Проте вказане Рішення призвело до призупинення бюджетного фінансування окремих соціальних пільг громадян, наслідками якого стала потреба перегляду бюджетного фінансування соціальних стандартів та соціальних гарантій, на що і було вказано у окремих думках суддів. Так, суддя Конституційного Суду України В. М. Кампа щодо вказаного Рішення визначив, що «законодавець при прийнятті законів стосовно забезпечення соціально-економічних прав людини і громадянина повинен додержуватися принципу пропорційності між соціальним захистом громадян та фінансовими можливостями держави»². Підтримуючи цю позицію, суддя Конституційного Суду

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) : від 22.05.2008 № 10-рп/2008 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-08> (дата звернення: 07.02.2023).

² Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України

України П. М. Ткачук зазначив, що важливою конституційною гарантією особливих соціальних прав є наявність у бюджеті України окремого видатку¹. Отже, реалізація фінансово-правового захисту військовослужбовців залежить від пропорційного й ефективного розподілу бюджетних видатків та їх використання.

Висновки

Фінансово-правовий захист військовослужбовців – це визначені законами правові підстави діяльності держави щодо розподілу та використання публічних фінансових ресурсів на соціальний захист військовослужбовців як громадян України і як громадян, що мають особливі соціальні права.

Реалізація заходів із фінансово-правового захисту військовослужбовців залежить від виконання завдань держави із розподілу та використання видатків бюджету на фінансування пільг, гарантій та компенсацій військовослужбовцям і забезпечується, по-перше, фінансуванням соціальних стандартів та державних соціальних гарантій, по-друге, фінансуванням особливих соціальних прав військовослужбовців. Виконання першого пункту завдань охоплює права військовослужбовців як громадян України, оскільки право на пенсію, житло, освіту та охорону здоров'я притаманне як конституційне всім громадянам. Тим важливіше закласти в державний бюджет

(конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 № 10-рп/2008 // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10-rp_2007_3.doc (дата звернення: 07.02.2023).

¹ Окрема думка судді Конституційного Суду України Ткачука П. М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 65 розділу I, пунктів 61, 62, 63, 66 розділу II, пункту 3 розділу III Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» і 101 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 67 розділу I, пунктів 1–4, 6–22, 24–100 розділу II Закону України «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» (справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України) від 22.05.2008 № 10-рп/2008 // Конституційний Суд України : офіц. сайт. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/10-rp_2007_2.doc (дата звернення: 07.02.2023).

окремими кодами класифікації одноразової грошової допомоги при виході на пенсію та одноразової матеріальної допомоги при особливих обставинах, що повинні надходити військовослужбовцям та забезпечуватися розподілом бюджетних видатків, як компетенції головного розпорядника бюджетних коштів – Міністерства оборони України. Заходи ж соціального забезпечення військовослужбовців опосередковано впливають на їхній соціально-правовий стан, оскільки при виконанні військового обов'язку ці особи захищені матеріальним утриманням. Вимагає уточнення диспозиція та гіпотеза норми ст. 17 «Відшкодування заподіяної шкоди» Закону України № 2011-12, оскільки за назвою залишаються декларативними її зміст і формальний характер.

Вказані завдання реалізуються у формулі фінансово-правового захисту військовослужбовців, яку можливо визначити як суму видатків, що поєднують видатки на фінансування соціальних прав громадян та видатки на фінансування особливих соціальних прав. Завдання фінансово-правового захисту відповідно до першої складової формули вирішуються для військовослужбовців «априорі», оскільки залежать від фінансового забезпечення соціальної функції держави, яка для ефективної реалізації потребує вдосконалення діяльності з розподілу видатків та реформування системи соціального захисту й соціального забезпечення. Друга складова формули забезпечується фінансуванням особливих соціальних прав військовослужбовців, визначених законом, в адресному, конкретному спрямуванні, що підпорядковується узгодженості видів цих прав з обсягом їх фінансування. Таким чином, реалізація формули фінансово-правового захисту військовослужбовців залежить від правових підстав розподілу та використання публічних фінансових ресурсів, які є в розпорядженні держави, від повноважень задіяних суб'єктів бюджетного процесу – Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Міністерства оборони України й інших – та від правового статусу військовослужбовців як особливої категорії громадян, на яких покладается захист інтересів всіх українців та держави.

Список бібліографічних посилань: 1. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л. К. Воронової. Київ : Алерта, 2011. 558 с. 2. Reznik O., Getmanets O., Kovalchuk A., Nastyuk V., Andriichtnko N. Financial security of the state. *Journal of Security and Sustainability Issues*. 2020. Vol. 9, No. 3. Pp. 843–852. DOI: [https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3\(10\)](https://doi.org/10.9770/jssi.2020.9.3(10)). 3. Солдатенко О. В. Принцип достовірності бюджету України та обов'язковості його виконання // Принципи фінансового права : матеріали междунар. науч.-практ. конф (г. Харків, 19–20 апр. 2012 г.) / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Л. К. Воронова и др. Харків : Право, 2012. С. 240–242. 4. Чернадчук В. Д. Принципи виконання бюджету // Принципи фінансового права : матеріали междунар. науч.-практ. конф (г. Харків, 19–20 апр. 2012 г.) / редкол.: В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк,

Л. К. Воронова и др. Харьков : Право, 2012. С. 282–284. **5.** Шкуропацький О. І. Адміністративно-правове регулювання соціального захисту офіцерського складу Збройних Сил України. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2016. Вип. 22. С. 118–122. **6.** Волошина О. О., Ковальова М. Ю., Боженко В. Є. Стан і тенденції розвитку фінансового забезпечення соціального захисту в Україні. *Економічний вісник Донбасу*. 2020. № 3 (61). С. 190–197. DOI: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-3\(61\)-190-197](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-3(61)-190-197). **7.** Мальований М. І. Оцінка бюджетного фінансування соціального забезпечення в Україні. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2020. № 1 (72). С. 116–175.

Надійшла до редакції 16.02.2023

Прийнята до опублікування 21.03.2023

Kret Yu. M. Objectives of military personnel financial and legal protection under martial law

The article examines the issues of financial and legal protection of servicemen as a direction of the State's financial activity under martial law. It has been determined that the financial and legal protection of servicemen is aimed at material support of the entire range of measures on social policy of the State at the expense of budgetary funds. It has been proved that the allocation and use of budget expenditures in 2023 are conditioned by the martial law in which the country is, and have a temporary content, but cover a significant amount of funds, which affected the State's ability to perform its social function.

The problem of financial and legal protection is related to the problem of financing special social rights of servicemen, and its implementation depends, firstly, on the distribution and volume of State budget expenditures, secondly, on the improvement of the social protection system, which is inherent in ensuring the implementation of the social function of the State, and thirdly, on the distribution of budget funds, the administrator of which is the Ministry of Defence of Ukraine, the available amount of which is a result of the distribution of State expenditures. At the second and third stages of the budget process, the legal basis for the allocation and use of budget funds is established, in particular for the financing of social rights, the realisation of which depends on the amount of expenditures and the impact of various political, economic and other factors.

To conclude, we note that budget expenditures for the social sphere in general and for the financing of special social rights of military personnel in particular, as well as for other categories of citizens, need to be regulated at the stages of drafting, reviewing and adopting the budget law. The implementation of measures on financial and legal protection of servicemen depends on the fulfilment of the state's tasks on the distribution and use of budget expenditures for financing benefits, guarantees and compensations for servicemen and is ensured, firstly, by financing social standards and state social guarantees, and secondly, by financing special social rights of servicemen.

Key words: financial protection, social protection, social rights, budget expenditures, distribution of budget funds.

УДК 342.95

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.12>

Катерина Олександрівна Чишко,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності
та публічного адміністрування (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0001-8810-7950>,

e-mail: ekaterinachishko@gmail.com

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗМІСТ ОБ’ЄКТИВНОЇ
СТОРОНИ СТ. 178 КУпАП: ТЕЗА, АНТИТЕЗА, АРГУМЕНТИ,
ДЕМОНСТРАЦІЯ**

Стаття побудована відповідно до елементів логічної операції «доведення», що включає в себе такі елементи: теза (не можна притягувати особу до адміністративної відповідальності за порушення ст. 178 КУпАП за розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у громадських місцях); антитеза (положення про можливість притягнення особи до адміністративної відповідальності за порушення ст. 178 КУпАП за розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у громадських місцях на підставі застосування аналогії закону); аргументи, що свідчать про хибність антитези; демонстрація, яка передбачає підтвердження тези.

Ключові слова: кваліфікація адміністративних правопорушень, аналогія права, аналогія закону, адміністративна відповідальність, громадське місце.

Оригінальна стаття

Простота – це найвища форма складності
Леонардо да Вінчі

Постановка проблеми

Необхідно констатувати, що, попри відносно прості юридичні склади адміністративних правопорушень, їх кваліфікація в тій чи іншій сфері викликає певні труднощі як у теоретичній, так і у практичній площині. І справді, у житті так складається, що вирішення найпростіших питань, як правило, потребує витрати більшої кількості ресурсів, якщо порівняти з більш складними життєвими обставинами, що вимагають від особи прийняття визначальних рішень. Так само право є невід’ємною частиною життя кожної людини і вона, приймаючи те чи інше рішення, часто свідомо або несвідомо стає учасником правовідносин. Звичайно у громадян немає гострої потреби проводити адміністративно-правову кваліфікацію, а тому викладений

вище факт стосується виключно вузького розуміння цього процесу, коли компетентний орган встановлює об'єктивну множину юридично значущих ознак діяння (правопорушення), здійснює їх аналіз, узагальнення та співставлення з ознаками юридичного складу того чи іншого адміністративного правопорушення, закріпленого у профільному нормативно-правовому акті [1, с. 16]. Зараз у сфері кваліфікації адміністративних правопорушень виникають проблеми тлумачення положень ст. 178 КУпАП¹, від чого безпосередньо залежить законність притягнення громадян до адміністративної відповідальності поліцейськими (статті 222, 255 КУпАП²).

Стан дослідження проблеми

Складно уявити дослідницьку діяльність в адміністративно-деліктній сфері без проведення суміжних досліджень адміністративно-правової кваліфікації. Національна правова доктрина містить низку теоретичних розробок щодо проведення кваліфікації адміністративних деліктів таких авторів, як А. І. Берлач [2], А. В. Гуржій [3], В. К. Колпаков [4], О. М. Стороженко [5] та ін. Водночас всі вони зосереджені на процедурах і специфіці кваліфікації конкретних адміністративних деліктів і разом із монографічними роботами в окресленій сфері (Г. К. Голубєва [6], Т. О. Гуржій [7], Є. В. Кириленко [8], О. І. Остапенко [9]) не висвітлюють глобальні теоретичні питання правозастосування, зокрема щодо можливості заповнення прогалін у праві шляхом застосування аналогії законодавства. Тому це дослідження переважно ґрунтується на здобутках видатних учених у науці теорії держави та права, як-от: О. Ф. Скакун [10], С. П. Погребняк [11], П. М. Рабінович [12], М. В. Цвік та О. В. Петришин [13].

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в обґрунтуванні тези про неможливість застосування аналогії права у процесі здійснення кваліфікації адміністративного правопорушення, закріпленого у ст. 178 КУпАП. Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність виконання таких *завдань*: 1) розкрити сутність засобів подолання прогалін у праві; 2) встановити правила застосування аналогії законодавства; 3) з'ясувати особливості аналогії законодавства у правозастосуванні; 4) довести неможливість використання аналогії права в конкретному випадку, а саме під час кваліфікації адміністративного правопорушення за ст. 178 КУпАП.

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.01.2023).

² Там само.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на науково-прикладному рівні спростовується можливість застосування аналогії законодавства під час здійснення кваліфікації адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 178 КУпАП.

Виклад основного матеріалу

Дослідження буде побудовано на основі логічної операції «доведення», яка «представляє собою процес обґрунтування істинності тези – положення» [14, с. 175]. Вказана логічна операція складається з таких структурних елементів: теза, антитеза, аргументи та демонстрація (іншими словами висновок). При цьому альтернативні тези, як і інші види суджень, нами розглядатися не будуть, оскільки маємо по одній тезі й антитезі, що потребують доведення та спростування відповідно. Альтернативних наукових поглядів (тез, суджень, положень) із приводу окресленої проблематики сьогодні не існує.

Теза: не можна притягувати особу до адміністративної відповідальності за порушення ст. 178 КУпАП за розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у громадських місцях, якщо особа розпиває такі напої, наприклад, у під'їзді багатоквартирного будинку.

Антитеза: адміністративна відповідальність, згідно зі ст. 178 КУпАП, настає за розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у під'їзді як забороненому законом місці, тобто громадському місці відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення»¹. А застосування закону, який регламентує напрями державної політики щодо попередження куріння тютюнових виробів, для регулювання правовідносин у сфері громадського порядку та громадської безпеки в частині розпивання спиртних напоїв у громадських місцях обґрунтовується застосуванням специфічного способу – аналогії закону.

Аргументи

1. Аналогію закону використовують для подолання прогалин у законодавстві з метою вирішення конкретного юридичного питання (справи) шляхом застосування близьких за змістом, галуззю чи сферою регулювання законодавчих положень, що регулюють схожі правовідносини. Цей спосіб не може застосовуватися довільно, натомість теорією права сформовано низку умов застосування аналогії закону, серед яких такі: «1) аналогія допустима лише у разі повної відсутності або неповноти правових норм; 2) суспільні відносини, до

¹ Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22.09.2005 № 2899-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15> (дата звернення: 20.01.2023).

яких застосовується рішення за аналогією, повинні бути врегульовані хоча б у загальній формі, тобто перебувати у сфері правового регулювання; 3) наявність подібності (аналогії) аналізованих обставин і обставин, передбачених наявною нормою, повинна бути в істотних, юридичне рівнозначних ознаках; розбіжність – у деталях, у неістотному; 4) пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має йти спочатку в актах тієї самої галузі права, у разі відсутності такої – в іншій галузі та у законодавстві в цілому; 5) вироблене в ході використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії розпоряджень закону, його меті; 6) обов'язково має бути вмотивоване пояснення причин застосування рішення за аналогією до даного випадку» [10, с. 402–403].

Зосередимо увагу на першій умові, згідно з якою застосування аналогії (закону) можливе лише в разі визнання окремих положень ч. 1 ст. 178 КУпАП «повністю відсутніми» чи «неповними». Згідно з нормами вказаної статті адміністративна відповідальність настає за «розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в інших заборонених законом місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, в яких продаж пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на розлив дозволена відповідним органом місцевого самоврядування...»¹. Особливою ознакою об'єктивної сторони цього адміністративного проступку є місце вчинення протиправних дій: вулиця; закриті спортивні будівельні споруди, тобто ті, які мають дах; сквери, парки; всі види громадського транспорту, а також інші заборонені законом місця. Таким чином, не можна вести мову про повну відсутність однієї з визначальних ознак вказаного елемента юридичного складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 178 КУпАП, тому що законодавець надає перелік таких місць, щоправда, він не є вичерпним з огляду на словосполучення «інших заборонених законом місцях».

Неповнота правої норми як ще одна умова застосування аналогії закону свідчить про прогалину в законодавстві – відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин у сфері правового регулювання, окресленій основними принципами права [12, с. 140]. Виключно важливу характеристику правовому явищу прогалини у законодавстві надає С. П. Погребняк, наголошуючи, що остання є «незапланованою неповнотою» нормативно-правових

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.01.2023).

приписів, необхідних для вирішення конкретного випадку. Іншими словами, йдеться про нестачу для вирішення існуючої проблеми такого нормативного припису, який за змістом його тексту (навіть при найбільш широкому трактуванні) підлягав би застосуванню в даному конкретному випадку» [11, с. 44]. Натомість застосування вказаного словосполучення є цілком усвідомленим, адже об'єктивно у ст. 178 КУпАП не доцільно перелічувати всі місця, де розпивати пиво, алкогольні та слабоалкогольні напої заборонено, оскільки ст. 15-3 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального» сільським, селищним та міським радам у межах відповідної адміністративної території надано специфічні повноваження, серед яких: під час проведення масових заходів «забороняти або обмежувати продаж пива (крім пива у пластиковій тарі), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових» (ч. 3); «встановлювати заборону продажу пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв, вин столових суб'єктами господарювання (у тому числі іноземними суб'єктами господарювання, які діють через свої зареєстровані постійні представництва) (крім закладів ресторанного господарства) у визначений рішенням таких органів час доби» (ч. 9)¹. Отже, перелік місць, де заборонено розпивання вказаних видів алкогольних напоїв, у ст. 178 КУпАП окреслено доволі чітко і крім місць, прямо вказаних у відповідній нормі, цей перелік включає в себе місця, визначені органами місцевого самоврядування на постійній або тимчасовій основі та відображені в конкретних рішеннях. За таких умов приписи ч. 1 ст. 178 КУпАП не можна визнати ані повністю відсутніми, ані неповними, а тому необхідної умови застосування аналогії закону в цьому разі немає.

2. Зміст ст. 178 КУпАП фактично передбачає здійснення двох альтернативних правопорушень: 1) розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв на вулицях, у закритих спортивних спорудах, у скверах, парках, у всіх видах громадського транспорту (включаючи транспорт міжнародного сполучення) та в інших заборонених законом місцях, крім підприємств торгівлі і громадського харчування, у яких продаж пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв на розлив дозволений відповідним органом місцевого

¹ Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального : Закон України від 19.12.1995 № 481/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481/95-вр> (дата звернення: 20.01.2023).

самоврядування; 2) поява у громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль.

Звернемо увагу на те, що конкретної заборони на розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв у громадських місцях законодавством не встановлено. Це стосується іншого правопорушення, а саме появи у громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль. У цьому разі використання терміна «громадське місце» для кваліфікації дій особи як розпивання алкогольних напоїв взагалі є помиловим, як і ототожнення та/або підміна понять «громадські місця» та «місця, заборонені законом», тому що певні діяння в окремих громадських місцях можуть бути дозволені законодавцем, а можуть бути навпаки заборонені. Наприклад, закон не забороняє громадянам палити на вулиці (ст. 175-1 КУпАП¹, Закон України «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення»²). Таким чином, не можна визнати тотожність понять «громадські місця» та «місця, заборонені законом», а тому, кваліфікуючи взагалі дії особи щодо розпивання пива, алкогольних і слабоалкогольних напоїв, помилково зараховувати громадські місця до переліку місць, що заборонені законом.

3. Аналогія закону переважно застосовується суддями під час розгляду справ у межах цивільного, адміністративного та господарського провадження. Причому окремими процесуальними нормами права прямо передбачена така можливість у випадках, «якщо спірні відносини не врегульовані законом і відсутній звичай ділового обороту, який може бути до них застосований, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – виходить із загальних засад і змісту законодавства (аналогія права)» (ч. 9 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 10 ст. 11 Господарського процесуального кодексу України)³. Схожа за своїм

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.01.2023).

² Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення : Закон України від 22.09.2005 № 2899-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2899-15> (дата звернення: 20.01.2023).

³ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 20.01.2023); Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (дата звернення: 20.01.2023).

змістом норма закріплена в ч. 6 ст. 7 Кодексу адміністративного судочинства України: «У разі відсутності закону, що регулює відповідні правовідносини, суд застосовує закон, що регулює подібні правовідносини (аналогія закону), а за відсутності такого закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права). Аналогія закону та аналогія права не застосовується для визначення підстав, меж повноважень та способу дій органів державної влади та місцевого самоврядування»¹.

Можливість застосування аналогії закону регламентована і матеріальними нормами цивільного права: «Якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону)» (ч. 1 ст. 8 Цивільного кодексу України)². Таким чином, законодавець надає суддям право використовувати аналогію закону та аналогію права в цивільному, адміністративному та господарському провадженнях. Одночасно така «опція» не передбачена для кримінального провадження та провадження у справах про адміністративне правопорушення, тому що ані в Кримінальному кодексі України, ані в КУпАП подібних правових норм немає. Крім того, ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України передбачена заборона «застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією»³.

Тож слід звернути увагу на суб'єкт розгляду справи про адміністративне правопорушення – органи Національної поліції (згідно зі ст. 222 КУпАП⁴). Наголосимо, що діяльність останніх базується на сукупності принципів, закріплених як на конституційному рівні, так і в розділі II Закону України «Про Національну поліцію»⁵, серед яких

¹ Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 20.01.2023).

² Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 20.01.2023).

³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.01.2023).

⁴ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.01.2023).

⁵ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 20.01.2023).

особливе місце посідає принцип законності (ст. 8). Сутність цього принципу становлять два правила: дозволено все, що не заборонено законом (для громадян); заборонено все, що не передбачено законом (для органів державної влади та їхніх посадових осіб). З наведеного можна зробити такі висновки: по-перше, судді як особи, наділені державно-владними повноваженнями, мають право застосовувати аналогію закону та аналогію права в межах цивільного, адміністративного та господарського судочинства з огляду на відповідні процесуальні норми, що надають їм такі повноваження; по-друге, вони, як і інші суб'єкти, наділені державно-владними повноваженнями, зокрема поліцейські не можуть застосовувати ці засоби (аналогія права та аналогія закону) у кримінальному судочинстві, а також під час здійснення провадження у справах про адміністративні правопорушення, бо чинне законодавство прямо (наявна конкретна правова норма) чи опосередковано (немає жодного правового положення, яке регламентує це питання) забороняє їх застосування. Отже, поліцейські, розглядаючи по суті справу про адміністративне правопорушення, передбачене ст. 178 КУпАП, де-юре не уповноважені застосовувати аналогію закону. Протилежні дії порушують одну з основоположних засад – принцип законності, а також положення ч. 2 ст. 7 КУпАП, де закріплено, що «провадження в справах про адміністративні правопорушення здійснюється на основі суворого дотримання законності»¹.

Схожі постулати знаходимо в роботах О. Ф. Скакун, М. В. Цвіка та О. В. Петришина, які вказують на те, що «аналогія виключається, якщо вона прямо заборонена законом або якщо закон пов'язує настання юридичних наслідків з наявністю конкретних норм» [10, с. 402]; «інститут аналогії не може бути використаний для заповнення прогалів в Особливій частині кримінального права (в Загальній – це трапляється). У цьому разі слід пам'ятати про сформульований ще в Стародавньому Римі принцип: “Немає злочину без вказівки на те в законі”. Неможливе застосування аналогії закону і аналогії права у разі притягнення осіб до адміністративної і дисциплінарної відповідальності, оскільки перелік заборонених державою діянь має бути повно і недвозначно сформульований у законодавстві» [13, с. 418]. Така ж сама позиція відображена й у листі Державної податкової адміністрації України від 6 лютого 2009 року № 524/Л/32-0814:

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 20.01.2023).

«Інститут аналогії закону не застосовується в адміністративному та кримінальному праві»¹.

Висновки (демонстрація)

Сукупність наведених вище аргументів підтверджує тезу про те, що не можна притягувати особу до адміністративної відповідальності за порушення ст. 178 КУпАП, оскільки:

– по-перше, наявність словосполучення «інших заборонених законом місцях», що міститься в ч. 1 ст. 178 КУпАП, не свідчить про неповноту правових норм, відсилаючи до ч. 3 ст. 15-3 Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального»², а тому підстави для застосування аналогії закону відсутні;

– по-друге, під час встановлення об'єктивної сторони ст. 178 КУпАП у частині розпивання пива (крім безалкогольного), алкогольних, слабоалкогольних напоїв необхідно розмежовувати категорії «громадські місця» та «місця, заборонені законом»;

– по-третє, згідно з чинним законодавством застосування аналогії закону³ є прерогативою суддів, натомість поліцейські таких повноважень не мають, а протилежне може свідчити про порушення принципу законності провадження у справах про адміністративні правопорушення.

У зв'язку з викладеною позицією перспективним напрямом наукових досліджень є з'ясування інших особливостей кваліфікації адміністративних правопорушень і специфіки документування проваджень у справах про адміністративні правопорушення.

Список бібліографічних посилань: 1. Чишко К. О. Адміністративно-правова кваліфікація правопорушень у сфері забезпечення громадського порядку та громадської безпеки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2016. 23 с. 2. Берлач А. І., Стороженко О. М. Теоретичні проблеми кваліфікації адміністративного делікту. *Право*

¹ Про надання інформації : лист Державної податкової адміністрації України від 06.02.2009 № 524/А/32-0814 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814225-09> (дата звернення: 20.01.2023).

² Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального : Закон України від 19.12.1995 № 481/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481/95-вр> (дата звернення: 20.01.2023).

³ У межах дослідження ми не торкаємось проблеми застосування аналогії права, проте останнє також є засобом подолання прогалін у законодавстві, що використовується суддями.

країни. 2007. № 10. С. 5–8. **3.** Гуржій А. В. Сутність і значення адміністративно-правової кваліфікації. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 197–201. **4.** Колпаков В. К. Структура адміністративного проступку: поняття та види. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2014. № 1. С. 8–12. **5.** Сторожко О. М. Теоретичні проблеми визначення поняття кваліфікації адміністративного делікту. *Держава і право*. 2007. Вип. 35. С. 270–276. **6.** Голубєва Г. К. Адміністративно-правова кваліфікація порушень водія правил експлуатації автотранспортних засобів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2008. 23 с. **7.** Гуржій Т. О. Адміністративно-правова кваліфікація порушень водія механічних транспортних засобів правил керування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2004. 192 с. **8.** Кириленко Є. В. Правова кваліфікація адміністративного делікту: сучасний стан і перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 218 с. **9.** Остапенко О. І. Кваліфікація адміністративних правопорушень : навч.-практ. посіб. Львів, 2000. 173 с. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с. **10.** Погребняк С. П. Прогаляни в законодавстві та засоби їх подолання. *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 44–56. **11.** Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Київ : Атіка, 2001. 176 с. **12.** Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, А. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. **13.** Сторожук С. В., Гоян І. М., Матвієнко І. С. Логіка : навч. посіб. Київ : Вадекс, 2020. 370 с.

Надійшла до редколегії 31.01.2023

Прийнята до опублікування 23.02.2023

Chyshko K. O. Theoretical and legal perspective on the content of the objectivity of Article 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences: thesis, antithesis, arguments, presentation

The article is structured according to the elements of the logical operation of “proof”, which includes the following elements.

Thesis: it is impossible to bring a person to administrative liability for violation of Article 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences for drinking beer, alcoholic or soft drinks in public places, if the person drinks these beverages, for example, in the apartment building entrance.

Antithesis: administrative liability under Art. 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences is incurred for drinking beer, alcoholic or soft drinks in an entrance hall as a place prohibited by law, i.e. a public place, in accordance with para. 1, Part 1, Article 1 of the Law of Ukraine “On Measures to Prevent and Reduce the Use of Tobacco Products and Their Harmful Effects on Public Health”. The application of the Law regulating the state policy on prevention of smoking of tobacco products to regulate legal relations in the field of public order

and public safety, in terms of drinking spirits in public places, is justified by using a specific method – analogy of law.

Arguments: firstly, the presence of the phrase “other places prohibited by law” contained in part 1 of Article 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences does not indicate incompleteness of legal provisions, referring to part 3 of Art. 15-3 of the Law of Ukraine “On State Regulation of Production and Circulation of Ethyl Alcohol, Cognac and Fruit Alcohol, Alcoholic Beverages, Tobacco Products, Liquids Used in Electronic Cigarettes and Fuel”, and therefore there are no grounds for applying the analogy of the law; secondly, when establishing the objective side of Art. 187 of the Ukrainian Code of Administrative Offences in terms of drinking beer (except for non-alcoholic), alcoholic and soft drinks, it is necessary to distinguish between the categories of “public places” and “places prohibited by law”; thirdly, according to the current legislation, the application of the analogy of the law is the privilege of judges, while police officers do not have such powers, and the opposite may indicate a violation of the principle of legality of proceedings in cases of administrative offences.

Presentation: the combination of the above arguments confirms the thesis that a person cannot be brought to administrative liability for violation of Article 178 of the Ukrainian Code of Administrative Offences.

Key words: qualification of administrative offences, analogy of law, analogy of legislation, administrative liability, public place.

УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.13>

Сергій Олександрович Шатрава,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (завідувач);*

<https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;

Олена В'ячеславівна Джафарова,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування
(професор);*

<https://orcid.org/0000-0003-4201-0218>,
e-mail: olenadzhaфарова@gmail.com;

Олена Валеріївна Погорілець,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем
досудового розслідування (науковий співробітник);*

<https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com

**ДЕЯКІ ПИТАННЯ УЧАСТІ ПРОКУРОРА У ПРОВАДЖЕННЯХ
У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ:
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ**

У межах наукової праці здійснено аналіз рішень Європейського суду з прав людини в частині захисту основних прав особи у провадженні у справах про адміністративні правопорушення та залучення прокурора до участі в розгляді справи з метою забезпечення змагальності сторін і виконання відповідно до адміністративного законодавства свого основного призначення, що має прояв у здійсненні нагляду за додержанням і правильним застосуванням норм чинного законодавства. Запропоновано зміни до норм чинного законодавства щодо захисту основних прав осіб, які беруть участь у розгляді справ про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: прокурор, адміністративні правопорушення, участь у розгляді справи, Європейський суд з прав людини, захист прав.

Постановка проблеми

В умовах сьогодення від держави вимагається забезпечення дотримання основних прав та свобод людини і громадянина з урахуванням певних викликів, зокрема щодо забезпечення права особи на справедливий розгляд справи в адміністративному порядку. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) протягом останніх років безпосередньо звертає увагу на порушення в національному законодавстві принципу змагальності сторін під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, коли виникає така ситуація, що національний суд певною мірою вбирає в себе, так би мовити, сторону «обвинувачення», а цю роль повинні виконувати органи прокуратури.

Право на справедливий розгляд справи в суді є надзвичайно значущим та пріоритетним і в цілому становить право на захист особи, яке безпосередньо гарантується Конституцією України і таким міжнародним актом, як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), котра так само забезпечує справедливість судового процесу в Україні.

Крім того, обраний європейський вектор розвитку нашої країни також актуалізує необхідність узгодження чинного законодавства з нормами Конвенції та практикою ЄСПЛ з подальшою імплементацією рішень як у правову національну систему, так і в судову практику.

Стан дослідження проблеми

Доречно наголосити, що протягом існування незалежної України вчені приділяють увагу питанням вивчення рішень ЄСПЛ та безпосереднього їх прийняття й виконання на національному рівні. Заслужують на увагу праці Н. Блажівської, яка вивчала практику реалізації рішень ЄСПЛ [1], та М. Буроменського, котрий розглядав питання прийняття до розгляду ЄСПЛ скарг громадян України, а також специфіку національного законодавства із цього питання [2]. Означеним питанням були присвячені такі наукові роботи: Ю. Грошевий, О. Копиленко, М. Цвік «Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика» [3], А. Дідікін «Рішення Європейського суду з прав людини у національній правовій системі» [4], Т. І. Дудаш «Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект)» [5]. У. З. Коруч у межах монографічного дослідження розглядав питання справедливого судового розгляду ЄСПЛ та подальшої імплементації до національного законодавства [6]. Г. Ю. Нечипорук у своїй праці торкається питання реалізації громадянами України безпосереднього звернення до ЄСПЛ та подальшого правового механізму його реалізації на теренах нашої країни [7]. П. Рабінович у

межах наукової статті розглядає методологічні основи реалізації рішень (висновків) ЄСПЛ [8], а М. М. Слабан досліджує питання дотримання конституційного права на повагу до особистого сімейного життя та захист в ЄСПЛ [9]. Д. М. Супрун безпосередньо приділяє увагу як організації діяльності ЄСПЛ із позиції внутрішньої організаційної діяльності, так і зовнішній юрисдикційній компетенції останнього [10]. Слід звернути увагу, що вчені в межах своїх наукових праць досліджували різні аспекти реалізації рішень ЄСПЛ, але поза увагою залишаються питання щодо захисту прав людини та дотримання принципу змагальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у здійсненні наукового аналізу позицій ЄСПЛ у частині захисту основних прав особи у провадженнях у справах про адміністративні правопорушення та залучення прокурора до участі в розгляді справи з метою забезпечення змагальності сторін і виконання відповідно до адміністративного законодавства свого основного призначення, а саме здійснення нагляду за додержанням і правильним застосуванням норм чинного законодавства.

Зважаючи на сформульовану мету, *завданнями* наукової статті є виокремлення категорії справ, які були предметом розгляду ЄСПЛ, з подальшою можливістю запропонувати відповідні зміни до норм чинного законодавства щодо захисту основних прав осіб, які беруть участь у розгляді справ про адміністративні правопорушення, та встановлення відповідного процесуального місця прокурора в адміністративному процесі.

Наукова новизна дослідження

На підставі розгляду правозастосовної практики наголошено на необхідності перегляду підходу до розгляду адміністративних справ за ст. 130 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) із врахуванням висновків та рішень ЄСПЛ та доповнення КУпАП положеннями, які передбачають участь у розгляді справи в судовому провадженні посадової особи, яка має підтримувати сторону обвинувачення.

Виклад основного матеріалу

Європейський суд з прав людини було створено безпосередньо в 1959 році відповідно до Конвенції з тим, щоб забезпечити дотримання державами-учасниками їхніх зобов'язань щодо гарантування дотримання прав людини, гарантованих Конвенцією, та надання ефективних засобів для їх реалізації та захисту¹. Крім того, зазначений правовий

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : від 04.11.1950 // База даних

документ безпосередньо закріплює та регламентує правовий статус ЄСПЛ, а також рішення та висновки в межах його компетенції, які є обов'язковим для сторін (держав-учасниць) по всім категоріям справ, що розглядаються, з урахуванням таких принципів, як об'єктивність, відкритість, прозорість і безсторонність.

Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року, а вже 11 вересня того ж року вона набула чинності¹. Відтоді цей документ є частиною законодавства нашої держави та має застосовуватися нарівні з іншими нормативно-правовими актами, а рішення ЄСПЛ підлягають прямому виконанню на національному рівні. Доречно зазначити, що ми спираємося на норми ст. 9 Конституції України, яка закріплює правове положення в частині того, що міжнародні договори (акти), визнанні Верховною Радою України, є частиною національного законодавства.

Крім того, 23 лютого 2006 року був ухвалений Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який спрямовано на дотримання в національній судовій практиці рішень ЄСПЛ, а також запровадження в національній судовій системі передових практик ЄСПЛ щодо дотримання та захисту основних національних прав і свобод людини та громадянина, що зі свого боку сприятиме реалізації принципу справедливого розгляду справ у національних судах і в подальшому зменшить кількість звернень громадян до ЄСПЛ.

Необхідно також зазначити, що ЄСПЛ ми розглядаємо з позиції юрисдикційного органу, який стоїть на сторожі захисту основних національних прав і свобод громадянина та діє виключно в межах, указаних Конвенцією та відповідними протоколами до неї. Це свідчить про те, що ЄСПЛ є незалежним органом відносно до національної судової системи, що зі свого боку забезпечує безпосереднє звернення громадян України зі своїми індивідуальними скаргами без відповідних погоджень на місцевому чи державному рівні. Доречно вказати, що, враховуючи такий правовий статус, рішення та висновки, а тим більше рішення ЄСПЛ по індивідуальним скаргам є обов'язковими для прийняття, врахування в подальшій судовій практиці національних

(БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 31.01.2023).

¹ Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-вр> (дата звернення: 31.01.2023).

судів та виконання. Крім того, національним законодавством закладається в Державний бюджет України відповідна сума коштів у частині виконання та реалізації рішень ЄСПЛ.

Все вищезазначене засвідчує той факт, що національні суди при розгляді та вирішенні індивідуальних справ користуються Конвенцією та передовими практиками ЄСПЛ як загальнообов'язковими положеннями, що в цілому становлять джерело права.

Слід зазначити, що 6 жовтня 2022 року ЄСПЛ своїм рішенням у справі «Бантиш та інші проти України» (*Case of Bantysh and others v. Ukraine*) (заява № 13063/18 та три інші заяви (див. додаток 1)) констатував порушення п. 1 ст. 6 Конвенції під час вирішення національними судами справ про притягнення Бантиша Сергія Анатолійовича, 1972 р. н., та інших (Лобчука Миколу Івановича, 1980 р. н.; Миргородського Андрія Валерійовича, 1983 р. н.; Широкова Сергія Леонідовича, 1976 р. н.) до адміністративної відповідальності та визнання винуватими (у різний час) у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 130 КУпАП, і про накладання (у різних провадженнях) адміністративних стягнень за відсутності сторони обвинувачення¹.

Суд у рішенні зазначив конкретні недоліки: відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення (рішення у справах «Карелін проти Росії» (*Karelin v. Russia*), заява № 926/08, пункти 51–57, від 20 вересня 2016 року; «Михайлова проти України» (*Mikhaylova v. Ukraine*), заява № 10644/08, пункти 61–67, від 6 березня 2018 року).

Водночас ЄСПЛ звернув увагу, що в керівній справі «Михайлова проти України» (*Mikhaylova v. Ukraine*), заява № 10644/08, від 6 березня 2018 року Суд уже встановлював порушення щодо питань, аналогічних тим, які розглядаються в цій справі².

Обґрунтовуючи своє рішення у справі «Бантиш та інші проти України» (*Case of Bantysh and others v. Ukraine*), ЄСПЛ посилається на прийняте пілотне рішення у справі «Карелін проти Росії» (*Karelin v. Russia*), заява № 926/08 від 20 вересня 2016 року, в якому безпосередньо акцентується увага на розгляді справи про адміністративне правопорушення за відсутності прокурора як однієї зі сторін провадження, що так само є порушенням принципу безсторонності судового процесу з врахуванням вимог п. 1 ст. 6 Конвенції.

¹ Справа «Бантиш та інші проти України» (*Case of Bantysh and others v. Ukraine*) (заява № 13063/18 та 3 інші заяви) : Рішення ЄСПЛ від 06.10.2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221390> (дата звернення: 31.01.2023).

² Там само.

У цьому контексті ЄСПЛ виходив із положень вищезазначеної норми п. 1 ст. 6 Конвенції, оскільки відбувається порушення процесуального права однієї зі сторін (заявника) на справедливий і водночас безсторонній судовий розгляд. Справа полягає також у тому, що прокурор як безпосередній учасник у розгляді справи про адміністративне правопорушення, бере на себе сторону, так би мовити, обвинувачення, а за його відсутності зазначена функція покладається на суд, що є неприпустимим. Враховуючи таку правову ситуацію, у п. 96 рішення у справі «Карелін проти Росії» (*Karelin v. Russia*) ЄСПЛ запропонував, щоб держава-відповідач запровадила у своїй національній системі відповідний правовий механізм, який зі свого боку сприяв би гарантуванню реалізації принципу безсторонності судів, які беруть участь у розгляді аналогічних адміністративних справ, шляхом безпосереднього залучення представника (речника) прокуратури чи іншого правоохоронного органу до судового розгляду справи, де безпосередньо здійснюється її розгляд чи усне слухання, а також вжиття інших відповідних правових заходів¹.

Також ЄСПЛ при винесенні рішення аргументував свою правову позицію рішенням від 6 березня 2018 року у справі «Михайлова проти України» (заява № 10644/08) відповідно до вимог п. 1 ст. 6 Конвенції щодо безпосереднього дотримання вимоги безсторонності розгляду справи судом, оскільки національний суд розглянув справу про притягнення особи до юридичної (адміністративної) відповідальності за ст. 185-3 КУпАП і при цьому була відсутня сторона обвинувачення в особі представника прокуратури. Безпосередньо у своєму рішенні ЄСПЛ у пунктах 62–64 наголосив, що *«національний суд провів усне засідання, під час якого присутньою була лише заявниця; у цьому засіданні національний суд допитав заявницю та дослідив докази з матеріалів справи...»*².

Суть пілотних рішень ЄСПЛ полягає в тому, що, посилаючись на первинне (керівне) судове рішення, яким уже визначено правову позицію, не звертаючи уваги на час прийняття цього рішення і щодо якої з держав-учасниць це стосувалось, Суд вказує на системну проблему в державі чи послідовне тлумачення певної ситуації з оцінкою застосування певної норми або національної практики.

Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» у ст. 13 закріплює відповідне

¹ Case of Karelin v. Russia (Application no. 926/08) : Judgment of the European Court of Human Rights from 20 September 2016 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-166737> (дата звернення: 31.01.2023).

² Справа «Михайлова проти України» (Заява № 10644/08) : Рішення ЄСПЛ від 06.03.2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d28 (дата звернення: 31.01.2023).

право держави здійснювати правові та організаційні заходи загального характеру щодо дотримання вимог Конвенції, недодержання яких встановлене обґрунтованим рішенням ЄСПЛ, а також здійснення заходів, спрямованих на усунення відповідних причин та умов, що є безпосередньою підставою для звернення до ЄСПЛ, тим більше за справами, які були предметом розгляду та вирішені в Суді.

Таким чином, заходи загального характеру розробляються та застосовуються державою-відповідачем для запобігання новим, подібним до визнаних Судом порушень, і спрямовані безпосередньо на нейтралізацію системної проблеми, яка має місце у відповідних рішеннях, та її причин шляхом аргументації необхідності законодавчої правки норм чинного законодавства, проведення експертизи нормативно-правових актів, а також відповідної практики правозастосування.

Доречно зазначити, що кожна держава сама обирає шлях, спрямований на забезпечення основних прав і свобод людини та громадянина і непорушення їх у майбутньому з урахуванням положень Конвенції та практики ЄСПЛ.

ЄСПЛ під час прийняття обґрунтованих рішень безпосередньо звертає увагу, що допустимість доказів є привілеєм національного законодавства і національні суди уповноважені оцінювати надані їм докази та самі вирішувати, брати або не брати до уваги останні (п. 34 рішення у справі «Тейксейра де Кастро проти Португалії» від 9 червня 1998 року, п. 54 рішення у справі «Шабельника проти України» від 19 лютого 2009 року). Водночас відповідна правова процедура, яка регламентує збирання доказів, так само має бути узгоджена в розрізі до Конвенції¹.

Відповідно до практики ЄСПЛ, що сформульована у п. 43 рішення Європейського суду з прав людини від 14 лютого 2008 року у справі «Кобець проти України» (з відсиланням на п. 282 рішення у справі «Авсар проти Туреччини» (*Avsar v. Turkey*)), *«доказування, зокрема, має впливати із сукупності ознак чи неспростованих презумпцій, достатньо вагомих, чітких та узгоджених між собою, а за відсутності таких ознак не можна констатувати, що винуватість обвинуваченого доведено поза розумним сумнівом»*².

¹ Справа «Тейксейра де Кастро проти Португалії» (Заява № 44/1997/828/1034) : Рішення ЄСПЛ від 09.06.1998 // LIGA 360 : сайт. URL: https://ips.ligazakon.net/document/SO1246?ed=1998_06_09 (дата звернення: 31.01.2023); Справа «Шабельник проти України» (Заява № 16404/03) : Рішення ЄСПЛ від 19.02.2009 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_457 (дата звернення: 31.01.2023).

² Справа «Кобець проти України» (Заява № 16437/04) : Рішення ЄСПЛ від 14.02.2008 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_320 (дата звернення: 31.01.2023).

В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Водночас обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь¹.

У рішенні у справі «Барбера, Мессеге і Хабардо проти Іспанії» ЄСПЛ зазначив, що *«п. 2 статті 6 Конвенції вимагає, щоб при здійсненні своїх повноважень судді відійшли від упередженої думки, що обвинувачений вчинив злочинне діяння, так як обов'язок доведення цього лежить на обвинуваченні та будь-який сумнів трактується на користь обвинуваченого»*².

Отже, на підставі довготривалої практики ЄСПЛ зробив однозначний висновок, що суд не має права перебирати на себе функцію обвинувача у справах про адміністративні правопорушення, які в розумінні Конвенції прирівнюються до кримінального провадження, оскільки при цьому суд перестає бути незалежним та неупередженим органом із розгляду спорів, що є безумовним порушенням ст. 6 Конвенції в частині права кожного на справедливий суд. У такому разі суд позбавлений можливості самостійно здійснювати збір додаткових доказів, що підтверджували б або спростовували вину правопорушника, а отже, судовий розгляд здійснюється на підставі наданих суду матеріалів.

За змістом вимог ст. 256, ч. 1 ст. 257 КУпАП питання наявності або відсутності складу адміністративного правопорушення суд вирішує лише в межах протоколу, складеного щодо конкретної особи, яка притягається до адміністративної відповідальності³.

З огляду на зазначене, суд позбавлений змоги самостійно витребувати докази та документи на підтвердження вини особи, яка притягується до адміністративної відповідальності, вказаний обов'язок повністю покладений на орган або особу, яка складає відповідний протокол.

Це повністю відповідає приписам ч. 2 ст. 251 КУпАП, відповідно до якої саме сторона (посадова особа), уповноважена складати протокол

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 31.01.2023).

² Case of Barberà, Messegue and Jabardo v. Spain (Application no. 10590/83) : Judgment of the European Court of Human Rights from 6 December 1988 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57429> (дата звернення: 31.01.2023).

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 31.01.2023).

про адміністративне правопорушення як основний процесуальний документ у справі, наділена повноваженнями щодо збирання доказів.

Зазначимо, що протокол повинен містити конкретне обвинувачення, виходячи з поняття адміністративного правопорушення, відповідно до вимог КУпАП. Тобто протокол про адміністративне правопорушення є не тільки джерелом доказів, а й актом обвинувачення особи у вчиненні адміністративного правопорушення, що узгоджується як із нормами чинного законодавства, так і з практикою ЄСПЛ.

У цілому процедура розгляду справи про адміністративне правопорушення проходить декілька стадій. Саме на стадії розгляду справи уповноважена особа (орган), відповідно до вимог ст. 280 КУпАП, зобов'язана з'ясувати ключові обставини справи: по-перше, чи було вчинено адміністративне правопорушення; по-друге, чи винна саме ця особа у вчиненні правопорушення (у сфері безпеки дорожнього руху може йтися про належного користувача відповідного транспортного засобу, якщо правопорушення зафіксовано в автоматичному режимі); по-третє, чи взагалі підлягає вона юридичній (адміністративній) відповідальності; по-четверте, обов'язково встановити процесуально значущі обставини (які пом'якшують або обтяжують відповідальність); по-п'яте, законодавець безпосередньо вказує на інші обставини, які можуть мати місце у справі та відігравати важливу роль у прийнятті остаточного процесуального рішення¹.

Із урахуванням вказаних обставин необхідно мати на увазі, що провадження у справі не може бути розпочате, а розпочатий розгляд підлягає закриттю, відповідно до п. 1 ст. 247 КУпАП, якщо буде встановлено відсутність самого складу адміністративного правопорушення.

Національним законодавством не передбачена обов'язкова участь прокурора під час розгляду справи судами за такою категорією справ, які передбачені ст. 130 КУпАП. Водночас звернення до норми чинного законодавства, а саме ст. 250 КУпАП дає нам можливість зробити висновок, що прокурор не позбавлений такого права, як брати участь у розгляді справи з метою виконання та дотримання процесуального закону. Тільки з тією поправкою, що в цьому разі це його право, а не обов'язок, як це стосується певної категорії справ, що закріплені п. 11 ч. 1 ст. 255 КУпАП.

Внаслідок унесення змін до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року з неї було виключено розділ VII «Прокуратура» та

¹ Там само.

доповнено новою ст. 131-1 її розділ VIII «Правосуддя»¹. Отже, за національним законодавством прокуратуру як інститут захисту основних прав та свобод людини і громадянина, що безпосередньо реалізує та здійснює функцію кримінального переслідування, структурно було включено до розділу «Правосуддя». Оскільки місце та роль прокуратури визначено в назві розділу VIII Конституції України «Правосуддя», це свідчить про закріплення особливого статусу прокуратури в конституційній системі влади, наявність функціонального зв'язку суду та прокуратури, що формує правові засади прокуратури, безпосередньо впливає на здійснення її практичної діяльності як інституту публічної влади.

Висновки

На підставі вищевикладеного вважаємо, що згідно з чинним законодавством прийняття безпосередньої участі такої сторони, як прокурор, у справах про адміністративні правопорушення за ст. 130 КУпАП не передбачено, але з урахуванням міжнародної практики, відповідних рішень ЄСПЛ можемо тільки констатувати про необхідність залучення прокурора до адміністративного процесу.

Враховуючи рішення ЄСПЛ від 6 жовтня 2022 року у справі «Бантиш та інші проти України» (*Case of Bantysh and others v. Ukraine*) (заява № 13063/18 та три інші заяви), необхідним є доповнення Кодексу України про адміністративні правопорушення положеннями, які передбачають участь у розгляді справи цієї категорії і в судовому провадженні посадової особи, яка має підтримувати сторону обвинувачення, тобто прокурора. Внесення безпосередніх змін до норм чинного законодавства буде сприяти, по-перше, реалізації положень рішень ЄСПЛ у частині дотримання основних прав людини та права на справедливий, відкритий і прозорий розгляд справи, по-друге, участі у справі безпосередньо такої сторони, як прокурор, що забезпечить реалізацію принципу змагальності й офіційності з'ясування всіх обставин справи.

У зв'язку з викладеним пропонуємо внести відповідні зміни до норм чинного законодавства:

1) у частину 2 ст. 250 КУпАП, включивши ст. 130 КУпАП до переліку статей, у яких участь прокурора в розгляді справи судом є обов'язковою;

2) у пункті 11 ч. 1 ст. 255 КУпАП до переліку статей, щодо яких прокурор має право складати протокол про адміністративні правопорушення, включити ст. 130 КУпАП.

¹ Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19> (дата звернення: 31.01.2023).

Перелік заяв зі скаргами за п. 1 ст. 6 Конвенції (небезсторонність суду з огляду на відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення)¹

<i>№</i>	<i>Номер заяви, дата подання</i>	<i>ПІБ заявника, рік народження</i>	<i>ПІБ представника та місцезнаходження</i>	<i>Покарання</i>	<i>Дата ухвалення остаточного рішення на національному рівні, назва суду</i>	<i>Конкретні недоліки</i>	<i>Сума, присуджена кожному заявнику як відшкодування моральної шкоди, а також компенсація судових та інших витрат</i>
1	13063/18, 04.03.2018	Сергій Анатолійович Бантиш, 1972	–	Позбавлення права керування транспортним засобом на один рік та адміністративний штраф у розмірі 10 200 грн	06.09.2017, Апеляційний суд Кіровоградської області	Відсутність сторони обвинувачення під час провадження у справі про адміністративне правопорушення	900 євро

¹ Справа «Бантиш та інші проти України» (Case of Bantysh and others v. Ukraine) (заява № 13063/18 та 3 інші заяви) : Рішення ЄСПА від 06.10.2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221390> (дата звернення: 31.01.2023).

№	Номер заяви, дата подання	ПІБ заявника, рік народження	ПІБ представника та місцезнаходження	Покарання	Дата ухвалення остаточного рішення на національному рівні, назва суду	Конкретні недоліки	Сума, присуджена кожному заявнику як відшкодування моральної шкоди, а також компенсація судових та інших витрат
2	<u>8077/19</u> , 30.01.2019	Микола Іванович Лобчук, 1980		Позбавлення права керування транспортним засобом на один рік та адміністративний штраф у розмірі 10 200 грн	30.07.2018, Рівненський апеляційний суд	(рішення у справах «Карелін проти Росії» (<i>Karelin v. Russia</i>), заява № <u>926/08</u> , пункти 51–57, від 20 вересня 2016 р.; «Михайлова проти України» (<i>Mikhaylova v. Ukraine</i>), заява № <u>10644/08</u> , пункти 61–67, від 6 березня 2018 р.	900 євро
3	<u>51757/19</u> , 20.09.2019	Андрій Валерійович Миргородський, 1983	Григор'єв Дмитро Валерійович, м. Вільногірськ	Позбавлення права керування транспортним засобом на один рік та адміністративний штраф у розмірі 10 200 грн.	30.05.2019 р., Дніпровський апеляційний суд	(рішення у справах «Карелін проти Росії» (<i>Karelin v. Russia</i>), заява № <u>926/08</u> , пункти 51–57, від 20 вересня 2016 р.; «Михайлова проти України» (<i>Mikhaylova v. Ukraine</i>), заява № <u>10644/08</u> , пункти 61–67, від 6 березня 2018 р.	900 євро

№	Номер заяви, дата подання	ПІБ заявника, рік народження	ПІБ представника та місцезнаходження	Покарання	Дата ухвалення остаточного рішення на національному рівні, назва суду	Конкретні недоліки	Сума, присуджена кожному заявнику як відшкодування моральної шкоди, а також компенсація судових та інших витрат
4	<u>58464/19</u> , 29.10.2019	Сергій Леонідович Широков, 1976	Васильченко Ірина Геннадіївна, м. Київ	Позбавлення права керування транспортним засобом на один рік та адміністративний штраф у розмірі 10 200 грн.	13.05.2019, Київський апеляційний суд		900 євро

Список бібліографічних посилань: 1. Блажівська Н. Є. Виконання рішень Європейського суду з прав людини: порівняльний аспект. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2010. № 2. С. 83–89. 2. Буроменський М. В. Звернення до Європейського Суду з прав людини: практика Суду і особливості українського законодавства. Харків : Фоліо, 2000. 28 с. 3. Грошевий Ю., Копиленко О., Цвік М. Системний аналіз європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судово-практика. *Право України*. 2006. № 8. С. 143–145. 4. Дідікін А. Рішення Європейського суду з прав людини у національній правовій системі. *Юридичний журнал*. 2009. № 1. С. 65–68. 5. Дудаш Т. І. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект). *Право України*. 2010. № 2. С. 173–179. 6. Коруц У. З. Міжнародно-правовий захист права на справедливий судовий розгляд в практиці Європейського суду з прав людини та правозастосовна практика України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2015. 229 с. 7. Нечипорук Г. Ю. Конституційне право на звернення до Європейського суду з прав людини та механізм реалізації права на виконання його рішень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2019. 20 с. 8. Рабінович П. Рішення Європейського суду з прав людини: до характеристики концептуально-методологічних засад їх обґрунтування. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aidx=31> (дата звернення: 31.01.2023). 9. Слабан М. М. Правові позиції Європейського суду з прав людини щодо права на повагу до сімейного життя (загальнотеоретичний аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 259 с. 10. Супрун Д. М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2002. 220 с.

Надійшла до редколегії 02.02.2023

Прийнята до опублікування 28.02.2023

Shatrava S. O., Dzhafarova S. O., Pohorilets O. V. Some issues of prosecutor's participation in proceedings on administrative offences: based on the European Court of Human Rights case law

The scientific work focuses on reviewing the works of scholars who have studied various aspects of the implementation of judgments of the European Court of Human Rights. However, the issues of human rights protection and observance of the principle of competition during the consideration of an administrative offence case remain unaddressed.

A scientific analysis has been made of the positions of the European Court of Human Rights with regard to the protection of fundamental human rights in proceedings on administrative offences, and the involvement of the prosecutor in the proceedings with a view to ensuring that the parties are competitive and that the prosecutor fulfils his/her main purpose

under administrative law, which is to supervise compliance with and correct application of the provisions of current legislation.

It has been proved that as a result of amendments to the Constitution of Ukraine, it was excluded Section VII "Prosecution" and was supplemented Section VIII "Justice" with a new Article 131-1. Therefore, under the new Ukrainian constitutional legal order, the prosecutor's office as an institution performing the function of criminal prosecution is structurally integrated into the general system of justice. Considering that the place and role of the prosecutor's office is defined in the title of Section VIII of the Constitution of Ukraine "Justice", this indicates that the special status of the prosecutor's office in the constitutional system of power is enshrined, and that there is a functional link between the court and the prosecutor's office, which forms the legal basis of the prosecutor's office and directly affects the practical activities of the prosecutor's office as an institution of public power.

Based on the review of law enforcement practice, it has been noted that there is a need to revise the approach to administrative cases (under Article 130 of the Code of Ukraine on Administrative Offences) in the context of the European Court of Human Rights case law.

It has been proposed to amend and supplement the Code of Ukraine on Administrative Offences with provisions on the protection of fundamental rights of persons involved in administrative proceedings and to establish the appropriate procedural role of the prosecutor in the administrative process.

Key words: prosecutor, administrative offences, participation in the proceedings, European Court of Human Rights, protection of rights.

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 342.1:343.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.14>

Дмитро Сергійович Мельник,

кандидат юридичних наук,

Національна академія Служби безпеки України (м. Київ);

<https://orcid.org/0000-0002-1497-950X>,

e-mail: d-melnik@ukr.net

**СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ КРИПТОВАЛЮТ
ДЛЯ ФІНАНСУВАННЯ ТЕРОРИЗМУ, ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ
ТА В ІНШІЙ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: ПЕРСПЕКТИВНІ
ЗАХОДИ ПРОТИДІЇ**

Висвітлено сучасні особливості використання криптовалют для фінансування терористичної, розвідувально-підривної та сепаратистської діяльності, торгівлі наркотиками, легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, у тому числі в умовах воєнного стану. Окреслено перспективні заходи протидії використанню криптовалют у протиправній діяльності, визначено шляхи їх удосконалення. Для цього необхідно завершити процес законодавчого врегулювання обігу криптовалют; удосконалити загальнодержавну систему заходів протидії, налагодити координацію роботи уповноважених державних органів; забезпечити впровадження міжнародних стандартів; налагодити державно-приватне партнерство та міжнародну співпрацю.

Ключові слова: криптовалюти, використання, протиправна діяльність, протидія, вдосконалення, вирішення.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Інтерес у світі до віртуальних (цифрових) активів постійно зростає, тому роль криптовалюти стає все більш значущою – її використання в багатьох сферах життєдіяльності досить зручне й ефективне, вона стала засобом розрахунків і накопичення капіталу. Однак криптовалюти активно використовуються як у легальній, так і у нелегальній сферах.

Активне їх використання у протиправній діяльності породжує низку загроз для національної безпеки багатьох держав світу, зокрема й для України: використання криптовалют як засобу розрахунку в тіньових економічних операціях та організованій злочинній діяльності; використання «анонімності» криптовалют під час кібератак і для

фінансування терористичної, розвідувально-підривної діяльності проти держави; зростання обсягів викраденої електроенергії для прихованого майнінгу криптовалют тощо. Суттєвого значення ці загрози набувають у зв'язку з повномасштабною військовою агресією РФ проти України, зростанням міжнародної організованої злочинності й ескалацією проявів тероризму у світі.

Стан дослідження проблеми

Дослідженням правового статусу криптовалют займалися вітчизняні та зарубіжні фахівці Д. Вахрушев, С. Вепрев, В. Дядик, В. Мандрик, В. Мороз, В. Перов, А. Проценко, Ю. Савченко, С. Чаплян. Питання дослідження історії виникнення та функціонування криптовалют присвячені наукові роботи Т. Бондаревої, О. Жмай, Н. Єпіфанової, Н. Леонової, С. Капкун, О. Кремінського, В. Мандрика, Н. Пантелеєвої, Ю. Солодковського та ін. Використання криптовалют як платіжного засобу, в тому числі у протиправній діяльності, досліджували І. Апарішев, А. Бірюков, Г. Гулак, В. Кащук, Д. Луцаєв, І. Пустогаров, А. Савельєв, О. Хоменко та ін. Проблемні аспекти протидії використанню криптовалют у протиправній діяльності розглядалися Д. Бондаренком, П. Галушиним, А. Корчагіним, Т. Романовою, В. Семенчуком, В. Тірраненом, П. Урбаном та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є з'ясування особливостей використання криптовалют у протиправній діяльності в сучасних умовах. *Завданням* дослідження є вироблення пропозицій з удосконалення протидії протиправному використанню криптовалют з урахуванням з'ясованих особливостей.

Наукова новизна дослідження

Досліджено сучасні особливості протиправного використання криптовалют, у тому числі в умовах повномасштабної військової агресії РФ проти України.

Виклад основного матеріалу

Світові процеси глобалізації та цифровізації держави і суспільства зумовили появу нових загроз національній безпеці України у фінансовій, інформаційній та інших сферах. Новітні технології та продукти не лише стимулюють фінансові інновації і покращення фінансових послуг, але й створюють нові можливості у протиправній діяльності. У сучасних умовах високій популярності криптовалют в Україні сприяють їх невизначений правовий статус¹ та анонімність, децентралізованість створення (майнінгу) і безконтрольність обігу,

¹ Закон України «Про віртуальні активи» досі не вступив у законну силу, готується нова редакція.

які нівелюють можливості органів фінмоніторингу та сприяють їх активному використанню організаціями, групами й особами як у цілком легальній, так і у протиправній діяльності.

З огляду на участь у глобальних світових процесах в Україні залишається популярним створення, накопичення криптовалюти і проведення операцій із ними, на високу активність яких ще донедавна впливало стрімке зростання їх вартості на тлі падіння світових фінансових ринків¹. Український ринок криптовалюти оцінюється експертами у понад 2,5 млрд дол. США².

Актуальні світові тренди свідчать про активне використання криптовалюти у протиправній діяльності: для фінансування посягань на конституційний лад і державну владу, терористичної, розвідувально-підривної та сепаратистської діяльності, легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, ухилення від оподаткування та протиправного виведення капіталів за кордон, що спричиняє появу численних загроз і ризиків для національної безпеки багатьох держав, у тому числі України.

Зважаючи на викладене, FATF поінформувала країн-учасниць про основні ризики та негативні тенденції у розвитку криптовалютних технологій: значне зростання випадків укладання підозрілих угод із використанням криптовалюти; нарощування обсягів прихованого майнінгу криптовалюти; високі криміногенні ризики Bitcoin; використання криптовалюти організованою злочинністю, в тому числі під час незаконного обігу наркотиків; використання «анонімності» криптовалюти під час кібератак; поширення шахрайства з використанням ICO та Bitcoin-банкоматів тощо³. FinCEN – мережа з протидії фінансовим злочинам у США, яка відстежує діяльність криптовалютних компаній і часто фіксує порушення ними вимог щодо протидії відмиванню

¹ Згідно з експертними даними, вартість біткоїна за останні 10 років зростає на 9 000 000 %, однак у зв'язку з пандемією зростання сповільнилося. Вперше з 10.06.2022 курс біткоїна піднявся вище \$30 тис. Див. детальніше: Вперше за 10 місяців: курс біткоїна злетів до рекордної позначки // УНІАН : сайт. 11.04.2023. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/vpershe-za-10-misyaciv-kurs-bitkoyna-zletiv-do-rekordnoji-poznachki-12214014.html> (дата звернення: 17.04.2023).

² Мінекономрозвитку ініціює легалізацію криптовалюти в Україні // Міністерство економіки України : сайт. 25.10.2018. URL: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=2cc04fa0-3577-49c7-a465-bd0fc3f61bed&title=MinekonomrozvitkulnitsiuiLegalizatsiiuKriptoaliutVUkRAIni> (дата звернення: 17.04.2023).

³ FATF озвучила основні глобальні ризики оборота криптовалюти. URL: <https://bitnovosti.com/2018/06/19/fatf-ozvuchila-osnovnye-globalnye-riski-oborota-kriptoalyut/> (дата звернення: 17.04.2023).

доходів, – наполягає на обов'язковості дотримання вимог FATF у криптовалютному просторі й інформування органів влади стосовно підозрілих користувачів цифрових активів [1]. Правильність висновків міжнародних інституцій щодо наявних загроз і ризиків використання криптовалют у протиправній діяльності повністю підтверджують повідомлення як іноземних, так і вітчизняних правоохоронних органів щодо викритих правопорушень із використанням можливостей криптовалют.

Принципового значення загрози, пов'язані з використанням криптовалют у протиправній діяльності, набули у зв'язку зі зростанням транснаціональної організованої злочинності, збільшенням кількості проявів тероризму в Україні та світі, а також гібридною війною проти України, що набула ескалації з початком повномасштабного військового вторгнення рф. Так, уперше розрахунки у криптовалюті офіційно визнано Службою безпеки України (далі – СБУ) у лютому 2018 року одним з основних механізмів фінансування так званих ДНР/ЛНР. Попередньо пресцентром спецслужби було офіційно повідомлено про викритий механізм фінансування так званих ДНР/ЛНР та діяльності антиукраїнських інтернет-ресурсів із використанням криптовалют, згенерованих у м. Київ та прилеглих областях за допомогою обладнання, незаконно завезеного з рф¹. Подібні випадки протиправного використання криптовалют для матеріальної підтримки ДНР/ЛНР були виявлені того ж року у Харківській області [2].

Криптовалютні технології активно використовувалися рф для надання фінансової підтримки самопроголошеним ДНР/ЛНР. Так, за даними вітчизняних ЗМІ, органами Державної податкової служби, Державної фіскальної служби та Національної поліції (далі – НПУ) у 2018–2019 роках викрито низку фактів контрабандного ввезення до України з-за кордону партій обладнання для генерації криптовалют, його незаконного переміщення через лінію розмежування до ОРДЛО та використання згенерованих криптовалют у протиправних цілях². За даними експертів, криптовалюта в умовах відсутності легальної економіки та банківської системи на тимчасово окупованих територіях

¹ Майнинг криптовалют обеспечил деньгами террористов ДНР-ЛНР // ANTIRAID : сайт. 02.02.2018. URL: <https://antiraid.com.ua/news/majning-kriptovalyut-obespechil-dengami-terroristov-dnr-lnr/> (дата звернення: 17.04.2023).

² В Украине задержали иностранца за контрабанду оборудования для майнинга Bitcoin на 1,3 млн грн // СЕГОДНЯ : сайт. 15.09.2018. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/kriptovalyuta/v-ukraine-zaderzhali-inostranca-za-kontrabandu-oborudovaniya-dlya-mayninga-bitcoin-na-13-mln-grn-1171093.html> (дата звернення: 17.04.2020).

Донецької та Луганської областей є найбільш зручним і ефективним засобом перерахування великих сум коштів в ОРДЛО та у зворотному напрямку¹. Саме тому так званими ДНР/ЛНР за підтримки РФ вживаються заходи з розробки й уведення в обіг власних криптовалют (наприклад, «prizm»).

Активне використання криптовалют як платіжного засобу у протиправній діяльності (вимагання коштів за розблокування мережевих ресурсів, виведення та відмивання коштів, торгівля наркотиками тощо) засвідчило оцінку потенціалу криптовалют і транснаціональною злочинністю. Так, у 2020 році НПУ виявлена діяльність транснаціональної злочинної групи, яка отримала можливість віддалено керувати серверами корейських компаній, використовуючи шкідливе програмне забезпечення, та встановила програму-вимагач «Clor» для блокування інформації й подальшого витребування викупу за розблокування даних. Унаслідок кібератаки на інформаційні ресурси чотирьох компаній було заблоковано 810 внутрішніх серверів та персональних електронно-обчислювальних машин². З'ясовано, що кібератака здійснювалася із сервера, закріпленого за IP-адресою у м. Харків, що належала фізичній особі. За розблокування інформації правопорушники вимагали й отримали кошти у криптовалюті, які були перераховані на криптогаманці на біржі «Binance».

Аналогічні випадки фіксувалися правоохоронцями і раніше, протягом 2016–2018 років, коли невстановленими особами здійснювалося блокування сайтів державних установ та ураження їх інформаційних ресурсів шкідливим програмним забезпеченням, поєднане з вимогами винагороди у криптовалюті за їх розблокування³. У 2021 році СБУ заблокувала діяльність злочинного угруповання, яке займалося незаконним виведенням і відмиванням коштів, у тому числі з використанням криптовалют. Організатори створили низку онлайн-ресурсів (сайти, телеграм-канали тощо), які дозволяли конвертувати криптовалюту в готівку в особливо великих

¹ СБУ встановила места майнинга криптовалюты на территории «ДНР/ЛНР» // Українські новини : сайт. 01.02.2018. URL: <https://ukranews.com/news/544826-sbu-ustanovyla-mesta-maynynga-kryptovalyuty-na-terrytoryu-dnr-lnr> (дата звернення: 17.04.2023).

² Ухвала Печерського районного суду м. Києва від 25.06.2021 : справа № 757/33939/21-к, провадження № 1-кк-32001/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98093620> (дата звернення: 17.04.2023).

³ Вымогатель Ретуа. Что за компьютерный вирус атакует Украину // dsnews.ua : сайт. 27.06.2017. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/vymogatel-petya-cto-za-kompyuternyy-virus-atakuet-ukrainu-27062017152500> (дата звернення: 17.04.2023).

розмірах (понад 240 млн грн). Цим сервісом користувалися також особи, які підтримують терористичну та сепаратистську діяльність. Транзакції здійснювалися через заборонені в Україні електронні платіжні системи¹.

Швидко опановує можливості криптовалютних розрахунків у своїй діяльності і наркозлочинність. Організовані злочинні наркогруповання постійно вдосконалюють свої методи роботи, використовуючи новітні технології, можливості інтернет-комунікацій, транзакції з криптовалютою в розрахунках за наркотичні речовини, тим самим розширюючи ринок наркообігу². Так, у березні 2019 року Генеральною прокуратурою України спільно з СБУ припинено діяльність транснаціональної злочинної організації, яка з 2014 року продавала наркотики та психотропні речовини за криптовалюту через вебресурси та чат-боти в месенджері «Telegram». Для цього організатори використовували розгалужену мережу збуту наркотиків, а також акаунти та криптогаманці для розрахунків³.

У 2021 році СБУ викрито функціонування в Одеській області нарколабораторії, яка займалася виготовленням і продажем амфетаміну. Для цього організатори злочинного бізнесу налагодили контрабандне постачання з-за кордону психоактивної сполуки МДМА. У розрахунках за наркотичні засоби або психотропні речовини злочинці активно використовували електронні гаманці та криптовалюту «Bitcoin», яку клієнти придбавали за допомогою різноманітних іноземних сайтів із використанням банківських електронних карт⁴.

Крім фінансування тероризму і сепаратизму, використання як засобу розрахунків за наркотичні засоби й інші заборонені товари і

¹ Типологічне дослідження «Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму)»: затв. наказом Держ. служби фінансового моніторингу України від 20.12.2021 № 146 // Державна служба фінансового моніторингу України: офіц. сайт. https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/Typologies%20of%20the%20SFMS/UKR_Typology_2021_26_05.pdf (дата звернення: 17.04.2023).

² Там само.

³ ГПУ спільно з СБУ припинено діяльність транснаціональної злочинної організації, учасники якої налагодили розгалужену мережу з продажу за криптовалюту наркотиків // Генеральна прокуратура України: офіц. сайт. 21.03.2019. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&t_rec&id=247714&fp=871 (дата звернення: 17.04.2023).

⁴ Типологічне дослідження «Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму)»: затв. наказом Держ. служби фінансового моніторингу України від 20.12.2021 № 146 // Державна служба фінансового моніторингу України: офіц. сайт. https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/Typologies%20of%20the%20SFMS/UKR_Typology_2021_26_05.pdf (дата звернення: 17.04.2023).

речовини, значну небезпеку становить використання потужностей і ресурсів об'єктів критичної інфраструктури для генерації криптовалют. Зокрема, у 2021 році СБУ спільно з НПУ викрито і задокументовано підпільну ферму з майнінгу криптовалют у Черкаській області. Зловмисники несанкціоновано підключили до електромереж обладнання для майнінгу криптовалют у складських приміщеннях. Для генерації Bitcoin ділки з місцевих підприємств викрадали з енергомережі ПАТ «Черкасиобленерго» промислові об'єми електроенергії. Щоденне функціонування такого устаткування завдавало масштабних втрат державному підприємству (за попередніми оцінками фахівців, розмір завданих державі збитків становить понад 6 млн грн)¹.

У січні 2022 року СБУ ліквідувала в Одесі нелегальний центр із майнінгу криптовалют, який викрадав промислові обсяги електроенергії з одного з об'єктів територіального підрозділу АТ «Укрзалізниця». До створення майнінг-центру злочинці встановили у складському приміщенні на території міста обладнання для генерації криптовалют. Енергоживлення устаткування зловмисники організували шляхом несанкціонованого підключення до державної електромережі. Така діяльність могла призвести до виникнення надзвичайних ситуацій у транспортній сфері, в тому числі під час військових перевезень. Крім того, припинення нелегального бізнесу дозволило запобігти мільйонним збиткам для державного бюджету².

Разом із тим останнім часом тенденції протиправного використання криптовалют почали змінюватися: віртуальні активи все частіше використовуються не лише для розрахунків в усталених протиправних схемах, надання матеріальної підтримки терористичній та сепаратистській діяльності, але й для фінансування розвідувально-підривної, диверсійної, екстремістської діяльності, потреб окупаційних військ і в механізмах ухилення від санкцій. Так, СБУ у 2021 році в межах кримінального провадження викрито факт отримання винагороди у Bitcoin жителем Хмельницької області за виконання злочинних доручень співробітників спецслужби іноземної держави³.

¹ СБУ викрила мільйонні розкрадання електроенергії на Черкащині // Служба безпеки України : офіц. сайт. 01.11.2021. URL: <https://ssu.gov.ua/povnyu/sbu-vykryla-milionni-rozkradannia-elektroenerhii-na-cherkashchyni> (дата звернення: 17.04.2023).

² СБУ ліквідувала підпільний майнінг-центр криптовалют, який викрадав у держави електроенергію на мільйони гривень // Служба безпеки України : офіц. сайт. 17.01.2022. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-likvidovala-pidpilnyi-mainihntentr-kryptovaliut-yakyi-vykradav-u-derzhavy-elektroenerhiiu-na-miliony-hryven> (дата звернення: 15.04.2023).

³ Типологічне дослідження «Актуальні методи, способи, інструменти легалізації (відмивання) злочинних доходів та фінансування тероризму (сепаратизму)» :

У 2021 році СБУ викрила протиправну діяльність мережі підпільних криптовалютних онлайн-обмінників, які надавали послуги з проведення анонімних платежів, системного виведення тіншових коштів і переведення їх у готівку. Послугами обмінників для отримання коштів із заборонених в Україні електронних гаманців країни-агресора користувалися, зокрема, організатори масових акцій протесту до Дня Незалежності України. Саме через такі мережі вони отримували кошти для оплати послуг «масовок» і провокаторів¹.

У січні 2023 року кіберполіція затримала вісьмох жителів різних регіонів України, які переказували гроші на потреби окупаційних військ і представників псевдореспублік ДНР/ЛНР. Загалом зловмисники переказали близько 200 тис. грн на створені росіянами криптогаманці, інформацію про які вони отримували з пропагандистських телеграм-каналів. У ході документування протиправних дій кіберполіція заблокувала вісім криптовалютних гаманців, які використовувалися у злочинних цілях. Загальний баланс на рахунках становив близько 2 млн грн².

За даними іноземних джерел, криптовалюти наразі активно використовуються рф у механізмах обходу санкцій. Американський Інститут вивчення війни (ISW) повідомляє, що рф для підтримання боєздатності окупаційної армії в ході здійснення повномасштабної агресії в Україні продовжує таємно закуповувати в інших державах товари подвійного призначення (комп'ютерні мікросхеми, квадрокоптери, прилади нічного бачення, тепловізори, бронежилети тощо), використовуючи транзакції у криптовалюті для уникнення відстеження операцій органами фінмоніторингу³.

затв. наказом Держ. служби фінансового моніторингу України від 20.12.2021 № 146 // Державна служба фінансового моніторингу України : офіц. сайт. https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/Typologies%20of%20the%20SFMS/UKR_Typology_2021_26_05.pdf (дата звернення: 17.04.2023).

¹ СБУ заблокувала підпільні криптообмінники у Києві: через них фінансували провокації до Дня Незалежності України // Служба безпека України : офіц. сайт. 11.08.2021. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zablokuvala-pidpilni-kryptoobminnyky-u-kyievi-cherez-nykh-finansuvaly-provokatsii-dodnia-nezalezhnosti-ukrainy> (дата звернення: 17.04.2023).

² В Україні затримали громадян, котрі переводили криптовалюту окупантам // АНТИКОР : сайт. 23.03.2023. URL: https://antikor.com.ua/articles/617404-v_ukraine_zaderhali_grahdan_perevodivshih_kriptoaljutu_okkupantam (дата звернення: 17.04.2023).

³ Рф намагається таємно купити боєприпаси для війни проти України – ISW // Слово і Діло : сайт. 09.11.2022. URL: <https://www.slovovidilo.ua/2022/11/09/novyna/svit/rf-namahayetsya-tayemno-kupyty-boeyprypasy-vijny-proty-ukrayiny-isw> (дата звернення: 17.04.2023).

З огляду на вказані загрози і ризики у переважній більшості країн світу операції з криптовалютами прямо або опосередковано заборонені національним законодавством або ж взагалі залишаються неврегульованими через неготовність урядів держав до уведення їх в обіг. Попри усвідомлення експертами реальних і потенційних можливостей криптовалют та ризиків і загроз, пов'язаних з їх використанням, на сьогодні на міжнародному рівні єдині стандарти регулювання створення й обігу криптовалют тільки починають формуватися.

Наша держава не є винятком. Ще у березні 2018 року Рада національної безпеки і оборони України доручила Національному банку створити робочу групу за участі представників Міністерства фінансів, Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, Державної служби фінансового моніторингу, Державної фіскальної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, СБУ, НПУ для розробки пропозицій щодо законодавчого врегулювання ринку криптовалют в Україні та контролю за їх обігом. Вже у липні 2018 року Рада фінансової стабільності України затвердила проєкт Концепції визнання криптовалюти як фінансового інструменту, а також регулювання ринку криптовалют¹. Затвердження Концепції було визнано важливим кроком на шляху створення повноцінного і прозорого ринку цифрових активів.

У 2019 році у Верховній Раді України був зареєстрований законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу та інших законів України щодо оподаткування операцій з криптоактивами» (реєстр. № 2461). Однак він не був спрямований на комплексне регулювання обігу криптовалют і зазнав критики з боку експертів, громадськості та вітчизняного бізнесу, тому не був ухвалений.

У лютому 2022 року був ухвалений Закон України «Про віртуальні активи», який досі не вступив у законну силу. Відповідно не набули чинності ані передбачені ним положення щодо регулювання обігу криптовалют в Україні, ані пов'язані із цим зміни до законодавчих актів. Наразі триває процес підготовки змін до чинної редакції вказаного Закону та Податкового кодексу України, якими буде визначено особливості оподаткування операцій з віртуальними активами та гармонізовано положення національного законодавства з питань регулювання обігу криптовалют із відповідними нормами законодавства ЄС.

¹ Мінекономрозвитку ініціює легалізацію криптовалют в Україні // Міністерство економіки України : сайт. 25.10.2018. URL: <http://www.me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=2cc04fa0-3577-49c7-a465-bd0fc3f61bed&title=MinekonomrozvitkulnitsiuiLegalizatsiuiKriptoaliutVUKRAIni> (дата звернення: 17.04.2023).

Таким чином, правовий статус криптовалюти, порядок операцій з ними та контролю за їх обігом, функціонування ринку криптовалюти досі залишаються фактично не врегульованими нормами законодавства України. Вказане суттєво обмежує можливості уповноважених державних органів та інших суб'єктів фінансового моніторингу здійснювати контроль за обігом криптовалюти в Україні, протидіяти їх використанню у протиправній діяльності.

Отже, наявний стан справ не відповідає реальній ситуації в країні в умовах повномасштабної збройної агресії РФ та ведення нею гібридної війни проти України. Тому необхідним є невідкладне вжиття системних заходів на рівні держави з покращення правового й організаційно-методичного забезпечення протидії уповноваженими державними органами використанню криптовалюти у протиправних цілях, удосконалення координації та практичної взаємодії в цій діяльності, налагодження дієвої співпраці тощо. Тому першочерговими завданнями держави й експертного середовища мають стати підготовка та внесення на розгляд Верховної Ради України консолідованої законодавчої ініціативи у вигляді змін до Закону України «Про віртуальні активи» та до Податкового кодексу України, якими буде визначено засади загальнодержавної стратегії контролю за обігом віртуальних валют, особливості оподаткування операцій з ними, створено законодавче підґрунтя для легалізації цього сегменту фінансового сектора національної економіки.

Потребують повної та належної реалізації норми нової редакції Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 6 грудня 2019 року № 361-IX, які передбачають порядок організації моніторингу застосування криптовалюти як засобу розрахунку та протидії їх використанню для відмивання грошей, фінансування терористичної та іншої протиправної діяльності. Також з огляду на вказані законодавчі зміни актуальним є подальше упровадження оновлених рекомендацій FATF щодо протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму з використанням криптовалюти¹ у практиці роботи уповноважених правоохоронних органів спільно з Національним банком, Державною службою фінансового моніторингу та Міністерством цифрової трансформації. Рекомендації спрямовані на недопущення використання криптовалюти у протиправній діяльності та уникнення заходів контролю і обходу санкцій.

¹ Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers // FATF : сайт. URL: <https://www.fatf-gafi.org/en/publications/Fatfrecommendations/Guidance-rba-virtual-assets-2021.html> (дата звернення: 17.04.2023).

Водночас, на переконання експертів, на тлі посилення державного контролю за бізнесом важливо не допустити переміщення на нерегульовані децентралізовані майданчики процесів відмивання грошей, фінансування тероризму та іншої протиправної діяльності з використанням криптовалют.

Викладене свідчить про нагальну потребу остаточного завершення законодавчого врегулювання обігу криптовалют в Україні, налагодження державно-приватного партнерства у цій сфері й організації ефективної протидії використанню криптовалют у протиправній діяльності. Також для ефективного розвитку державної політики у сфері протидії використанню криптовалют у протиправній діяльності необхідно [3, с. 62]:

- прийняти державну стратегію розвитку криптовалютних технологій в Україні, спрямовану на зниження ризиків їх протиправного використання;

- налагодити координацію роботи уповноважених державних органів України з протидії протиправному використанню криптовалют та їх взаємодію з компетентними органами іноземних держав;

- розвивати новітні форми і методи виявлення та припинення протиправного використання криптовалют;

- забезпечити системний аналіз ризиків і загроз протиправного використання криптовалют;

- блокувати поширення відомостей щодо можливостей використання криптовалют як засобу фінансування та розрахунків у протиправній діяльності;

- проводити роз'яснювальну роботу з громадськістю та експертним середовищем про неприпустимість використання криптовалют у протиправних цілях та невідкладне інформування уповноважених органів про виявлені випадки.

Одним із перспективних напрямів удосконалення державної системи протидії використанню криптовалют у протиправній діяльності стане впровадження в Україні нової системи FATF зі збору й обміну персональними даними учасників криптовалютних транзакцій на основі технології розподіленого реєстру (DLT), яка сприятиме покращенню цифрової ідентифікації цих осіб [4].

Висновки

Таким чином, в умовах незавершеного правового визначення статусу криптовалют, недосконалості державної політики у сфері протидії протиправній діяльності з використанням криптовалют робота уповноважених державних органів щодо протидії їх використанню у протиправних цілях теж потребує покращення. Тому необхідно завершити процес законодавчого унормування обігу криптовалют

в Україні для зниження ризиків і загроз їх використання з протиправною метою, вдосконалити загальнодержавну систему заходів протидії цьому протиправному явищу, налагодити координацію роботи уповноважених державних органів України в цій сфері, забезпечити впровадження міжнародних стандартів регулювання діяльності у сфері обігу криптовалют, їх моніторингу, ідентифікації та розслідування пов'язаної з ними протиправної діяльності, налагодження державно-приватного партнерства та розвиток міжнародної співпраці в цій сфері.

Список бібліографічних посилань: 1. Бондарчук Н. Директор FinCEN: «криптовалютные компании должны соблюдать правила FATF» // bits.media : сайт. 16.11.2019. URL: <https://bits.media/direktor-fincen-kriptovalyutnye-kompanii-dolzhny-soblyudat-pravila-fatf/> (дата звернення: 17.04.2023). 2. Басакин А. В Харьковской области криптовалюточика осудили за «финансирование терроризма» // Newsroom : сайт. 08.06.2018. URL: <http://newsroom.kh.ua/news/v-harkovskoy-oblasti-kriptovalyutchika-osudili-za-finansirovanie-terrorizma> (дата звернення: 17.04.2023). 3. Мельник Д., Яковчук Ю. Особливості протидії СБ України використанню криптовалют у протиправній діяльності в сучасних умовах. *Науковий вісник Національної академії Служби безпеки України*. 2020. № 76. С. 55–64. 4. Демидова А. FATF опублікувала рекомендації по развертыванию систем цифровой идентификации // bits.media : сайт. 04.11.2019. URL: <https://bits.media/fatf-opublikovala-rekomendatsii-po-razvertyvaniyu-sistem-tsifrovoy-identifikatsii/> (дата звернення: 17.04.2023).

Надійшла до редколегії 18.04.2023

Прийнята до опублікування 10.05.2023

Melnyk D. S. Modern features of the cryptocurrency use for terrorist financing, money laundering and other unlawful activities: prospective countermeasures

The author provides an assessment of the current threats and risks associated with the use of cryptocurrencies for illegal purposes, taking into account the conclusions of international institutions. The modern methods (mechanisms) of using cryptocurrencies as a means of payment in the drug trade, for legalisation of proceeds of crime, financing of terrorist, intelligence and subversive, separatist and other illegal activities in Ukraine, including under martial law, are highlighted. The purpose of the article is to clarify the peculiarities of the cryptocurrency use in illegal activities in the current conditions in order to develop proposals for improving the counteraction to the illegal use of cryptocurrencies. The novelty of the study is that it analyses the peculiarities of such use of cryptocurrencies in the context of Russia's full-scale military aggression against Ukraine, which remain poorly understood by scholars.

Given the peculiarities of illegal use of cryptocurrencies in Ukraine, the author identifies the need to improve the work of authorized state bodies to counteract their use for illegal purposes, which is especially relevant in the context of incomplete legal definition of their status, imperfect state policy in the field of regulation of cryptocurrency circulation and martial law. Promising measures to counteract the use of cryptocurrencies in illegal activities are outlined, and ways to improve them are suggested. The author identifies the need to complete the process of legislative definition of the status and regulation of cryptocurrency circulation; to improve the national system of countermeasures, to establish coordination of the work of authorised state bodies; to ensure the implementation of international standards; to establish public-private partnership and cooperation between competent entities of Ukraine and foreign countries.

Key words: cryptocurrencies, illegal activity, use, counteraction, improvement, solution.

УДК 341:343.8

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.15>

Юрій Вікторович Орел,

*доктор юридичних наук, доцент,
Севільський університет (м. Севілья, Іспанія),
програма «US-Ukraine Assistance Program» (дослідник);*

<https://orcid.org/0000-0003-1093-4248>,
e-mail: orel1976@i.ua;

Роберто Рафаель Галан Віоке,

*доктор юридичних наук, професор,
Севільський університет (м. Севілья, Іспанія),
кафедра адміністративного права (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-8215-3531>,
e-mail: rgvioque@us.es

ПРИМУСОВЕ ГОДУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

*Розглянуто проблемні питання законодавчого закріплення та застосування в ус-
тановах виконання покарання примусового годування до засуджених, які відмовля-
ються від вживання їжі. Здійснено аналіз вітчизняного та міжнародного законодавства
у сфері поводження із засудженими, принципів медичної етики щодо допустимості
застосування цієї процедури, відповідних рішень Європейського суду з прав людини
проти України. Запропоновано зміни до законодавства, а саме заборонити примусове
годування засуджених.*

Ключові слова: голодування, примусове годування, засуджений, жорстоке
поводження, заборона катувань, Європейський суд з прав людини.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Згідно зі ст. 28 Конституції України кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню¹. У статті 1 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 05.05.2023).

засудженими зазначено як одна із цілей кримінально-виконавчого законодавства¹.

Однак, незважаючи на ці національні законодавчі положення, однією з проблем, яка сьогодні існує в пенітенціарній сфері України, є забезпечення прав і свобод засуджених, зокрема тих, які під час відбування покарання в установах виконання покарання заявили про голодування та відмовилися від вживання їжі і щодо яких було застосовано примусове годування, а також дотримання у зв'язку із цим положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 року (далі – Європейська конвенція з прав людини) та врахування Україною висновків Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), викладених у відповідних рішеннях, пов'язаних із розглядом цієї категорії справ.

Стан дослідження проблеми

У юридичній літературі як проблемам виконання і відбування покарань взагалі, так і проблемам, пов'язаним із дотриманням прав і свобод засуджених під час їх примусового годування, приділялася увага таких відомих учених та правозахисників, як-от: К. А. Автухов, В. А. Бадира, О. П. Букалов, В. Г. Буткевич, А. П. Бущенко, А. А. Діденко, Є. Ю. Захаров, О. О. Орлова, П. В. Пушкар, М. В. Романов, А. Х. Степанюк, В. О. Човган, І. С. Яковець та ін. Віддаючи належне здобуткам указаних дослідників, слід зазначити, що сьогодні спостерігається не лише недостатня теоретична розробка цього питання, а й відсутність дієвих механізмів реалізації заходів, спрямованих на примусове годування засуджених, без загрози бути визнаними такими, що порушують положення Європейської конвенції з прав людини. До того ж, незважаючи на спроби українського законодавця вирішити це питання в позитивному напрямі шляхом удосконалення норм кримінально-виконавчого законодавства, досі вимушені констатувати наявність відповідних рішень ЄСПЛ проти України.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення проблемних питань законодавчого закріплення та застосування в установах виконання покарання примусового годування до засуджених, які відмовляються від вживання їжі. *Досягнення* зазначеної мети зумовлює вирішення низки *завдань*: дослідити національне законодавство і міжнародно-правові акти, що діють у сфері поводження із засудженими, принципи медичної етики щодо допустимості застосування цієї процедури; проаналізувати

¹ Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11.07.2003 № 1129-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 05.05.2023).

відповідні рішення ЄСПЛ проти України; сформулювати пропозиції щодо внесення змін і доповнень до чинного законодавства України.

Наукова новизна дослідження зумовлена актуальністю й інноваційним характером дослідження, в результаті чого нами вивчено сучасний стан законодавчого закріплення та проблеми застосування примусового годування засуджених в установах виконання покарань, сформульовано й запропоновано низку нових положень і висновків, що мають важливе теоретичне і практичне значення, зокрема пропозиції щодо заборони примусового годування засуджених.

Виклад основного матеріалу

Питанням гуманного ставлення до всіх осіб, зокрема до осіб, позбавлених волі, приділяється значна увага. На європейському рівні одним з основних джерел, у якому закріплені основні права та свободи людини, є Європейська конвенція з прав людини, яка у ст. 3 зазначає, що нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню¹. Причому зазначене положення, яке втілює одну з основоположних цінностей демократичного суспільства, має абсолютний характер і не передбачає жодних винятків з боку держави.

На підставі аналізу норм міжнародно-правових актів і практики ЄСПЛ можна виокремити три різновиди поводження чи покарання, які заборонені нормами міжнародного права: катування; нелюдське поводження чи покарання; поводження чи покарання, що принижує гідність. При цьому, на жаль, Європейська конвенція з прав людини не надає визначення цих понять. У зв'язку із цим О. О. Орлова вказує, що «їх зміст охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент “поганого поводження”» [1, с. 64].

Відповідно до прецедентної практики ЄСПЛ відмінність між поняттями, що вживаються у ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, полягає у ступені поганого поводження, яке має досягати певного мінімального рівня жорстокості, щоб підпадати під її дію. Оцінка мінімального рівня жорстокості є відносною; вона залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість поводження, його фізичний і психологічний вплив, а в деяких випадках стать, вік і стан здоров'я потерпілого².

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 05.05.2023).

² Case of Ireland v. the United Kingdom (Application no. 5310/71) : Judgment of European Court of Human Rights from 18 January 1978 // HUDOC : сайт. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57506> (дата звернення: 05.05.2023).

Як зазначає О. О. Орлова, ЄСПЛ при визначенні терміна «катування» у своїй практиці часто звертається до формулювання, яке подано у ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року (далі – Конвенція ООН проти катувань). Водночас, незважаючи на те, що ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, на відміну від Конвенції ООН проти катувань, не містить ознак катування, це не позбавляє ЄСПЛ можливості поширити її дію й на інші ситуації [1, с. 64].

Практиці ЄСПЛ відомо чимало випадків, коли заявники зверталися за захистом своїх порушених прав у зв'язку з їх катуванням, що виявилось, зокрема, в застосуванні до них примусового годування, та способу, за допомогою якого воно здійснювалося. У цьому аспекті серед справ, розглянутих ЄСПЛ проти України, слід виокремити справи «Невмержицький проти України» та «Яковлев проти України», основні висновки суду за якими були викладені у відповідних рішеннях¹.

У цих справах заявники скаржилися на порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, зокрема на те, що їх було піддано нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню під час примусового годування, а сам спосіб, у який їх примусово годували, становив катування. ЄСПЛ констатував, що при застосуванні примусового годування заявників проти їх волі, незважаючи на їх свідому відмову вживати їжу, не було дотримано процесуальних гарантій, оскільки уряд не продемонстрував, що для їх примусового годування існувала «медична необхідність», встановлена національними органами. У зв'язку із цим ЄСПЛ припустив, що примусове годування в цих випадках було свавіллям з боку державних органів².

Щодо способу, у який заявників годували, ЄСПЛ припустив, що самі собою засоби примусу, що використовувалися, а саме наручники, роторозширювач, спеціальна гумова трубка, вставлена до рота, а в разі опору – застосування сили, можна вважати катуванням

¹ Nevmerzhitsky v. Ukraine (Application no. 54825/00) : Judgment of European Court of Human Rights from 5 April 1978 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3914> (дата звернення: 05.05.2023); Yakovlyev v. Ukraine (Application no. 42010/18) : Judgment of European Court of Human Rights from 8 January 2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13925> (дата звернення: 05.05.2023).

² Nevmerzhitsky v. Ukraine (Application no. 54825/00) : Judgment of European Court of Human Rights from 5 April 1978 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3914> (дата звернення: 05.05.2023); Yakovlyev v. Ukraine (Application no. 42010/18) : Judgment of European Court of Human Rights from 8 January 2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13925> (дата звернення: 05.05.2023).

у розумінні ст. 3 Європейської конвенції з прав людини у випадку відсутності медичної необхідності.

ЄСПЛ дійшов висновку, що примусове годування заявників без жодних медичних підстав, доведених урядом, з використанням засобів, передбачених національним законодавством, але якому заявники вчиняли спротив, вважається поведженням такого жорстокого характеру, що відповідає характеристиці катування¹. Тобто ЄСПЛ визнав катуванням не сам факт примусового годування, а те, що воно було здійснено, на його думку, безпідставно.

Проблема примусового годування засуджених як в Україні, так і в інших країнах, на нашу думку, полягає в тому, що необхідно чітко розуміти, чи визнає ЄСПЛ це явище в цілому або лише певну процедуру його здійснення, визначену національним законодавством тієї чи іншої країни, такими, що порушують ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, особливо в тих випадках, коли примусове годування засудженого пов'язане із застосуванням до нього фізичної сили та спеціальних засобів стримування як цілком закономірний наслідок чинення ним опору в реалізації адміністрацією пенітенціарної установи ухваленого судом рішення про його примусове годування. У зв'язку із цим також постають питання, чи буде вважатися законним застосування до засудженого у цьому разі фізичної сили та спеціальних засобів стримування; якщо примусове годування розглядається як медична процедура, які думки щодо цього існують у медичних колах?

Відповідаючи на ці питання, слід зауважити, що Європейська конвенція з прав людини сама собою не забороняє примусове годування, метою якого є рятування життя конкретної особи, що утримується під вартою і свідомо відмовляється від вживання їжі. ЄСПЛ визнає, що захід, продиктований з точки зору встановлених принципів медицини терапевтичною необхідністю, не може в принципі розглядатися як нелюдський і такий, що принижує гідність.

Водночас ЄСПЛ встановлює певні вимоги до його застосування: має бути переконливо доведено існування медичної необхідності примусового годування; при прийнятті рішення про примусове годування органи влади повинні дотримуватися передбаченої законом процедури (процесуальних гарантій); спосіб, у який заявника було

¹ Nevmerzhtsky v. Ukraine (Application no. 54825/00) : Judgment of European Court of Human Rights from 5 April 1978 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3914> (дата звернення: 05.05.2023); Yakovlyev v. Ukraine (Application no. 42010/18) : Judgment of European Court of Human Rights from 8 January 2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13925> (дата звернення: 05.05.2023).

піддано примусовому годуванню, не повинен виходити за межі мінімального рівня жорстокості (має відповідати принципам гуманізму)¹.

Що стосується передбаченої законом процедури (процесуальних гарантій) здійснення примусового годування, то слід зазначити, що в Україні примусове годування засуджених до набрання чинності КВК України здійснювалося на підставі наказу Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Інструкції про умови тримання і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі» від 12 червня 2000 року № 127, у якому, серед іншого, було зазначено, що рішення про початок примусового годування приймає начальник установи або особа, яка виконує його обов'язки, на підставі письмового висновку комісії лікарів про значне погіршення стану здоров'я голодуючого та виникнення загрози його смерті.

Якщо особа буде чинити опір під час примусового годування, то до неї застосовують наручники, а молодші інспектори вживають заходів, щоб утримати її в позиції, яка необхідна для проведення цієї процедури.

Під час цієї процедури рот голодуючого розкривається та утримується роторозширювачем. Зонд із лійкою на вільному кінці, охолоджений після кип'ятіння, але вогкий, обережно уводиться через рот у стравохід, після чого фельдшер вливає в лійку спочатку невелику кількість перевареної води, а потім поживну суміш².

Як бачимо, сам собою цей спосіб годування навряд чи можна визнати негуманним, особливо, якщо особа добровільно погоджується на його здійснення. Крім того, такий спосіб широко застосовують у медичній практиці для годування хворих пацієнтів як в Україні, так і в країнах Європи.

Як недолік цієї процедури можна назвати відсутність законодавчо закріпленого положення про те, що примусове годування повинно бути застосовано лише на підставі рішення суду, що, на нашу думку, є гарантією дотримання законності при вирішенні питання про застосування цієї процедури та дотримання прав і свобод засуджених, а

¹ Nevmerzheritsky v. Ukraine (Application no. 54825/00) : Judgment of European Court of Human Rights from 5 April 1978 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3914> (дата звернення: 05.05.2023).

² Про затвердження Інструкції про умови тримання і порядок примусового годування в установах кримінально-виконавчої системи осіб, які відмовляються від уживання їжі : наказ Держ. департаменту України з питань виконання покарань від 12.06.2000 № 127 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0444-00> (дата звернення: 05.05.2023). Втратив чинність.

також запобігання можливому свавіллю та зловживанням з боку персоналу пенітенціарної установи.

Після ухвалення КВК України це питання знайшло свою регламентацію у ч. 3 ст. 116, зміст якої неодноразово вдосконалювався з метою приведення його у відповідність до європейських стандартів з прав людини та практики ЄСПЛ. Проте проблемою вітчизняного законодавства з кінця 2013 року залишалася відсутність норм, що регулювали б сам порядок (процедуру) здійснення примусового годування, на що зверталася увага ЄСПЛ у справі «Яковлев проти України»¹.

Сьогодні ч. 3 ст. 116 КВК України викладена в новій редакції, де зазначається процедура вирішення питання про застосування до засуджених та осіб, які тримаються під вартою, заходів примусового годування і безпосередньо визначені його види, які належать до так званого ентерального методу (шляху) введення лікарських засобів, за допомогою якого їжа (ліки) потрапляє до шлунково-кишкового тракту особи. При цьому поза увагою залишається парентеральне (внутрішньовенне) годування – спосіб введення, при якому лікарський препарат потрапляє в організм людини, оминаючи травний канал [3, с. 83].

Крім цього, сьогодні в Україні діє Порядок примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі, який було затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2023 року № 385².

На жаль, ознайомлення зі змістом цього Порядку дає нам підстави стверджувати, що в ньому містяться лише загальні положення (організаційні засади) щодо здійснення процедури примусового годування засуджених. Конкретного алгоритму дій медичних працівників та персоналу пенітенціарної установи під час здійснення цієї процедури немає. Відсутні також і рекомендацій щодо її виконання у випадках, коли засуджений заперечує проти його примусового годування і відмовляється від нього, а також у випадках чинення ним опору. У зв'язку із цим виникає необхідність розглянути питання про законність як взагалі застосування до засуджених фізичної сили та спеціальних засобів стримування, так і під час їх примусового годування.

¹ Yakovlyev v. Ukraine (Application no. 42010/18) : Judgment of European Court of Human Rights from 8 January 2022 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-13925> (дата звернення: 05.05.2023).

² Про затвердження Порядку примусового годування та умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від прийняття їжі : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.04.2023 № 385 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2023-п> (дата звернення: 05.05.2023).

Згідно з розділом XXVI Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 28 серпня 2018 року № 2823/5, персонал органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України має право застосовувати спеціальні засоби, заходи фізичного впливу для подолання протидії законним вимогам адміністрації установ виконання покарань, якщо інші способи не забезпечили виконання покладених на них обов'язків.

Кайданки до засудженого застосовуються в положенні «руки за спиною» з урахуванням його фізичних вад за розпорядженням начальника установи виконання покарань або особи, що виконує його обов'язки, в разі вчинення фізичного опору особовому складу чергової зміни, варті, адміністрації установи виконання покарань або проявів буйства (до заспокоєння)¹.

Так само Європейські пенітенціарні правила прямо не забороняють застосування персоналом пенітенціарної установи щодо засуджених, що піддаються примусовому годуванню, фізичної сили та спеціальних засобів стримування і дозволяють їх у випадках активного чи пасивного фізичного опору у встановленому законом порядку².

Крім цього, як уже зазначалося, ЄСПЛ не визнає порушенням права, гарантованого ст. 3 Європейської конвенції з прав людини, застосування фізичної сили щодо особи, позбавленої свободи, якщо воно не було зумовлене суворою необхідністю внаслідок її власної поведінки³. У розумінні цього положення до такої поведінки, на нашу думку, слід відносити й опір засудженого законному здійсненню персоналом пенітенціарної установи процедури його примусового годування.

Слід також звернути увагу на те, що наші доводи підтверджуються й самим ЄСПЛ, який вказує, що самі собою спосіб годування, засоби примусу, що при цьому можуть використовуватися, та застосування сили з метою подолання опору засудженого, спрямованого

¹ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : наказ М-ва юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18> (дата звернення: 05.05.2023).

² Європейські пенітенціарні (в'язниці) правила : від 12.02.1987 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 05.05.2023).

³ Справа «Поміляйко проти України» (Заява № 60426/11) : рішення Європейського суду з прав людини від 11.05.2016 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b28 (дата звернення: 05.05.2023).

на недопущення реалізації персоналом пенітенціарної установи ухваленого судом рішення про його примусове годування, що було прийняте та виконується на підставі закону і у межах передбаченої законом процедури, не можна вважати катуванням або жорстоким поводженням у розумінні ст. 3 Європейської конвенції з прав людини¹.

При здійсненні примусового годування цікавим і незрозумілим, на нашу думку, залишається питання про те, як засуджений здатний фізично чинити опір, коли за медичним висновком є загроза значного погіршення стану його здоров'я та існує очевидна загроза його життю. Зважаючи на такий критичний для його життя стан, у нього просто не повинно вистачати сил на опір. Такий стан здоров'я засудженого, на нашу думку, вимагає його госпіталізації, а констатація медичними працівниками відсутності необхідності в цьому, а також, наприклад, здатність засудженого бути присутнім у судовому засіданні при розгляді клопотання про його примусове годування може свідчити про недоведеність існування медичної необхідності застосування до нього цієї процедури, а отже, вказувати на порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини.

З огляду на такий стан особи, на нашу думку, примусове годування повинне здійснюватися у відповідному закладі охорони здоров'я, що забезпечує медичне обслуговування цих осіб, в умовах стаціонару, де буде забезпечено необхідний догляд за ним та надання медичної допомоги на підставі сучасних протоколів виконання основних медичних процедур та маніпуляцій, а також надання необхідної реабілітаційної допомоги після припинення ним голодування з метою запобігти виникненню так званого синдрому відновленого годування або рефідінг-синдрому – небезпечного для життя стану людини, яка голодує або страждає від недоїдання, що виникає внаслідок серйозних водно-електролітних та метаболічних порушень в організмі під час відновлення харчування [3].

У контексті аналізованої проблематики вважаємо за необхідне також звернути увагу на основні положення медичної етики та деонтології щодо примусового годування, викладених у Мальтійській декларації Всесвітньої медичної асоціації щодо осіб, які оголосили голодування, 1991 року (далі – Мальтійська декларація) і Токійській декларації Всесвітньої медичної асоціації «Основні лікарські принципи щодо тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання у разі затримання та ув'язнення» 1975 року (далі – Токійська декларація).

¹ Nevmerzhtsky v. Ukraine (Application no. 54825/00) : Judgment of European Court of Human Rights from 5 April 1978 // HUDOC : сайт. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-3914> (дата звернення: 05.05.2023).

Незважаючи на те, що ці документи мають лише рекомендаційний характер, ЄСПЛ часто посилається на них при обґрунтуванні своїх рішень при розгляді справ про порушення ст. 3 Європейської конвенції з прав людини при здійсненні примусового годування засуджених та осіб, взятих під варту, які відмовляються від вживання їжі.

Так, у Мальтійській декларації, серед іншого, зазначено, що лікар повинен поважати автономію людини. Особам, які оголосили голодування, медична допомога, від якої вони відмовились, не може надаватися примусово. Призначення, надання вказівки або проведення примусового годування всупереч інформованій та добровільній відмові є невинуватими. Етично прийнятним є штучне годування з явною або обов'язково передбачуваною згодою особи, яка оголосила голодування.

Будь-які види втручань для ентерального або парентерального годування проти волі психічно дієздатної особи, яка оголосила голодування, розглядаються як «примусове годування». Примусове годування ніколи не може бути етично прийнятним. Годування, що супроводжується погрозами, примусом, силою або використанням заходів фізичного впливу, навіть якщо його мета принесе користь – це форма нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження. Так само неприйнятним є примусове годування деяких ув'язнених із метою залякування або примусу інших осіб, які оголосили голодування, припинити його¹.

У Токійській декларації, зокрема, зазначено, що якщо ув'язнений відмовляється від їжі, а лікар вважає, що він здатний сформулювати об'єктивний та раціональний висновок щодо наслідків такої добровільної відмови від їжі, його не слід годувати штучно. Рішення щодо здатності ув'язненого сформулювати такий висновок має бути підтверджено щонайменше ще одним незалежним лікарем. Лікар повинен пояснити ув'язненому наслідки відмови від їжі².

Цікавою, на нашу думку, є також позиція Міжнародного комітету червоного хреста із цього питання, що відповідає позиції Всесвітньої

¹ Declaración de Malta de la AMM sobre las Personas en Huelga de Hambre // Asociación Médica Mundial : сайт. URL: <https://www.wma.net/es/policies-post/declaracion-de-malta-de-la-amm-sobre-las-personas-en-huelga-de-hambre/> (дата звернення: 05.05.2023).

² Declaración de Tokio de la AMM Normas Directivas para Médicos con respecto a la Tortura y otros Tratos o Castigos crueles, inhumanos o degradantes, impuestos sobre personas detenidas o encarceladas // Asociación Médica Mundial : сайт. URL: <https://www.wma.net/es/policies-post/declaracion-de-tokio-de-la-amm-normas-directivas-para-medicos-con-respecto-a-la-tortura-y-otros-tratos-o-castigos-crueles-inhumanos-o-degradantes-impuestos-sobre-personas-detenidoas-o-encarceladas/> (дата звернення: 05.05.2023).

медичної асоціації, висловленій у Мальтійській і Токійській деклараціях, згідно з якою він виступає проти примусового годування і прагне забезпечити, щоб медичний персонал не був залучений до «примусового годування» ув'язнених, що являло б собою грубе порушення медичної етики¹.

Отже, як бачимо, з точки зору медичної етики та деонтології примусове годування засуджених під час відбування покарання в пенітенціарних установах неприпустимо та розглядається як порушення автономії особи та її здатності самостійно створювати або обирати моральні правила для свого життя і форми поведінки на основі власних внутрішніх критеріїв.

Висновки

З урахуванням викладеного вище, з метою позбутися будь-яких суперечностей між нормами національного та міжнародного права, дотримання правил медичної етики, які повинні суворо виконуватися медичними працівниками, поваги до гідності особи, її прав, свободи волі та автономії, запобігання появи в майбутньому неоднозначних та спірних, на нашу думку, рішень ЄСПЛ з приводу примусового годування засуджених та інших осіб, а також можливого порушення у зв'язку із цим ст. 3 Європейської конвенції з прав людини пропонуємо взагалі відмовитися і заборонити таке явище, як примусове годування.

У зв'язку з оголошенням засудженим під час відбування покарання голодування, яке виходить від психічно здорової та дієздатної особи, лікар має переконатися, що така особа розуміє потенційні наслідки голодування для свого здоров'я, та попередити його про негативну дію. При цьому необхідно відібрати від засудженого відповідну розписку.

Також необхідно з'ясувати думку засудженого і відібрати від нього відповідну розписку, де буде зазначено, чи бажає він продовжувати голодування навіть у разі, якщо це буде загрожувати його життю, а також письмові пояснення, де буде висловлена його воля з приводу того, як повинен діяти лікар у разі, коли внаслідок голодування засуджений втратить здатність висловлювати свої наміри з приводу продовження голодування.

Оскільки, як вже слушно було зауважено, засуджені, що оголосили голодування, рідко хочуть померти, в разі загрози значного погіршення стану їхнього здоров'я та існування очевидної загрози їхньому

¹ Hunger strikes in prisons: The ICRC's position // International Committee of the Red Cross : офіц. сайт. 31.01.2013. URL: <https://www.icrc.org/en/document/hunger-strikes-prisons-icrc-position> (дата звернення: 05.05.2023).

життю до них за їхньою згодою і в погоджений із лікарем спосіб (ентеральний або парентеральний), який вони вважають для себе найбільш прийнятним, може бути застосовано лише штучне годування (підтримуюча терапія) до того моменту, коли вони приймуть рішення про припинення голодування.

Список бібліографічних посилань: **1.** Орлова О. О. Каткування, нелюдське та таке поводження чи покарання, що принижує людську гідність: розмежування понять. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3 (87). С. 62–68. **2.** Нетяженко В. З., Сьоміна А. Г., Присяжнюк М. С. Загальний та спеціальний догляд за хворими. Київ, 1993. 304 с. **3.** Solomon S. M., Kirby D. F. The re-feeding syndrome: A review. *Journal of Parenteral and Enteral Nutrition*. 1990. Vol. 14, No. 1. Pp. 90–97. DOI: <https://doi.org/10.1177/014860719001400190>.

Надійшла до редколегії 09.05.2023

Прийнято до опублікування 09.06.2023

Orel Yu. V., Galán Vioque R. R. Forced feeding of convicts: problems of theory and practice

The problematic issues of legislative consolidation and application of forced feeding to convicts who refuse to take food in institutions of execution of punishment are considered.

An analysis of domestic and international legislation in the field of treatment of convicts, prohibition of torture and other cruel, inhuman or degrading treatment and punishment, principles of medical ethics and deontology regarding the admissibility of forced feeding of persons who have declared a hunger strike was carried out.

Special attention is paid to the analysis of the decisions of the European Court of Human Rights against Ukraine, which found a violation of Article 3 of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in the context of the treatment of convicts during their forced feeding, which was classified as torture.

Emphasis has been placed on the fact that the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in itself does not prohibit forced feeding, the purpose of which is to save the life of a specific person who is in custody and who deliberately refuses to eat. At the same time, it has been emphasized the need to comply with the requirements established by the European Court of Human Rights regarding the implementation of this procedure.

It has been proposed to abandon and prohibit the forced feeding of a mentally healthy and capable person who has declared a hunger strike, contrary to his informed and voluntary refusal, in the form in which it currently exists, replacing it with artificial feeding (supportive therapy) with the express or necessarily implied consent of the person.

Key words: starvation, forced feeding, convict, cruel treatment, prohibition of torture, European Court of Human Rights.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА;
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.16>

Леонід Євгенович Бараш,

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0005-1762-3727>,

e-mail: expert.le.gov@gmail.com

**СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ,
ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. 200 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ**

Статтю присвячено визначенню структури криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 200 Кримінального кодексу України. Проаналізовано теоретичні засади побудови криміналістичної характеристики окремого виду злочинів, виокремлено підстави для формування змісту криміналістичної характеристики незаконних дій із платіжними засобами та визначено перелік елементів, які варто включити до складу криміналістичної характеристики досліджуваного виду злочинів. До таких елементів запропоновано відносити: предмет злочину; спосіб злочину та його зв'язки з іншими кримінальними правопорушеннями; слідову картину, обстановку вчинення злочину й особу злочинця.

Ключові слова: криміналістична характеристика злочинів, криміналістична методика, досудове розслідування, підробка документів, використання підроблених документів.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Побудова методики розслідування незаконних дій із документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200 Кримінального кодексу України (далі – КК України)) є нагальним науковим завданням, що зумовлено поширеністю таких злочинних діянь і труднощами, з якими стикаються слідчі та прокурори під час їх виявлення і розслідування. Формування такої методики можливе лише за умови детального вивчення механізму вчинення відповідних діянь та визначення їхніх типових ознак, що дозволить надати дієві методико-криміналістичні рекомендації.

Роберто Рафасель Галан Віокевідоображає механізм певного кримінального правопорушення, є його криміналістична характеристика. Розділи щодо криміналістичної характеристики певного виду або групи кримінальних правопорушень зараз є частиною більшості окремих методик. Це пов'язано з надзвичайною популярністю криміналістичної характеристики в наукових дослідженнях, у результаті чого було всебічно проаналізовано її зміст і обґрунтовано суттєве значення насамперед як основи для формування рекомендацій з досудового розслідування.

Зазначені обставини засвідчують актуальність формування криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 200 КК України, як інформаційної основи відповідної методики розслідування.

Стан дослідження проблеми

Проблеми методики розслідування економічних злочинів, до механізму яких входять незаконні дії з платіжними засобами, досліджували А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель, Г. А. Матусовський, В. В. Лисенко, О. В. Пчеліна, Р. А. Степанюк, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, С. С. Чернявський та інші вчені, у працях яких обґрунтовано теоретичні засади формування видових криміналістичних характеристик. Деякі елементи механізмів учинення незаконних дій із платіжними засобами вивчали І. М. Осика, І. І. Попович, А. В. Реуцький, Н. В. Копча та інші науковці, які розробляли окремі методики розслідування злочинів, пов'язаних із піддробкою та використанням піддроблених документів. Водночас криміналістична характеристика злочину, передбаченого ст. 200 КК України, до цього часу залишається не сформованою.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення структури криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 200 КК України «Незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення»¹.

Для її досягнення були поставлені такі *завдання*:

- встановити теоретичні засади побудови криміналістичної характеристики окремого виду злочинів;
- виокремити підстави для визначення структурної побудови криміналістичної характеристики злочинів, передбачених ст. 200 КК України;

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 25.03.2023).

– навести перелік елементів, які варто включити до змісту криміналістичної характеристики досліджуваного виду злочинів.

Наукова новизна дослідження

Вперше здійснено системний аналіз кримінально-правових, кримінологічних, кримінально-процесуальних і криміналістичних ознак злочину, передбаченого ст. 200 КК України. Обґрунтовано структурну побудову криміналістичної характеристики цього виду злочину як інформаційної моделі, що відображає типові ознаки його механізму.

Виклад основного матеріалу

Серед науковців досі немає єдності стосовно поняття і практичного значення криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень, її структури та рівнів побудови. Як зазначив С. С. Чернявський, концептуальні погляди на сутність, зміст і значення цієї категорії для криміналістичної науки та правозастосовної практики неоднозначні і викликають запеклі дискусії [1, с. 145]. Ці дискусії стосуються практично всіх елементів досліджуваного феномена. Тому, розробляючи криміналістичну характеристику злочинів, передбачених ст. 200 КК України, варто визначитись з основними концептуальними засадами її формування.

Щодо визначення поняття криміналістичної характеристики злочину існує значна кількість різноманітних думок, які вже неодноразово узагальнювалися і піддавалися ретельному критичному аналізу. Наприклад, П. В. Берназ, узагальнивши сучасні підходи вітчизняних криміналістів із цього приводу, вважає найбільш вдалим визначення криміналістичної характеристики злочинів, сформульоване ще за радянських часів Р. С. Белкіним, а саме: «це абстрактне наукове поняття, яке має для слідчого лише орієнтаційне значення і повинно включати в себе характеристику вихідної інформації, системи даних про спосіб вчинення та приховання злочину, типові наслідки його застосування, особу ймовірного злочинця та ймовірні мотив і мету злочину, особу ймовірної жертви злочину та деякі обставини вчинення злочину (місце, час, обстановка)» [2, с. 38]. На нашу думку, таке поняття є застарілим. Воно не відображає сутності досліджуваної категорії, а лише вміщує орієнтовний перелік можливих елементів криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень.

У цьому сенсі більш слушною, хоча і не бездоганною, видається думка М. В. Войчишеної, яка зазначила, що «криміналістична характеристика – це сукупність взаємопов'язаних типових характеристик і ознак окремого виду кримінального правопорушення, отриманих у результаті аналізу багаторічної судової та слідчої практики, які мають взаємопов'язані властивості та в сукупності є моделлю кримінального правопорушення» [3, с. 151]. Проте у визначенні, на наш

погляд, не варто розрізняти характеристики й ознаки окремого виду кримінального правопорушення, адже загально визнано, що криміналістична характеристика є сукупністю саме його типових ознак.

Узагальнюючи наукові підходи до поняття криміналістичної характеристики злочинів, Є. Д. Лук'янчиков слушно наголосив, що всім визначенням «більше чи менше притаманні такі ознаки, до яких звертаються автори при їх побудові, як: сукупність узагальнених відомостей про ознаки певного виду злочинів; установалення й урахування закономірних зв'язків між цими даними; призначеність для використання в розслідуванні конкретних видів злочинів» [4, с. 108]. Не заперечуючи першу і третю ознаки, зауважимо, що обов'язковість визначення кореляційних зв'язків нам видається спірною, тому що встановити їх можливо не завжди. У цьому питанні ми погоджуємось із позицією Р. А. Степанюка, який зазначив, що включати до визначення криміналістичної характеристики наявність статистично встановлених кореляційних зв'язків між елементами недоцільно, оскільки це суттєво звужує поняття, дозволяє ставити під сумнів можливість розроблення криміналістичних характеристик, а отже, й існування цієї наукової категорії в понятійному апараті криміналістичної науки [5, с. 178].

Таким чином, ми вважаємо, що криміналістична характеристика окремого виду (групи) кримінальних правопорушень є сукупністю узагальнених відомостей про ознаки відповідної множини кримінальних правопорушень, визначена на підставі аналізу слідчої та судової практики і призначена для використання в їх розкритті та розслідуванні.

Плюралізм думок спостерігається й у питанні структури криміналістичної характеристики окремого виду кримінального правопорушення, зокрема щодо злочинів, пов'язаних із піддробкою та використанням піддроблених платіжних інструментів. Наприклад, І. М. Осика такими елементами вважає документи як предмети і засоби вчинення злочинів, способи піддроблення та використання документів та їх ознаки [6, с. 9–12], а А. В. Реуцький виокремив спосіб, місце, час та обстановку вчинення злочинів, типові сліди й особу злочинця [7]. Незважаючи на розбіжності у наведених переліках, спостерігається загальна тенденція щодо врахування певних важливих для пізнання сутності відповідного кримінального правопорушення та обрання засобів і методів його розслідування елементів, визначених з урахуванням кримінально-правової характеристики певного діяння, його механізму та процесуальних вимог щодо предмета доказування у кримінальному провадженні. Тут варто зауважити, що оскільки кримінальне правопорушення вивчають різні науки, то, відповідно, існують його різні галузеві характеристики. У контексті побудови

окремої криміналістичної методики необхідно розуміти зв'язки та відмінності між такими характеристиками, зокрема кримінально-правовою, кримінологічною та криміналістичною, а також визначитися із співвідношенням їхніх складових.

Видається слушною думка В. М. Шевчука, який наголосив, що кримінально-правова і криміналістична характеристики взаємопов'язані, проте є окремими різновидами характеристик кримінальних правопорушень, оскільки визначають самостійні напрями досліджень різних галузей знань, мають свою предметну й об'єктну сферу дослідження. Кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення є своєрідним «зразком» для порівняння отриманих у результаті виявлення та розслідування (реалізації криміналістичної методики й здійснення оперативно-розшукової діяльності) даних для встановлення наявності чи відсутності складу кримінального правопорушення [8, с. 256].

Із вищевказаного доходимо висновку, що з-поміж галузевих характеристик кримінального правопорушення провідною є кримінально-правова, елементний склад якої є зразком для визначення структури інших характеристик, зокрема криміналістичної. Щодо окремого виду кримінальних правопорушень це означає, що специфіка відповідного складу правопорушення впливає як на обрання елементів його криміналістичної характеристики, так і на зміст більшості таких елементів.

Водночас кримінально-правова характеристика є не єдиною основою для визначення структури криміналістичної характеристики окремого виду чи групи кримінальних правопорушень. Ще однією вагомою підставою є кримінальна процесуальна категорія обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зв'язок криміналістичної характеристики злочину та предмета доказування у кримінальному провадженні такий тісний, що деякі науковці заперечують доцільність формування криміналістичної характеристики взагалі, вважаючи цілковиту достатність опису у криміналістичній методиці основних елементів предмета доказування за певною категорією кримінальних правопорушень.

Зазначена обставина зумовила потребу проведення ґрунтовних наукових досліджень, присвячених з'ясуванню співвідношення криміналістичної характеристики та предмета доказування. У результаті одного з таких досліджень О. В. Пчеліна визначила: «Предмет доказування містить обставини, які слід встановити (завдання розслідування), а криміналістична характеристика вказує коло обставин, які могли мати місце в дійсності (визначає можливі варіанти здійснення злочинних дій)» [9, с. 9]. Таким чином, багато складових частин предмета доказування входять до змісту криміналістичної характеристики

певного виду чи групи кримінальних правопорушень. Але це не означає їх взаємозамінюваність у структурі окремої криміналістичної методики.

Р. А. Степанюк, на наш погляд, цілком слушно наголосив, що «криміналістична характеристика злочинів являє собою опис типових даних про певні елементи, у тому числі й ті, які збігаються з обставинами, що підлягають доказуванню (наприклад час, місце, спосіб злочину). Однак ця система має зовсім інше наповнення. В окремій методиці розслідування її основне завдання є інформативним, ознайомчим. Вона може бути підставою для висунення версій, на підставі узагальнення практики дає слідчому знання про те, якими способами вчиняються подібні злочини, які вони можуть залишати сліди тощо» [10, с. 144]. Тобто типовий перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, впливає на побудову криміналістичної характеристики певного виду або групи кримінальних правопорушень, але не замінює її.

Якщо кримінально-правова характеристика кримінального правопорушення та перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, є основними правовими основами побудови криміналістичної характеристики, то суто криміналістичною науковою категорією, яка також впливає на зміст відповідної характеристики, є поняття механізму кримінального правопорушення.

На думку багатьох науковців, криміналістична характеристика кримінальних правопорушень фактично є відображенням відповідних злочинних механізмів. Наприклад, А. Ф. Волобуєв зазначає, що «криміналістичні характеристики злочинів окремих видів є відображенням механізму їх вчинення (системою відомостей про його елементи)» [11, с. 70], а отже, внутрішня структура криміналістичної характеристики повинна вміщувати складові механізму кримінального правопорушення. Так само елементи механізму кримінального правопорушення фактично повністю збігаються з компонентами криміналістичної характеристики як наукової абстрагованої моделі, що відображає цей механізм.

Враховуючи викладені вище теоретичні засади побудови криміналістичної характеристики окремого виду злочину, доходимо висновку, що її структура щодо злочину, передбаченого ст. 200 КК України, має бути визначена залежно від трьох підстав: 1) кримінально-правової характеристики цього виду злочину; 2) обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні; 3) механізму злочину.

Кримінально-правова характеристика досліджуваного нами виду злочину передбачає певні специфічні ознаки його складу.

Так, безпосереднім об'єктом цього злочину є «суспільні відносини у сфері забезпечення безпеки нормального функціонування банківської

і кредитно-фінансової систем з емісії й обігу платіжних засобів, майнових прав та інтересів суб'єктів цієї системи» [12, с. 166]. З точки зору побудови криміналістичної характеристики визначення об'єкта не є суттєвим, адже криміналісти досліджують насамперед матеріальні речі. Тому велике значення має та обставина, що цей вид злочину є предметним, тобто прямо в законі є посилання на його предмет. Його встановлення є обов'язковим у кожному кримінальному провадженні, тому і специфіка має бути досліджена у криміналістичній характеристиці. Предмет злочину, передбаченого ст. 200 КК України, визначений безпосередньо в законі, що свідчить про необхідність його обов'язкового включення до криміналістичної характеристики.

Об'єктивно склад злочину характеризується активними діями, що полягають у підробленні, придбанні, зберіганні, перевезенні, пересиланні з метою збуту визначених у диспозиції ст. 200 КК України предметів, а також у неправомірному випуску або використанні електронних грошей. Така конструкція законодавчої норми наголошує на особливо вагомому практичному значенні встановлення способу злочину під час його розслідування. Відповідно спосіб також є обов'язковим елементом кримінально-правової та криміналістичної характеристик цього виду злочинів.

Суб'єкт цього злочину є загальним. Суб'єктивно злочин характеризується прямим умислом, який у деяких випадках має бути поєднаний зі спеціальною метою – збутом певних предметів. Крім того, кваліфікуючими ознаками є вчинення злочину повторно, а також за попередньою змовою групою осіб (ч. 2 ст. 200 КК України). Ці аспекти, на нашу думку, впливають і на структуру криміналістичної характеристики не просто в контексті віднесення до неї елемента «особа злочинця», а й щодо уточнення внутрішнього змісту цього елемента, який обов'язково має включати типові відомості щодо мотивації злочинної поведінки.

Як зауважує Я. В. Крупина, «незаконні дії з документами на переклад, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення досить часто пов'язано з учиненням інших злочинів (ст.ст. 191, 231, 232, 361, 364 КК України)» [13, с. 309–310]. У зв'язку з цим у криміналістичній характеристиці вважаємо за доцільне встановити типові зв'язки цього злочину з іншими протиправними діяннями з метою більш якісної побудови методико-криміналістичних рекомендацій з його розслідування.

Таким чином, специфіка кримінально-правової характеристики злочину, передбаченого ст. 200 КК України, зумовлює потребу виокремлення таких елементів його криміналістичної характеристики: 1) предмет злочину; 2) спосіб злочину; 3) особа правопорушника

(з обов'язковістю визначення мотивації злочинної поведінки); 4) зв'язки з іншими кримінальними правопорушеннями.

Наступна підстава для визначення структури криміналістичної характеристики злочину – обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні і які в загальному вигляді визначені в ч. 1 ст. 91 КПК України. Ці обставини лише частково збігаються зі структурою криміналістичної характеристики. До останньої належать тільки ті складові предмета доказування, які стосуються злочинної діяльності. Зокрема, цей перелік дозволяє визначити такі елементи: 1) час, місце та інші обставини вчинення злочину; 2) спосіб злочину; 3) предмет злочину; 4) особу правопорушника, враховуючи форму вини, мотив і мету вчинення злочину.

Суто криміналістична засада, а саме механізм злочину, є найбільш вагомою основою для формування переліку складових криміналістичної характеристики злочину. Ця основа враховує дві вищевказані, адже елементи складу злочину та предмета доказування у практичній діяльності встановлюють, ретельно вивчаючи механізм певного злочину, який всебічно розкриває сутність не лише окремого злочину, а й всієї злочинної діяльності певного типу.

Аналіз слідчої та судової практики дає підстави для висновку про значне різноманіття складових механізму вчинення злочинів, передбачених ст. 200 КК України. Проте типовими є діяння, пов'язані з підробленням платіжних інструкцій і платіжних карток та їх використанням у корисливих цілях, придбанням, пересиланням і збутом підроблених банківських платіжних карток, незаконним використанням у господарській діяльності електронних грошей тощо. Ці злочини нерідко вчиняються з використанням спеціального обладнання, механізмів господарської діяльності, електронних розрахунків, злочинці мають певні знання та навички у цій сфері, мають співучасників, використовують цей вид злочину як допоміжний у механізмах вчинення інших, більш тяжких злочинів, зокрема шахрайства, службових розкрадань, ухилення від сплати податків, легалізації (відмивання) злочинних доходів тощо. Такі особливості механізму злочинної діяльності визначають потребу дослідження способів і обстановки злочину в найбільш широкому розумінні, тобто з урахуванням всіх етапів злочинної діяльності та умов її здійснення. Відповідною є і слідова картина події, яка вміщує широкий спектр як традиційних матеріальних та ідеальних слідів, так і специфічних електронних (інформаційних, віртуальних, цифрових).

Висновки

Аналіз механізму незаконних дій із документами на переказ, платіжними картками, іншими засобами доступу до банківських рахунків та електронними грошима (ст. 200 КК України) з урахуванням

складу цього злочину та вимог кримінального процесуального закону щодо переліку обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, дозволяє визначити такі елементи, які варто включити до структури криміналістичної характеристики цього виду злочинів: 1) предмет злочину; 2) спосіб злочину та його зв'язки з іншими кримінальними правопорушеннями; 3) типові сліди (слідова картина); 4) обстановка (умови) вчинення злочину; 5) особа злочинця.

Зазначена структура, на наш погляд, є оптимальною. Вона дозволяє всебічно проаналізувати типові ознаки досліджуваного виду злочину та побудувати його якісну інформаційну модель як підставу для подальшого формування відповідної окремої криміналістичної методики. Розроблення такої моделі на основі аналізу й узагальнення слідочої та судової практики є важливим напрямом подальших наукових досліджень.

Список бібліографічних посилань: 1. Чернявський С. С. Криміналістична характеристика злочинів: порівняльний аналіз наукових концепцій. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 1. С. 137–146. 2. Берназ П. В. Поняття «криміналістична характеристика злочину». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 2. С. 34–38. 3. Войчишена М. В. Криміналістична характеристика як наукова категорія методики розслідування кримінальних правопорушень. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. Вип. 3. С. 146–152. 4. Лук'янчиков Є. Щодо поняття криміналістичної характеристики злочинів. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 107–113. 5. Степанюк Р. А. Проблеми формування криміналістичної характеристики окремих видів і груп злочинів. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 173–180. 6. Осика І. М. Розслідування підрозбиття документів та їх використання у сфері підприємництва : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 23 с. 7. Реуцький А. В. Методика розслідування злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2009. 20 с. 8. Шевчук В. М. Структура окремої криміналістичної методики: сучасні наукові підходи та перспективи досліджень. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 4. С. 252–261. DOI: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2020.4/41>. 9. Пчеліна О. В. Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методику розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2010. 19 с. 10. Степанюк Р. А. Структура окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Право і безпека*. 2011. № 4 (41). С. 143–147. 11. Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с. 12. Панов М. М. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських

рахунків, обладнанням для їх виготовлення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2006. 194 с. **13.** Крупина Я. В. Кримінальна відповідальність за незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками й іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима, обладнанням для їх виготовлення за законодавством зарубіжних країн // Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 берез. 2019 р.) / редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусаров, С. С. Чернявський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 309–312.

Надійшла до редколегії 28.03.2023

Прийнята до опублікування 28.04.2023

Barash L. Ye. The structure of the forensic characteristics of offences under Article 200 of the Criminal Code of Ukraine

The article is devoted to determining the structure of the forensic characteristics of crimes under Article 200 of the Criminal Code of Ukraine “Illegal actions with the documents for transfer, payment cards and other means of access to bank accounts, electronic money, equipment for their production”. The theoretical foundations of developing forensic characteristics of a particular type of crime have been analysed and the grounds for forming its structure have been highlighted. These grounds include criminal law elements of a crime, a list of circumstances to be proved in criminal proceedings, and elements of the mechanism of committing illegal actions with payment instruments. Significant elements for the forensic methodology of the criminal law characteristics of the crime under investigation are its subject matter, method of commission and subjective features. Among the elements of the subject matter of proof, the most important are also the object, method and identity of the offender, as well as the time, place and other circumstances of the crime.

In turn, the mechanism of illegal actions with payment instruments determines the need to study these elements in their broadest sense, i.e., taking into account all stages of criminal activity (preparation, direct commission and concealment), means and conditions of its implementation. Based on the analysis of the above theoretical foundations for the formation of a forensic characteristic of this type of crime, the author identifies the following elements which should be included in its structure: the subject matter of the crime; the method of the crime and its links with other criminal offences; typical traces (trace pattern); the setting (conditions) of the crime; and the identity of the perpetrator. This structure is the most optimal one, allowing for a comprehensive analysis of the typical features of the crime mechanism and building its qualitative information model as the basis for further development of the relevant separate forensic methodology.

Key words: forensic characteristics of crimes, forensic methodology, pre-trial investigation, forgery, use of forged documents.

Олександр Вікторович Григоращенко,

Одеський державний університет внутрішніх справ (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0006-8934-5401>,

e-mail: avgrigora@ukr.net

УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ: ПОЧАТОК ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, ПЕРШОЧЕРГОВІ ДІЇ, ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОБОТИ ОРГАНУ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Статтю присвячено проблемам правового регулювання та особливостям досудового розслідування справ про ухилення від сплати податків. Здійснено аналіз наукових праць, автори яких вивчали особливості теоретичних і практичних аспектів податкових правовідносин, зокрема у сфері порушення податкового законодавства щодо ухилення від сплати податків. Сформульовано авторські ознаки податку. Встановлено, що основними способами ухилення від сплати податків є: нелегальна діяльність («тіньова економіка»); приховування об'єктів оподаткування; ведення податкового обліку з порушенням чинного законодавства; створення фіктивних фірм; складність у тлумаченні податкового законодавства, що призводить до неумисних помилок з боку суб'єктів оподаткування.

Ключові слова: податок, ухилення від сплати податків, досудове розслідування, об'єкти оподаткування.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кожна економічно розвинена держава цивілізованого світу зацікавлена в тому, щоб її громадяни фінансово розвивали свою підприємницьку діяльність, а юридичні особи також мали прогресуючий економічний успіх, оскільки державні та місцеві бюджети залежать від економічного розвитку приватної та державної діяльності. Правові відносини між державою та її громадянами в цьому разі тісно пов'язані зі здійсненням сумісної сплати податків. Життєдіяльність усіх бюджетних організацій держави залежить від наповнення бюджету, а це заробітна плата та придбання засобів для всіх силових структур, працівників закладів охорони здоров'я та освіти, наповнення пенсійного фонду тощо. Підприємці повинні розуміти, що від сплати податків та виплати «білої» заробітної плати залежить розвиток країни в цілому.

Сьогодні залишається актуальним питання як для нашої країни, так і для більшості країн світу, що певні категорії осіб та організацій не бажають працювати відкрито, сплачувати податки та платити заробітну плату, дотримуючись чітко встановлених законодавством

норм. Правоохоронні органи нашої держави повинні виявляти порушення податкових норм, притягувати винних до відповідальності, що в подальшому має призводити до наповнення бюджетів різного рівня.

Ускладнює ситуацію у сфері оподаткування й військова агресія РФ, окупація деяких територій нашої країни, знищення підприємств різного рівня, неприйняття законодавчо закріпленої процедури оподаткування. Все це послаблює безпеку, знижує рівень соціально-економічного спрямування, зокрема в питаннях оподаткування.

Стан дослідження проблеми

Проблема ухилення від сплати податків частково висвітлена у працях українських правознавців. Так, С. О. Баранов визначив та охарактеризував схеми, спрямовані на зменшення оподаткування, та схеми, які слугують для повного ухилення від нього. Крім того, вчений надав власне доктринальне визначення щодо підвищення податкової дисципліни [1, с. 103]. І. А. Редько вивчав основні причини ухилення від сплати податків, що допомогло сформулювати бачення про необхідність встановлення партнерських відносин між податковими органами та платниками податків. Також науковець визначив, що податки несправедливі, оскільки вони забирають занадто велику частку доходу як у підприємств, так і у громадян [2]. О. В. Смагло й А. Р. Щур вивчали способи ухилення від сплати податків і дійшли висновку, що, не порушуючи чинного законодавства, існують значні можливості для цього [3, с. 328]. І. М. Коновалова розкрила особливості та відмінності понять «ухилення» і «уникнення», що наголошує на негальному характері дій платників за умови ухилення від сплати податків [4].

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є аналіз нормативно-правових актів у сфері податкових правовідносин, визначення ролі Національної поліції України в забезпеченні належного досудового розслідування у справах про ухилення від сплати податків, дослідження та деталізація першочергових дій і основних напрямів роботи органів досудового розслідування.

Завдання статті полягає у висвітленні проблемних питань під час кримінального провадження у справах про ухилення від сплати податків.

Наукову новизну дослідження становлять пропозиції щодо здійснення ефективного досудового розслідування та нової деталізації методів та способів ухилення від сплати податків.

Виклад основного матеріалу

Конституція України закріплює основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина, серед яких є обов'язок сплачувати податки в

розмірах, встановлених законом¹. Крім того, Податковий кодекс України визначає, що фізичні особи, які є платниками податків, зобов'язані здійснювати їх сплату. Кодекс деталізує види податків, що існують на території нашої країни (перелік їх є вичерпним), закріплює правовий статус органів державної влади, які здійснюють контроль у цій сфері, а також встановлює юридичну відповідальність за порушення норм податкового законодавства².

Податковий кодекс України визначає податок як обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку відповідно до Кодексу (п. 6.1 ст. 6)³.

Згідно зі словником фінансово-правових термінів податок – це обов'язковий платіж, що необхідно внести до бюджету відповідного рівня або до позабюджетних фондів і який здійснюється суб'єктами-платниками в порядку, розмірах та строках, визначених чинними нормативно-правовими актами [5].

Доктринальне визначення податку має різні форми. Так, наприклад, Л. К. Воронова переконана, що податок – це обов'язкові, нецільові, безповоротні платежі, що надходять до місцевого та державного бюджетів. Платниками податків є не тільки фізичні, а й юридичні особи, які здійснюють платежі в точно встановлених розмірах і термінах відповідно до податкового права [6, с. 448]. А. І. Крисоватий стверджує, що однією з функцій податку є перерозподіл частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулювання її в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій [7, с. 331]. Ми погоджуємось з думкою М. П. Кучерявенка, що податок – це результат діяльності суб'єктів, які зобов'язані здійснювати свій податковий обов'язок шляхом обов'язкового відчуження грошових коштів у державну чи комунальну власність на підставі закону чи підзаконного нормативно-правового акта. Податок є обов'язковим, безвідплатним, нецільовим платежем [8, с. 384].

На підставі наведених законодавчих та доктринальних тверджень можна визначити такі ознаки податку: обов'язковість платежу; здійснення фізичними та юридичними особами; надходження

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (дата звернення: 17.03.2023).

² Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 17.03.2023).

³ Там само.

до бюджету відповідного рівня; закріплення на законодавчому рівні строків та розміру; настання юридичної відповідальності за порушення податкового законодавства.

Відповідно до Кримінального кодексу України ухилення від сплати податків – це приховування прибутку, який підлягає оподаткуванню, зменшення грошової суми податку, уникнення оподаткування, надання неправдивих відомостей у податкові органи щодо розміру податку, документів або інших неправдивих даних, що мають істотне значення¹.

Наукова спільнота також має власне доктринальне бачення щодо визначення ухилення від сплати податків. М. П. Кучерявенко зазначає, що це правопорушення, яке здійснюється суб'єктами-платниками шляхом неналежного виконання зобов'язань щодо сплати податків і полягає в активних діях останнього у формі провини або злочину [8, с. 384]. Т. П. Гега та Л. М. Доля у своїй науковій праці вказують на те, що ухилення від сплати податків – це дії платників податків, спрямовані на несплату податків шляхом заниження доходу й оцінки майна або повного приховування їх [9, с. 307].

Ухилення від сплати податків може бути вчинене так:

- ненадання документів, що мають істотне значення і пов'язані з обчисленням та сплатою податків до бюджетів різних рівнів;
- замовчування чи приховування об'єктів оподаткування, зниження реальної вартості цих об'єктів;
- зменшення сум податків, подання неправдивих відомостей чи документів, що засвідчують право фізичної особи на податковий кредит або на податкову соціальну пільгу.

Положення ст. 214 КПК України взаємозв'язані з ч. 1 ст. 2 КК України, згідно з якою основною підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою діяння, яке містить усі елементи складу кримінального правопорушення.

У разі ухилення від сплати податків настає кримінальна відповідальність за ст. 212 КК України, де об'єктом є правовідносини між державою і суб'єктами оподаткування (врегульовані нормами податкового права) з приводу обов'язкового внесення внесків до бюджетів та цільових фондів. Об'єктивна сторона характеризується ухиленням від сплати податків і, як наслідок, ненадходженням коштів до бюджетів. Наступним обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення є суб'єктивна сторона, яка виявляється у формі прямого умислу, коли суб'єкт оподаткування цілеспрямовано не

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.03.2023).

сплачує податки, при цьому усвідомлює та передбачає суспільно небезпечні наслідки від ненадходження грошових коштів до бюджетів, до того ж суб'єкт оподаткування має бажання до таких наслідків. Суб'єктом виступають платники податків (фізична або юридична особа), на яких покладено обов'язок сплачувати податки згідно з Податковим кодексом України.

Положення ч. 1 ст. 214 КПК України закріплюють обов'язок слідчого, прокурора внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Згідно з п. 4 ч. 5 ст. 214 КПК України такі відомості повинні містити короткий виклад обставин, які свідчать про вчинення саме кримінального правопорушення. Підставою цього можуть бути заява чи повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або якщо вищезазначені особи самостійно виявили правопорушення з явними ознаками його складу.

Першочерговою дією органів досудового розслідування має бути збирання якомога більше інформації про юридичну особу та суб'єктів оподаткування цієї юридичної особи, а саме:

- з'ясування інформації щодо податкового номера юридичної особи, реєстраційних даних, найменування та коду ЄДРПОУ, даних платника в податковій інспекції, інформації про посадових осіб юридичної особи (паспортні дані, наказ або інший документ про призначення на посаду директора, довіреності тощо), інформації про засновників – юридичних осіб, інформації про банківські рахунки, архівні дані про рахунки платників та іншої необхідної інформації для об'єктивного, ефективного розслідування кримінального провадження;

- встановлення реєстраційних документів про фізичну особу – підприємця, зокрема інформації щодо видів діяльності; така інформація може міститися в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців;

- запит інформації щодо права власності на нерухоме майно суб'єктів, які фігурують у матеріалах кримінального провадження; одним із джерел, де міститься така інформація, є Реєстр прав власності на нерухоме майно;

- у межах кримінального провадження запит на доступ до оригіналів документів (виписки по рахункам, інформація на електронних носіях у вигляді таблиць, деталізовані відомості про рух грошових коштів), вивчення яких має істотне значення у справі. Такі документи, як правило, становлять банківську таємницю.

Вищезазначена інформація надається за рішенням суду, а вказані дії слідчого регламентуються статтями 40, 131, 132, 159–166 КПК України, статтями 60, 62 Закону України «Про банки і банківську

діяльність»¹. Суд має право не тільки надати дозвіл слідчому на ознайомлення з документами, а й можливість вилучити їх.

Для об'єктивного, якісного, всебічного, повного вивчення матеріалів справи, керуючись статтями 9, 22, 40, 71, 84, 93, 110 КПК України, слідчий може запросити осіб, які мають спеціальні знання у сфері податкових правовідносин, серед них:

- спеціалісти Державної аудиторської служби України;
- спеціалісти Головного управління Державної податкової служби.

Серед основних напрямів роботи слідчого в подальшому кримінальному провадженні є:

- призначення судово-економічної експертизи;
- проведення почеркознавчих досліджень рукописних записів і підписів;
- встановлення свідків кримінального правопорушення;
- за необхідності проведення негласних слідчих (розшукових) дій (візуального спостереження за особою в публічно доступних місцях, відеоконтроль особи, зняття інформації з електронних інформаційних систем та комунікаційних мереж);
- проведення обшуків *на підставі ухвали слідчого судді згідно з ч. 2 ст. 234 КПК України*.

Відповідно до частин 1 та 2 ст. 84 КПК України доказами у кримінальному провадженні є фактичні дані, за допомогою яких можливо встановити наявність чи відсутність обставин, що мають істотне значення для кримінального провадження. Такі дані повинні бути отримані виключно законним шляхом.

Особливу увагу хочемо звернути на те, що саме є процесуальними джерелами (доказами) у цій категорії справ. Це вилучені документи, висновки криміналістичних експертиз, допити свідків тощо.

Під час розслідування кримінального провадження особливо важливо провести моніторинг фінансових операцій, які здійснюють особи за період, що цікавить органи досудового розслідування та визначений ними. Законодавство України, а саме Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»² та Порядок надання

¹ Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 № 2121-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14> (дата звернення: 17.03.2023).

² Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 № 361-IX //

Державною службою фінансового моніторингу України Національній поліції України узагальнених (додаткових узагальнених) матеріалів та отримання Державною службою фінансового моніторингу України інформації про хід їх розгляду¹, дає органам досудового розслідування підстави отримувати та використовувати інформацію для встановлення істини у справі.

Санкція ч. 3 ст. 212 КК України передбачає штраф із позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років з конфіскацією майна. Таке втручання держави у право володіння особи є цілком виправданим і законним, оскільки вилучення майна задовольняє потреби держави та суспільства. Реалізуючи таку процесуальну дію, обов'язково необхідно дотримуватися принципів пропорційності, справедливості, законності та верховенства права. Так само накладення арешту на майно в процесі кримінального провадження дасть змогу забезпечити збереження речових доказів та застосування в подальшому конфіскації.

Непоодинокі випадки, коли існує проблема у виявленні активів, на які може бути накладено арешт. У цьому разі допоміжним суб'єктом, який здійснює розшук активів (встановлення місцезнаходження активів), є Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Правовий статус діяльності вищезазначеного державного органу передбачено Законом України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів»². Саме норми цього нормативно-правового акта закріплюють одну з важливих функцій Національного агентства – здійснення заходів з виявлення, розшуку, проведення оцінки активів за зверненням слідчого та в подальшому забезпечення збереження активів.

БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20> (дата звернення: 17.03.2023).

¹ Порядок надання Державною службою фінансового моніторингу України Національній поліції України узагальнених (додаткових узагальнених) матеріалів та отримання Державною службою фінансового моніторингу України інформації про хід їх розгляду : затв. наказом М-ва фінансів України, МВС України від 14.07.2021 № 395/535 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1026-21> (дата звернення: 17.03.2023).

² Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів : Закон України від 10.11.2015 № 772-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/772-19> (дата звернення: 17.03.2023).

З огляду на вищевикладене можна виокремити такі проблемні питання кримінального провадження у справах щодо ухилення від сплати податків:

- невчасне та неналежне виконання заходів щодо збереження речових доказів, що може призвести до ускладнення або унеможливлення виконання завдань кримінального провадження (здійснення конфіскації);

- поширення випадків, коли відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань органами досудового розслідування вносяться не на підставі документальних перевірок, а на підставі аналітичних довідок, надходження інформації від співробітників податкової у вигляді письмових рапортів, які містять тільки припущення ухилення від сплати податків;

- кримінальне правопорушення може бути помилково кваліфіковано не тільки за ст. 212 КК України, а за сукупністю правопорушень за ст. 205 КК України та ч. 5 ст. 27 і ст. 212 КК України, що може призвести до хибних звинувачень і обмежень щодо фізичних осіб, у діях яких немає вини.

Висновки

Враховуючи вищевикладене, можна дійти таких висновків:

- ухилення від сплати податків є проблемою в багатьох країнах, особливо з розвиненою ринковою економікою. Причиною цього може бути значне податкове навантаження, наявність прогалів та колізій у податковому законодавстві, що може призвести до помилок у кримінальному провадженні та застосуванні санкцій. Враховуючи те, що платники податків вимушені сплачувати до бюджету більше, ніж вони заробляють, вони починають шукати шляхи, щоб зменшити податки або навіть уникнути цього, виправдовуючи свої дії, спрямовані на ухилення від сплати податків;

- для здійснення ефективного досудового розслідування в такій категорії справ необхідно використати комплексний підхід до збору доказової бази: грамотно скласти акт за результатами проведення податкової перевірки; встановити факт податкового порушення; правильно визначити розмір несплачених податків, механізми такої несплати, коло посадових осіб, які зобов'язані здійснити сплату;

- основними способами ухилення від сплати податків є: нелегальна діяльність («тіньова економіка»); приховування об'єктів оподаткування; ведення податкового обліку з порушенням чинного законодавства; створення фіктивних фірм; складність у трактуванні податкового законодавства, що призводить до ненавмисних помилок з боку суб'єктів оподаткування.

Список бібліографічних посилань: 1. Баранов С. О. Ухилення від сплати податків як основний чинник тіньової економіки. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 12. С. 102–106. 2. Редько І. А., Мелетєва О. В.

Проблемні питання ухилення від сплати податків // Publishing house Education and Science s.r.o. : сайт. URL: http://www.rusnauka.com/13_NPN_2010/Economics/65637.doc.htm (дата звернення: 17.03.2023).

3. Смагло О. В., Щур А. Р. Ухилення від сплати податків: механізм і шляхи подолання. *Вісник студентського наукового товариства «ВАТРА» Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 64. С. 326–329.

4. Коновалова І. М. Теоретичні аспекти ухилення від сплати податків та механізм їх уникнення // klubok.net : сайт. URL: <http://www.klubok.net/article1889.html> (дата звернення: 17.03.2023).

5. Словник фінансово-правових термінів / за заг. ред. Л. К. Воронової. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Алерта, 2011. 558 с.

6. Воронова Л. К. Фінансове право України : підручник. Київ : Прецедент ; Моя книга, 2006. 448 с.

7. Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. Податкова система : навч. посіб. Тернопіль : Карт-бланш, 2004. 331 с.

8. Основы налогового права : учеб. пособие / под ред. Н. П. Кучерявенко. Харьков : Легас, 2003. 384 с.

9. Гега П. Т., Доля А. М. Основы податкового права. 4-те вид., перероб. і допов. Київ : Знання, 2003. 307 с.

Надійшла до редколегії 21.03.2023

Прийнята до опублікування 25.04.2023

Hryhorashchenko O. V. Tax evasion: initiation of pre-trial investigation, primary actions, main directions of the pre-trial investigation body's work

The article focuses on the problems of legal regulation and peculiarities of pre-trial investigation of tax evasion cases. It analyses scientific works whose authors have studied the peculiarities of theoretical and practical aspects of tax relations, in particular in the area of tax law violations related to tax evasion. The author's own definition of tax features has been formulated. It has been established that the main ways of tax evasion are: illegal activities – “shadow economy”; concealment of taxable objects; tax accounting in violation of current legislation; creation of fictitious companies; difficulties in interpreting tax legislation, which leads to unintentional mistakes on the part of taxpayers.

The elements of a criminal offence under Article 212 of the Criminal Code of Ukraine have been detailed. It has been emphasised that for an objective, qualitative, comprehensive, full study of the case file, the investigator may invite persons with special knowledge in the field of tax relations, including specialists of the State Audit Service of Ukraine and the Main Department of the State Tax Service.

On the basis of the above legislative and doctrinal statements, the following features of a tax have been proposed: mandatory payment; made by individuals and legal entities; received by the budget of the appropriate level; statutory terms and amount of tax; legal liability for violation of tax legislation.

Key words: tax, tax evasion, pre-trial investigation, objects of taxation.

Юлія Костянтинівна Дорошенко,

доктор філософії,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;

<https://orcid.org/0000-0001-7622-2636>,

e-mail: jdoroshenko86@gmail.com

**ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КОРУПЦІЙНИХ
ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ**

Сучасні реалії та стан криміногенної обстановки в країні вимагають принципово нових підходів до взаємодії правоохоронних органів. Сьогодні взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами дедалі активніше здійснюється на всіх можливих рівнях: відомчому, міжвідомчому, міжнародному. Взаємодія при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень являє собою доволі складну й комплексну форму, яка передбачає реалізацію цілої низки взаємопов'язаних процесуальних та оперативно-розшукових дій і заходів, спрямованих на максимальні досягнення у кримінальному процесі. На основі аналізу нормативно-правових актів зроблено висновок, що чітка регламентація такої взаємодії відсутня.

Ключові слова: розслідування, корупційні злочини, службова діяльність, професійна діяльність, публічні послуги, взаємодія, кримінальне провадження, криміналістична характеристика.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Ефективність розслідування та попередження злочинів значною мірою залежить від успішності взаємодії слідчого з іншими учасниками цього процесу (оперативними працівниками), з обізнаним особами (спеціалістами й експертами), а також із засобами масової інформації та ін. Ця взаємодія має бути узгоджена за цілями, завданнями, засобами своєї реалізації, місцем і часом у процесі встановлення істини у кримінальній справі. Проте, як свідчить аналіз літератури та нормативно-правових актів, чітка регламентація такої взаємодії відсутня. Тому доволі важливим є питання встановлення порядку взаємодії при розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.

Стан дослідження проблеми

Питання взаємодії під час розслідування злочинів досліджували у своїх працях такі учені, як А. М. Балашов, В. М. Биков, С. В. Бородін,

В. М. Бурикін, В. А. Глазков, І. М. Гуткін, А. П. Дербеньов, О. О. Закатов, А. П. Кругліков, І. В. Кубарев, А. О. Ляш, І. І. Мартинович, П. І. Мінюков, С. А. Невський, І. В. Озерський, Д. П. Письменний, Г. П. Цимбал, Г. О. Усатий, В. П. Хомколов, О. В. Яцюк та ін. Напрацювання названих науковців є, без сумніву, важливими в пізнавальному аспекті, проте не є вичерпними. Чимала кількість питань залишається спірною, а то й взагалі не вирішеною. Зокрема, досі точається дискусія щодо трактування взаємодії при розслідуванні злочинів у криміналістичному аспекті. Відсутні дослідження в царині організації взаємодії при розслідуванні корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг в цілому, а не окремих їх видів. До того ж шаленими темпами зазнає змін національне законодавство, у зв'язку з чим значна кількість наукових досліджень у зазначеній сфері втратила свою актуальність.

Мета і завдання дослідження

Метою цієї статті є висвітлення питання взаємодії слідчих органів, оперативно-розшукових підрозділів та інших установ і громадських організацій під час розслідування корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Завдання* цього дослідження полягає у висвітленні найефективніших шляхів співпраці осіб, які проводять досудове розслідування за вказаною категорією справ.

Наукова новизна дослідження

Новизна наукової статті полягає в наданні певних пропозицій щодо внесення доповнень до положень чинного кримінального процесуального законодавства України. Зміни, що пропонуються, мають на меті вдосконалення процесу взаємодії слідчих органів для більш ефективного та швидкого процесу розслідування.

Виклад основного матеріалу

Ми звикли вважати, що успішна боротьба зі злочинами неможлива без тісної взаємодії слідчого й оперативно-розшукових підрозділів. Це зумовлено тим, що й слідчі, й оперативно-розшукові підрозділи мають специфічні, притаманні тільки їм засоби розкриття злочинів, і важливим є те, щоб ці засоби застосовувалися не окремо, а комплексно. Звичайно, взаємодія зазначених суб'єктів є вкрай важливою й необхідною умовою забезпечення ефективності кримінального провадження. Проте не слід взаємодію під час розслідування кримінальних правопорушень обмежувати виключно співпрацею слідчих і оперативних працівників. Адже слідчі можуть співпрацювати і з іншими підрозділами органів Національної поліції України, іншими правоохоронними органами, установами й громадськими об'єднаннями.

В енциклопедичному словнику криміналістики наводиться таке визначення взаємодії – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємозумовленість і зв'язок [1, с. 42]. У цілому таке трактування взаємодії є правильним і загальним, однак воно не відображає особливостей взаємодії під час провадження досудового розслідування.

Ефективність протидії злочинності можлива лише за умови належно організованої спільної діяльності різних державних і недержавних органів, яка здійснюється з указаною метою. Тобто йдеться про взаємодію, під якою у криміналістичній науці традиційно розуміють узгоджену діяльність відповідних органів та посадових осіб у процесі розкриття та розслідування злочинів, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу [2, с. 96]. Адже розслідування кримінальних правопорушень є одним з основних засобів боротьби зі злочинністю, а отже, і способом їй протидіяти. Також слушним є твердження про можливість взаємодії різних органів – як державних, так і недержавних.

Взаємодія при розслідуванні злочинів є спеціальною взаємодією, оскільки містить об'єднані однією метою спільні погоджені заходи, які мають значення для боротьби зі злочинністю, проведені декількома зацікавленими суб'єктами. Ці заходи відрізняються від заходів загально-соціального рівня взаємодії спеціальним призначенням і цілеспрямованістю. При цьому слід враховувати, що протидія злочинності є відносно самостійним напрямом у правоохоронній діяльності, а отже, для взаємодії в процесі її здійснення характерними є певні завдання, а саме: забезпечення ефективного й повного виявлення, запобігання злочинам та їх розкриття [3, с. 26].

Із приводу зазначеного можемо констатувати таке. По-перше, вкотре акцентуємо на недопустимості обмеження суб'єктного складу взаємодії виключно слідчими й оперативними працівниками. По-друге, не вважаємо правильним виокремлювати особливим підрозділом криміналістичної тактики питання щодо тактики взаємодії. Адже взаємодія не обмежується організаційними заходами. Вона реалізується у межах і за допомогою проведення окремих слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) заходів. Отже, тактика взаємодії в такому разі повністю співпадає з тактикою проведення вказаних заходів. Тобто йдеться про дублювання одних і тих самих положень у межах криміналістичної тактики як розділу криміналістики.

Взаємодія є елементом безпосереднього процесу провадження розслідування злочинів. Вона є одним зі способів належної організації кримінального провадження. Криміналістична ж методика досліджує загальні положення, пов'язані з організацією досудового розслідування в цілому, та особливості розслідування окремих видів

(груп) кримінальних положень. Тобто взаємодія підпадає під сферу досліджень криміналістичної методики. При цьому пропонуємо виокремлювати загальні положення взаємодії під час розслідування кримінальних правопорушень, які будуть висвітлюватися в загальних положеннях криміналістичної методики та стосуватися поняття, ознак, принципів, значення, форм, засобів і особливостей організації взаємодії. Особливості ж взаємодії під час розслідування злочинів окремих категорій слід розглядати в межах відповідних видових, групових методик розслідування злочинів. Причому ці особливості варто висвітлювати в частині особливостей розслідування окремих видів (груп) злочинів на певних його етапах [4, с. 131–139].

На наш погляд, взаємодія безсумнівно є доволі складною діяльністю, а отже, їй притаманне певне структурування. Причому ця структура відображає її сутність, зміст. Відповідно структура взаємодії відображає і її стадії (етапи). Щодо вказаного, то у криміналістичній літературі можна зустріти пропозицію структурно вирізняти такі елементи взаємодії, як узгодженість (скоординованість) діяльності; спільність діяльності; мета діяльності; певний зміст діяльності; наявність як мінімум двох суб'єктів [5, с. 195]. Пропонуємо серед елементів взаємодії при розслідуванні злочинів, зокрема у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, виокремлювати її невід'ємні складові. До останніх слід відносити такі.

1. Прийняття рішення про необхідність і доцільність взаємодії. На цій стадії слідчий аналізує наявну в нього інформацію, планує свої дії відповідно до поставлених завдань, визначає наявні та необхідні сили й засоби. У разі виникнення потреби залучення інших слідчих або осіб з інших підрозділів, служб, органів тощо потрібно визначитися з учасниками такої взаємодії, їх завданнями та методами розслідування конкретного злочину, тривалістю взаємодії тощо.

2. Вибір форми та методів взаємодії. Як правило, під час планування розслідування окремих кримінальних правопорушень слідчий окреслює перелік обставин, що підлягають встановленню, залежно від висунутих версій і визначає відповідні заходи, необхідні для їх з'ясування. При цьому встановлюються виконавці цих заходів. Тобто під час планування розслідування злочинів визначаються заходи, під час проведення яких будуть взаємодіяти конкретні особи та/чи органи, а тому залежно від їхнього характеру й обираються форми взаємодії та шляхи її реалізації.

3. Процесуальне закріплення рішення про взаємодію. У деяких випадках таке рішення буде відображатися у протоколах про результати проведення окремих слідчих (розшукових) дій у вигляді помітки про учасників цих дій, у вказівках (клопотаннях, дорученнях) на

проведення певних дій, у наказах про створення слідчо-оперативних груп тощо. Звичайно, певні труднощі виникають через відсутність чіткої регламентації в чинному кримінальному процесуальному законодавстві питання про порядок прийняття й оформлення рішення про взаємодію. Процесуальне закріплення результатів взаємодії здійснюється за допомогою складання відповідних протоколів, рапортів, доповідних записок тощо.

Названі елементи дозволяють усвідомити сутність і значення взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень. Зміст взаємодії формують у своїй сукупності її учасники, цілі, характер діяльності, форми та методи її реалізації. Водночас вважаються недоречними спроби науковців виокремлювати етапи взаємодії відповідно до етапів розслідування злочинів. Пояснюється така позиція тим, що взаємодія характерна для всього процесу розслідування і потреба в ній зумовлюється конкретними тактичними завданнями розслідування, а не його етапами. Причому в межах одного етапу може виникати потреба взаємодіяти з іншими особами чи органами кілька разів [6].

Що ж стосується криміналістичного забезпечення міжнародного співробітництва під час розслідування корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, то тут ключове місце посідає ретельне планування кримінального провадження. До того ж варто визначитися, для вирішення яких тактичних завдань розслідування слід звертатися за допомогою до зарубіжного(их) правоохоронного(их) органу(ів). Визначившись із формою міжнародного співробітництва, варто з'ясувати, яка вихідна інформація для цього потрібна та які заходи для її збирання слід провести. При цьому необхідно усвідомлювати, що направлення запиту про надання міжнародної правової допомоги не означає припинення паралельного провадження на місці необхідних слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій. Адже обробка та виконання запиту потребує значних витрат часу, гаяння якого є неприпустимим під час досудового розслідування злочинів, особливо у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг [7, с. 173–176].

Таким чином, міжнародне співробітництво під час розслідування корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, є в окремих випадках необхідною та вимушеною передумовою успішності кримінального провадження. Проте ефективність такої співпраці перебуває у прямій залежності від професійності осіб, які провадять досудове розслідування, якості й налагодженості процесу досудового розслідування, чіткості та визначеності законодавчої регламентації питань міжнародної співпраці під час кримінального провадження, політичних

зносин із державою, співробітництво з якою налагоджується, добросовісністю й відповідальністю виконавців запиту про міжнародну правову допомогу тощо. У криміналістичному аспекті запорукою ефективності міжнародної співпраці під час розслідування корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, насамперед є злагодженість дій слідчого, що забезпечується належним плануванням і організацією досудового розслідування.

Висновки

З урахуванням вищезазначеного можна зробити висновок, що взаємодія при розслідуванні злочинів, зокрема у сфері службової діяльності, є одним із методів протидії злочинності, який полягає в узгодженості та поєднанні в порядку і на основі закону зусиль декількох осіб, підрозділів, органів тощо заради забезпечення оптимізації досудового розслідування кримінальних правопорушень. Вказана діяльність є об'єктивно необхідною і часто розпочинається з моменту перевірки отриманої інформації про вчинення злочину. Ця діяльність за своїм характером є дуже складною, що проявляється в її стадійності. Серед таких стадій пропонуємо виокремлювати: прийняття рішення про необхідність і доцільність взаємодії, вибір форми та методів взаємодії, процесуальне закріплення прийнятого рішення, безпосередньо взаємодія, оформлення результатів вказаної співпраці. Однак структурна чіткість взаємодії не позбавляє її труднощів, з якими стикаються її учасники. В основному така ситуація зумовлюється відсутністю чіткої регламентації питань, пов'язаних з організацією та реалізацією взаємодії у Кримінальному процесуальному кодексі України. У зв'язку з чим було б доцільно доповнити вказаний нормативно-правовий акт окремим розділом, у якому б визначалися поняття, принципи, види, форми, методи та порядок взаємодії під час кримінального провадження.

Список бібліографічних посилань: 1. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / за ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. 560 с. 2. Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 22 с. 3. Кобзар О. Ф. Взаємодія як вид соціальної діяльності в боротьбі зі злочинністю. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 3. С. 25–27. 4. Пчеліна О. В. Окремі аспекти використання спеціальних знань у галузі інформаційних і комп'ютерних технологій під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Публічне право*. 2014. № 4 (16). С. 131–139. 5. Степанюк Р. А. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : Вид-во ХНУВС, 2012. 382 с. 6. Жидков В. Л. Кримінально-

процесуальна діяльність детектива Національного антикорупційного бюро України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 224 с.

7. Пчеліна О. В. Щодо питання міжнародного співробітництва під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 27–28 лют. 2015 р.) / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2015. С. 173–176.

Надійшла до редколегії 07.02.2023

Прийнята до опублікування 16.03.2023

Doroshenko Yu. K. Problems of interaction in the investigation of corruption crimes in the field of official activity and professional activity related to the provision of public services

Modern realities and the state of the criminogenic situation in the country require fundamentally new approaches to the interaction of law enforcement agencies. Today, the interaction of the investigator with other bodies and units is more and more actively carried out at all possible levels, departmental, interdepartmental, international. Interaction in the detection and investigation of criminal offences is a rather complex and comprehensive form that involves a number of interrelated procedural and operational search actions and measures aimed at maximising the achievement of the goals of the criminal process. Cooperation in the investigation of crimes, in particular in the field of official activity, is one of the methods of combating crime, which consists in the coordination and combination in order and on the basis of the law, the efforts of several persons, divisions, bodies, etc. in order to ensure the optimization of the pre-trial investigation of criminal offenses. The specified activity is objectively necessary and often begins from the moment of checking the received information about the commission of a crime. This activity by its nature is very complex, which finds its expression in its phasing. Among the latter, we suggest making a decision about the necessity and expediency of interaction, choosing the form and methods of interaction, procedural consolidation of the decision, direct interaction, and registration of the results of the indicated cooperation. However, the structural clarity of the interaction does not relieve it of the difficulties faced by its participants. This situation is mainly due to the lack of clear regulation of issues related to the organisation and implementation of cooperation in the Criminal Procedure Code of Ukraine. In connection with this, it would be expedient to supplement the specified legal act with a separate section, which would define the concepts, principles, types, forms, methods and procedure of interaction during criminal proceedings.

Having analysed the legal acts, the author concludes that there is no clear regulation of such interaction.

Key words: investigation, corruption crimes, official activity, professional activity, public services, interaction, criminal proceedings, forensic characteristics.

Валентина Георгіївна Дрозд,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України,

Департамент забезпечення діяльності

Голови Національної поліції України,

консультативно-контрольний відділ (головний спеціаліст);

<https://orcid.org/0000-0002-7687-7138>,

e-mail: Valyadro@i.ua

**ЗАТРИМАННЯ ОСОБИ, ЯКА ВЧИНИЛА КРИМІНАЛЬНИЙ
ПРОСТУПОК: КРИМІНАЛЬНА ПРОЦЕСУАЛЬНА
ТА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА**

Проаналізовано особливості затримання особи, яка вчинила кримінальних проступок. Наведено основні особливості правової природи відповідного інституту в системі досудового розслідування кримінальних правопорушень, а також узагальнено уявлення про основне коло проблемних питань, що виникають під час реалізації відповідних норм права. Перспектива подальших досліджень полягає в необхідності аналізу кола запобіжних заходів, що застосовуються під час здійснення досудового розслідування кримінальних проступків, а також з'ясування екзистенційного змісту і сутності відповідного інституту, його значення для системи кримінальної юстиції загалом.

Ключові слова: криміналістика, кримінальний процес, дізнання, досудове розслідування, затримання особи, методика розслідування, європейська інтеграція.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Кримінально-правовий захист прав і свобод людини та громадянина в Україні як інститут права базується на нормах матеріального та процесуального права. Водночас динамічність законодавства України, а також сучасні реалії в контексті ведення активних бойових дій з агресором суттєво ускладнюють роботу правоохоронної системи. Крім того, слід зауважити, що інститут досудового розслідування кримінальних проступків діє відносно нещодавно, а відповідні підрозділи (органи дізнання), що структурно наповнюють органи досудового розслідування, визначені Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України), системно стикаються з проблемними питаннями, що потребують вирішення.

На нашу думку, окрему актуальність у частині дослідження відповідних правових феноменів становить інститут затримання особи,

яка вчинила кримінальний проступок, що має спільні та відмінні риси з аналогічними правовими конструкціями в адміністративному законодавстві, а також КПК України (ст. 208).

Стан дослідження проблеми

Затримання особи, відповідно до ч. 2 ст. 176 КПК України, є тимчасовим запобіжним заходом. Дослідженню порядку його здійснення, а також проблемним питанням, які постають у процесі затримання, присвячено чимало наукових праць, зокрема дисертаційні та монографічні дослідження [1–12]. Водночас більшість із цих праць розглядають питання затримання уповноваженою службовою особою за вчинення злочинів. Крім того, порядок затримання уповноваженою службовою особою особи, яка вчинила кримінальний проступок, якщо порівняти із затриманням, передбаченим ст. 208 КПК України, має певні відмінності, які потребують окремого дослідження.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз кримінальних процесуальних особливостей і криміналістичної методики затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок. Це зумовлює необхідність вирішення таких дослідницьких завдань, як-от: змістовний аналіз термінів і понять, що містяться в зазначеній теоретико-правовій конструкції; окреслення спільного та відмінного в процесах затримання осіб за вчинення адміністративних правопорушень і злочинів; визначення закономірностей кримінального процесуального законодавства, що безпосередньо впливають на реалізацію відповідних норм, а також винесення на обговорення низки пропозицій, які можуть позитивно вплинути на правозастосовний процес у цьому сегменті.

Виклад основного матеріалу

Передусім слід з'ясувати питання щодо правової природи затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок. Цей вид затримання регламентовано ст. 298-2 КПК України, до якої було внесено відповідні зміни та доповнення Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень»¹. Ці нормативні приписи набрали чинності 1 липня 2020 року, але вже наявна на сьогодні практика їх застосування засвідчила існування законодавчих прогалин і неточностей, що зумовлює актуальність порушеної тематики та необхідність окремого вивчення.

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення до судового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень : Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19> (дата звернення: 22.03.2023).

Право на затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, надано уповноваженій службовій особі. У положеннях ч. 6 ст. 191 та ч. 3 ст. 207 КПК України закріплено, що уповноважена службова особа – це особа, якій законом надано право здійснювати затримання. Отже, ці нормативні положення є відсильними до інших законодавчих актів, якими надаються повноваження здійснювати затримання державним органам та їхнім службовим особам. Детальне вивчення питання щодо визначення поняття «уповноваженої службової особи» вже було здійснене в науковій літературі. Так, за глумаченням Т. Г. Фоміної та В. В. Рогальської, законодавцем закладена ідея розуміння уповноваженої службової особи як суб'єкта, якому різними законами надано право затримувати особу. І відповідно уповноваженою службовою особою є працівники органів досудового розслідування, працівники оперативних підрозділів, поліцейські (зокрема патрульні поліцейські), військовослужбовці та інші особи, яким відповідними законами надано право на здійснення затримання [13, с. 198; 14, с. 21–22]. Отже, повноваження для затримання особи встановлено для доволі широкого кола службових осіб. Проте на практиці, як цілком слушно було зазначено в листі Офісу Генерального прокурора «Щодо дотримання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Кримінального процесуального кодексу України під час затримання особи» від 17 серпня 2020 року № 13/4-565вих-328окв-20, однією із системних проблем, що призводять до порушень основоположних свобод прав і свобод людини, зокрема права на свободу й особисту недоторканість, є віднесення до «уповноваженої службової особи», яка має право здійснювати затримання без ухвали слідчого судді, виключно працівників органів досудового розслідування¹. Дійсно, на практиці під уповноваженою службовою особою, як правило, розуміють лише слідчого, а в разі здійснення кримінального провадження щодо кримінальних проступків – дізнавача. Втім, враховуючи вимоги законодавства, а також наукову позицію, слід наголосити, що суб'єктом кримінального процесуального затримання за вчинення кримінального проступку є не виключно дізнавач [12, с. 27].

Відповідно до вимог ст. 298-2 КПК України затримати особу можна лише за вчинення кримінального проступку. У такому разі слід звернутися до положень Кримінального кодексу України (далі – КК України), де у ч. 2 ст. 12 визначено, що «кримінальним проступком є

¹ Щодо дотримання вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Кримінального процесуального кодексу України під час затримання особи : Лист Офісу Генерального прокурора від 17.08.2020 № 13/4-565вих-328окв-20.

передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі»¹.

У частині 1 ст. 298-2 КПК України визначено підстави та умови затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок. У такому разі підставами затримання є ті, що визначені у частинах 1 та 2 ст. 208 КПК України. Отже, затримати особу за підозрою у вчиненні кримінального проступку можна в разі:

«1) якщо цю особу застали під час вчинення кримінального проступку або замаху на його вчинення;

2) якщо безпосередньо після вчинення кримінального проступку очевидець, в тому числі потерпілий, або сукупність очевидних ознак на тілі, одязі чи місці події вказують на те, що саме ця особа щойно вчинила злочин»².

При цьому затримати особу можливо лише за наявності умов, що особа, яка вчинила кримінальний проступок: «1) відмовляється виконувати законну вимогу уповноваженої службової особи щодо припинення кримінального проступку або чинить опір; 2) намагається залишити місце вчинення кримінального проступку; 3) під час безпосереднього переслідування після вчинення кримінального проступку не виконує законних вимог уповноваженої службової особи; 4) перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим»³.

Отже, слід наголосити, що для здійснення затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, необхідна наявність підстав затримання, визначених у частинах 1 та 2 ст. 208 КПК України, а також відповідних умов, визначених у ч. 2 ст. 298-2 КПК України. Тобто за наявності підстав, але за відсутності умов затримання такої особи не буде здійснюватися.

Слід звернути увагу на таку умову затримання, як перебування особи в стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння. Із практичної точки зору зрозуміло, що під час затримання уповноважена службова особа не має відповідного медичного висновку про підтвердження стану сп'яніння, а може лише спостерігати ознаки, що свідчать про такий стан. Роз'яснення окреслених ознак міститься

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення: 22.03.2023).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17> (дата звернення: 22.03.2023).

³ Там само.

в Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, затвердженій наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства охорони здоров'я України від 9 листопада 2015 року № 1452/735. Відповідно до пунктів 3 та 4 цієї Інструкції: «3. Ознаками алкогольного сп'яніння є: запах алкоголю з порожнини рота; порушення координації рухів; порушення мови; виражене тремтіння пальців рук; різка зміна забарвлення шкірного покриву обличчя; поведінка, що не відповідає обстановці. 4. Ознаками наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, є: наявність однієї чи декількох ознак стану алкогольного сп'яніння (крім запаху алкоголю з порожнини рота); звужені чи дуже розширені зіниці, які не реагують на світло; сповільненість або навпаки підвищена жвавість чи рухливість ходи, мови; почервоніння обличчя або неприродна блідість»¹.

З приводу регламентації затримання осіб, що перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, слід звернути увагу на цілком слушне зауваження В. Завтура, який ставить собі питання: «Чому обов'язкове доставлення до медичного закладу передбачене лише щодо тих осіб, які вчинили проступок, передбачений ст. 286¹ Кримінального кодексу? Перебування особи у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння має як кримінально-правове (статті 21, 67 КК України), так і кримінально-процесуальне значення, зокрема в контексті строку обмеження права особи на свободу та особисту недоторканість. З цих міркувань видається доцільним доповідати для проведення медичного освідування особу, яка вчинила будь-який кримінальний проступок, та її поведінка вказує на те, що вона перебуває у стані алкогольного, наркотичного або іншого сп'яніння» [15, с. 15].

У частинах 2 та 4 ст. 298-2 КПК України встановлено строки затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок. За загальним правилом, строк затримання становить три години з моменту фактичного затримання особи. Для з'ясування сутності моменту затримання слід звернутись до ст. 209 КПК України, де передбачено,

¹ Про затвердження Інструкції про порядок виявлення у водіїв транспортних засобів ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції: наказ МВС України, МОЗ України від 09.11.2015 № 1452/735 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1413-15> (дата звернення: 22.03.2023).

що особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою. З точки зору правозастосування важливим буде звернення до постанови Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 15 червня 2021 року у провадженні № 51-2172км19, у якій зазначено, що особа вважається затриманою у значенні ст. 209 КПК України в разі застосування сили та кайданок, навіть якщо протягом короткого часу сила та спеціальні засоби вже не застосовуються, однак особа перебуває в оточенні та під контролем поліцейських¹.

Зауважимо, що встановлення строку затримання у три години свідчить про те, що така дія є тимчасовою мірою примусу задля забезпечення належної поведінки особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального проступку. Короткостроковість затримання під час дізнання зумовлена меншим ступенем суспільної небезпеки кримінального проступку проти злочину.

Проте ст. 298-2 КПК України встановлено винятки щодо строків затримання. Так, строк затримання може становити інший, ніж три години, час у випадках, закріплених у ч. 4 ст. 298-2 КПК України. Граничні строки затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, становлять:

1) до 72-х годин – за наявності умов, передбачених пунктами 1–3 ч. 1 ст. 298-2 КПК України (особа відмовляється виконувати законну вимогу уповноваженої службової особи щодо припинення кримінального проступку або чинить опір; намагається залишити місце вчинення кримінального проступку; під час безпосереднього переслідування після вчинення кримінального проступку не виконує законних вимог уповноваженої службової особи). Таке затримання повинне відбуватися з дотриманням вимог ст. 211 КПК України;

2) до 24-х годин – за наявності умови, передбаченої п. 4 ч.1 ст. 298-2 КПК України (перебуває у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та може завдати шкоди собі або оточуючим).

Найважливішою складовою процесу затримання є забезпечення прав особи. Відповідно до ч. 3 ст. 298-2 КПК України уповноважена службова особа, яка здійснила затримання, та дізнавач, окрім як повідомлення особі підстав затримання, повинні роз'яснити такі права: право мати захисника, право отримувати медичну допомогу,

¹ Постанова Верховного Суду колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 15.06.2021 : справа № 204/6541/16-к, провадження № 51-2172км19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97736430> (дата звернення: 22.03.2023).

право давати пояснення, показання або не говорити нічого з приводу підозри проти неї, право негайно повідомити інших осіб про своє затримання і місце перебування відповідно до положень ст. 213 КПК України, право вимагати перевірку обґрунтованості затримання, інші процесуальні права, передбачені КПК України.

Зауважимо, що статус затриманої особи в КПК України чітко не визначено, а отже, немає окремої норми, в якій закріплено перелік всіх її прав. Системний аналіз положень КПК України дозволяє визначити, що до інших процесуальних прав особи під час затримання належать, зокрема, такі: право користуватися послугами перекладача (ч. 3 ст. 29); право під час проведення процесуальних дій ставити запитання, подавати свої зауваження та заперечення щодо порядку проведення дій, які заносяться до протоколу (п. 10 ч. 3 ст. 42), у такому разі всі зауваження особи можуть бути зазначені у протоколі затримання; право на негайне звільнення після зникнення підстави для затримання або спливу строку для затримання (п. 3 ч. 3 ст. 212); право на належне поводження (п. 4 ч. 3 ст. 212) тощо.

Про затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального проступку, повинен складатися протокол затримання. Слід звернути увагу, що в положеннях ст. 298-2 КПК України не йдеться про необхідність складання відповідного протоколу, на відміну від нормативного урегулювання цього питання у ст. 208 КПК України. Втім, у ч. 4 ст. 298-2 КПК України наголошується на необхідності надіслати копію протоколу затримання прокурору.

Системний аналіз положень КПК України (ст. 104, ч. 5 ст. 208, ст. 298-2) дозволяє визначити, що протокол затримання особи, підозрюваної у вчиненні кримінального проступку, повинен містити відповідні відомості, зокрема про затриману особу. У разі якщо на момент затримання прізвище, ім'я, по батькові затриманої особи не відомі, то у протоколі зазначається докладний опис такої особи та долучається її фотознімок. Протокол про затримання підписується особою, яка його склала, і затриманим. Копія протоколу негайно під розпис вручається затриманому та надсилається прокурору. Враховуючи вимоги ч. 6 ст. 104 КПК України, слід визнати, що в разі якщо затримана особа відмовилася підписати протокол, то про це зазначається в ньому. Такій особі надається право дати письмові пояснення щодо причин відмови від підписання, які заносяться до протоколу. Факт відмови особи від підписання протоколу, а також факт надання письмових пояснень особи щодо причин такої відмови засвідчується підписом її захисника (законного представника), а у разі його відсутності – понятих.

Продовжуючи дослідження, слід звернути увагу на положення ч. 7 ст. 298-2 КПК України, що зобов'язують уповноважену службу

особу, відповідальну за перебування затриманих за вчинення кримінального проступку, вчинити дії, передбачені ч. 3 ст. 212 КПК України. Службовою особою, відповідальною за перебування затриманих, є працівник поліції, завданням якого є здійснення контролю за дотриманням іншими службовими особами прав затриманого, а також безпосереднє забезпечення цих прав (п. 1 розділу X Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 6 липня 2017 року № 570)¹. На службову особу, відповідальну за перебування затриманих за вчинення кримінального проступку, відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 212 КПК України покладається обов'язок негайно зареєструвати затриманого.

Зауважимо, що неналежна реєстрація затриманих є однією з проблем правозастосовної діяльності, на яку вже неодноразово звертав увагу Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). У справі «Макаренко проти України» від 30 квітня 2018 року Суд встановив порушення п. 1 ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у зв'язку з тим, що протоколу затримання заявника на 3 год. та 20 хв. не було, а його відсутності не було надано жодного пояснення². В іншому рішенні ЄСПЛ вказав, що у протоколі затримання жодним чином не згадувався той факт, що заявник вже тримався під вартою у відділенні міліції більше 30 годин до моменту, коли було складено протокол. Отже, тримання заявника під вартою впродовж періоду, що розглядається, було незаконним (п. 87 рішення у справі «Белоусов проти України» від 7 листопада 2017 року)³.

Із цього приводу в наукових виданнях зауважується, що «стандарти ЄСПЛ стосовно належної реєстрації всіх дій щодо затриманої особи знайшли відображення в чинному КПК України (ст. 12, ч. 5 ст. 208, ст. 209). Водночас, незважаючи на практику ЄСПЛ та наявні чіткі законодавчі положення щодо реєстрації затримання з початкового його моменту, на практиці посадові особи припускаються численних порушень прав людини. Зокрема, йдеться про те, коли у приміщенні органу

¹ Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України : затв. наказом МВС України від 06.07.2017 № 570 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17> (дата звернення: 22.03.2023).

² Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Макаренко проти України» (Заява № 622/11) від 30.04.2018 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c45 (дата звернення: 22.03.2023).

³ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Белоусов проти України» (Заява № 4494/07) від 07.02.2014 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_989 (дата звернення: 22.03.2023).

досудового розслідування особа тримається без реєстрації факту затримання; у протоколі затримання зазначається не той час та місце затримання» [13, с. 212].

Із метою вирішення окресленої проблеми у 2020 році розпочалося поступове впровадження системи «Custody Records» на рівні територіальних органів поліції, навчання відповідних фахівців із дотримання прав затриманих осіб, технічне обладнання та розширення можливостей електронної системи обліку всіх дій щодо затриманої особи. Цей процес триває, станом на сьогодні «Custody Records» впроваджена у 23 відділах поліції, три з яких, на жаль, фізично зруйновані і тимчасово не функціонують в умовах війни [15]. Наказом Міністерства внутрішніх справ України 24 травня 2022 року затверджено Інструкцію з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»¹, якою визначено основні завдання, призначення, формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records», обліку інформації щодо фіксації дій із затриманими особами.

Відповідно до п. 3 розділу I Інструкції основними завданнями та призначенням інформаційної підсистеми «Custody Records» є: «1) запобігання незаконному затриманню осіб, удосконалення системи їх захисту від катувань і належного поведження, а також підвищення стандартів захисту прав поліцейських від можливих неправдивих звинувачень у неправомірних діях; 2) об'єднання інформації про затриманих осіб з моменту їх фактичного затримання, перебування в територіальних (у тому числі міжрегіональних) органах Національної поліції України, їх територіальних (відокремлених) підрозділах (далі – органи (підрозділи) поліції), та звільнення або поміщення до спеціальних установ інших органів державної влади в єдиному інформаційному просторі з використанням сучасних інформаційних технологій, комп'ютерного та комунікаційного обладнання; 3) здійснення опитування затриманої особи та поліцейського, який здійснив затримання, щодо обставин та підстав затримання, а також фіксації всіх дій із затриманою особою під час її перебування в органі (підрозділі) поліції; 4) забезпечення оперативного реагування та прийняття управлінських рішень посадовими особами органів (підрозділів) поліції в разі неналежного поведження із затриманими; 5) запровадження

¹ Інструкція з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України»: затв. наказом МВС України від 24.05.2022 № 311 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-22> (дата звернення: 22.03.2023).

автоматизованого формування витягу з електронної картки затримання за формою, наведеною у додатку до цієї Інструкції»¹.

Отже, завдяки запровадженню системи «Custody Records» врегульовано питання обліку всіх дій щодо затриманої особи, і таким чином на законодавчому та організаційному рівні здійснено кроки щодо унеможливлення порушення її прав. Втім, враховуючи необхідність розвитку цієї системи, подальшими кроками, на думку Є. Крапивіна, має стати нормативне врегулювання: 1) статусу особи кастоді-офіцера; 2) інфраструктурних умов для перебування затриманої особи (зонування відділень поліції); 3) системи відеоспостереження та роботи з такими даними; 4) ефективної взаємодії між різними службовими особами органів правопорядку².

Висновки

Проведений аналіз дає можливість дійти таких висновків. Затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, є тимчасовим запобіжним заходом, що застосовується з підстав та в порядку, визначеному КПК України, уповноваженою службовою особою (поліцейськими, військовослужбовцями та іншими особами, яким відповідними законами надано право на здійснення затримання) щодо особи, яка вчинила кримінальний проступок (тобто діяння, за вчинення якого передбачене основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі). Затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок, слід відмежовувати від адміністративного затримання, оскільки існують певні відмінності, що полягають у підставах, строках та порядку. Практика використання адміністративного затримання для цілей кримінального провадження є неприпустимою, на що неодноразово звертав увагу ЄСПЛ.

Список бібліографічних посилань: 1. Затримання у кримінальному провадженні : навч. посіб. / А. В. Захарко, В. В. Рогальська, О. А. Солдатенко та ін. Одеса : Гельветика, 2021. 224 с. 2. Фоміна Т. Г. Застосування

¹ Інструкція з формування та ведення інформаційної підсистеми «Custody Records» інформаційно-комунікаційної системи «Інформаційний портал Національної поліції України» : затв. наказом МВС України від 24.05.2022 № 311 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0629-22> (дата звернення: 22.03.2023).

² Крапивін Є. Custody records: система фіксації всіх дій щодо затриманої особи – стан нормативного регулювання // JustTalk : сайт. 07.09.2022. URL: <https://justtalk.com.ua/post/custody-records-sistema-fiksatsii-vsih-dij-schodo-zatrimanoi-osobi--stan-normativnogo-regulyuvannya> (дата звернення: 22.03.2023).

запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми теорії та практики : монографія. Харків : Панов, 2020. 576 с. **3.** Лук'яненко Ю. В. Затримання особи як захід забезпечення кримінального провадження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2016. 236 с. **4.** Шульга О. В. Затримання уповноваженою службовою особою у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 255 с. **5.** Лазарева Д. В. Затримання уповноваженою службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2017. 236 с. **6.** Дояр Є. В. Затримання особи у кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2018. 238 с. **7.** Ангеленюк А. Затримання підозрюваного уповноваженою особою в провадженнях про незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин (процесуальні та криміналістичні аспекти) : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 176 с. **8.** Романов М. Ю. Організаційно-правові засади забезпечення функціонування підрозділів дізнання Національної поліції України : дис. ... д-ра філософії : 081. Київ, 2022. 264 с. **9.** Романов М. Ю., Кобзар О. Ф. Організаційно-правові, адміністративні та кримінальні процесуальні аспекти діяльності підрозділів дізнання Національної поліції України : монографія. Кропивницький : Донецьк. держ. ун-т внутр. справ ; Київ : 7БЦ, 2022. 540 с. **10.** Фоміна Т. Г., Абламський С. Є. Правова регламентація затримання особи, яка вчинила кримінальний проступок // Актуальні питання теорії та практики досудового розслідування кримінальних проступків : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 14 листоп. 2019 р.) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. С. 18–20. **11.** Гасанов Р. Н. Дізнання як форма досудового розслідування. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1. С. 3–8. **12.** Затримання уповноваженою службовою особою особи, яка вчинила кримінальний проступок / М. Пуцкірідзе, С. Вітвіцький, О. Ковтун та ін. Київ : 7БЦ, 2021. 54 с. **13.** Фоміна Т. Г., Рогальська В. В. Затримання уповноваженою службовою особою: законодавчі «лабіринти» та реалії правозастосовної практики // Science, technology, and innovation: the experience of European countries and prospects for Ukraine : monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. Pp. 196–224. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-190-9-8>. **14.** Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 3. Електронне видання. Станом на 25 серпня 2022 / І. Гловюк, О. Дроздов, Г. Тетерятник та ін. Дніпро ; Львів ; Одеса ; Харків, 2022. 78 с. URL: <https://www.academia.edu/86287571/> (дата звернення: 22.03.2023).

Надійшла до редакції 28.03.2023

Прийнята до опублікування 26.04.2023

Drozd V. G. Detention of a person committed a criminal offence: criminal procedural and forensic characteristics

The features of detention of a person who has committed a criminal offence are analysed. The main features of the legal nature of the relevant institution in the system of pre-trial investigation of criminal offences are presented, and also the idea of the main range of problematic issues arising in the course of implementation of the relevant provisions of law is summarised. The author provides arguments on the procedural grounds for applying detention of a person committed a criminal offence, and also outlines the main forensic (general and special) features of its implementation.

Detention of a person who has committed a criminal offence is a temporary measure of restraint applied on the grounds and in accordance with the procedure established by the CPC of Ukraine by an authorised official (police officers, military personnel and other persons authorised by relevant laws to carry out detention) in respect of a person committed a criminal offence (i.e. an act for which the main penalty is a fine of not more than three thousand tax-free minimum incomes or other punishment not involving imprisonment). The detention of a person who has committed a criminal offence should be distinguished from administrative detention, as they differ in the grounds, terms and procedure. The practice of using administrative detention for the purposes of criminal proceedings is unacceptable, as the European Court of Human Rights has repeatedly pointed out.

Prospect for the further research is the need to analyse the measures of restraint used during the pre-trial investigation of criminal offences, as well as to clarify the existential content and essence of the relevant institution, and its importance for the criminal justice system in general.

Key words: forensics, criminal procedure, inquiry, pre-trial investigation, detention of a person, investigation methodology, European integration.

Костянтин Дмитрович Заяць,

доктор філософії,
Слідче управління Головного управління
Національної поліції в Харківській області,
відділ розслідування злочинів у сфері
господарської та службової діяльності;

 <https://orcid.org/0000-0002-8406-4284>;

Дмитро Дмитрович Заяць,

кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;

 <https://orcid.org/0000-0002-2196-6301>,
e-mail: zajacdmi@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ, ЩО МАСКУЮТЬСЯ ПІД ОБОЛОНКОЮ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Проаналізовано матеріали судово-слідчої практики, завдяки чому визначено недоліки в процесі доказування, для усунення яких у методиці розслідування шахрайств є доцільним виокремити три етапи. Зазначено, що кожен з етапів характеризується особливістю щодо тактичних завдань і засобів їх вирішення та є прийнятним для працівників практичних підрозділів і зрозумілим їм, оскільки пов'язаний із конкретними процесуальними особливостями їхньої роботи. Зазначено, що суди визнають законною підставою затримання особи, що підозрюється у вчиненні шахрайства, тільки якщо зібрані докази використання обману або зловживання довірою під час заволодіння майном або правом на нього. Обґрунтовано необхідність спрощення процедури доказування у провадженнях про нескладні, дрібні кримінальні правопорушення щодо шахрайств та більш активного використання інституту укладення угод, передбачених ст. 468 Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: шахрайство, методика розслідування, розслідування шахрайства, сфера цивільних правовідносин, особливості процесу доказування, укладення угоди.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Шахрайство, пов'язане із заволодінням чужим майном або придбанням права на нього шляхом обману або зловживання довірою, є злочином, що швидко пристосовується до тих соціально-економічних змін, які відбуваються в Україні. Враховуючи розвиток ринкових

відносин, упровадження новітніх технологій у різні сфери суспільного життя, ці кримінальні правопорушення набувають різних форм, у тому числі маскуються під різні правові спори, зокрема під оболонкою цивільних правовідносин. З огляду на це методика розслідування зазначеного виду шахрайств потребує вдосконалення її окремих положень.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розвиток методики розслідування шахрайств зробили І. О. Антонов, М. М. Букаєв, Т. А. Пазинич, Н. В. Павлов, О. А. Мусієнко, С. С. Чернявський, тим самим створивши міцне підґрунтя для подальших досліджень. Водночас методика розслідування окремих видів шахрайств розроблялася без урахування змін у кримінальному процесуальному законодавстві України та процедурі досудового розслідування, яка зазнала певного реформування і тому потребує вдосконалення.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в удосконаленні на основі аналізу законодавства України матеріалів судово-слідчої практики і спеціальної літератури методики розслідування шахрайств. Для досягнення вказаної мети вирішувалося таке наукове *завдання*: визначити особливості періодизації процесу досудового розслідування шахрайств, який відображає потреби практики та враховує недоліки процесу доказування, встановлені рішеннями судів.

Наукова новизна дослідження

У статті з урахуванням оновленого законодавства України сформульовано й обґрунтовано низку теоретичних положень і практичних пропозицій, що мають значення для розвитку методики розслідування шахрайств, а саме доведено доцільність виокремлення в досудовому розслідуванні шахрайств трьох етапів: 1) отримання і перевірка повідомлень про шахрайства; 2) збирання доказів використання обману або зловживання довірою конкретною особою до її затримання; 3) збирання доказів після затримання і повідомлення особі про підозру, що дало підстави сформулювати особливості розслідування шахрайств, що маскуються під оболонкою цивільних правових відносин.

Виклад основного матеріалу

Шахрайствами, що вчиняються під оболонкою цивільних правових відносин, є злочини, під час яких використовуються форми угод і домовленостей, врегульованих цивільним законодавством України. До шахрайств цієї категорії належать найбільш прості схеми злочинної діяльності, виявленням і розслідуванням яких займаються слідчі Національної поліції, а розкриття супроводжують співробітники уповноважених оперативних підрозділів.

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики свідчить, що більшість вироків суду у провадженнях за ст. 190 Кримінального кодексу України винесено саме за фактами так званих вуличних і побутових шахрайств. Це дає підстави говорити про надзвичайну поширеність цієї категорії кримінальних правопорушень і про те, що виявлення і розслідування таких фактів, як правило, не пов'язано з виникненням складнощів для слідчих, їх процесуальних керівників і співробітників оперативних підрозділів.

Єдиний підхід науковців, які досліджували і розробляли окремі методики розслідування злочинів, до побудови криміналістичних методик викладений у працях Т. М. Барабаша [1], А. Ф. Волобуєва [2], А. В. Даниляка [3], В. П. Корж [4], О. В. Курмана [5], Т. А. Пазинич [6], М. В. Салтевського [7], Р. А. Степанюка [8], С. С. Чернявського [9], В. Ю. Шепітька [10] та ін. Зокрема, є прийнятними розподіл процесу розслідування на початковий і подальший етапи та визначення алгоритму слідчих (розшукових) дій з урахуванням такого розподілу. Вважається, що початковий етап починається з моменту повідомлення про кримінальне правопорушення і завершується складанням процесуального акта – повідомлення особі про підозру, а наступний етап триває до складання обвинувального акта і направлення кримінального провадження до суду.

На нашу думку, розробку методики розслідування шахрайств слід здійснювати з урахуванням особливостей процесу доказування у кримінальних провадженнях про такі злочини, а також судової практики розгляду таких справ (вироків), рішень суду апеляційних інстанцій щодо оскарження вироків суду першої інстанції та дій осіб, які проводили досудове розслідування, рішень Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду щодо оскарження вироків суду першої інстанції, рішень Європейського суду з прав людини та використовувати інший підхід щодо визначення етапів процесу розслідування шахрайств.

На підставі вищезазначеного вважаємо, що процес доказування у кримінальних провадженнях про шахрайство буде ефективним і повним, якщо розробка системи практичних рекомендацій та алгоритмів досудового розслідування ґрунтуватиметься на виокремленні таких його етапів:

- 1) отримання і перевірка повідомлення про шахрайства, робота з потерпілою особою;
- 2) збирання доказів використання обману або зловживання довірою конкретною особою до її затримання;
- 3) збирання доказів після затримання і повідомлення підозри особі, що причетна до вчинення шахрайства.

Кожен із зазначених етапів характеризується особливістю з точки зору тактичних завдань і засобів їх вирішення, тобто вирізняється

теоретичною складовою. До того ж вказаний поділ більш прийнятний для працівників практичних підрозділів і зрозумілий їм, оскільки пов'язаний із конкретними процесуальними особливостями їхньої роботи. З огляду на це слідчий, прокурор згідно зі встановленою законом процедурою повинні виконати: а) комплекс дій із потерпілим; б) комплекс дій із підготовки затримання підозрюваного і представлення необхідного мінімуму доказів у суді для обрання запобіжного заходу та формування підозри; в) комплекс дій із підготовки бази доказів, достатньої для обвинувачення в суді.

Щодо першого етапу слід зазначити, що реєстрація фактів шахрайств і досудове розслідування починається зі звернення потерпілої особи із заявою про вчинення цього кримінального правопорушення. В інший спосіб ознаки вчинення цього злочину (оперативним шляхом або через повідомлення в засобах масової інформації, або під час патрулювання території) виявити неможливо.

Задя відкриття кримінального провадження про шахрайство необхідно обов'язково отримати письмово підтверджену ініціативу з боку потерпілої особи, якій завдано матеріальної шкоди. Фізична особа або представник юридичної особи повинні подати заяву про вчинення правопорушення, якою ініціювати притягнення до кримінальної відповідальності винної особи та вимагати відшкодування завданої шкоди. Нехтування, а іноді зволікання слідчими зазначеною рекомендацією почасті призводить до закриття в подальшому кримінального провадження у зв'язку з відсутністю ознак злочину. Крім того, затримання шахрая «на гарячому» не гарантує перспективи формування обвинувачення, оскільки потерпілі часто не розуміють, що їм завдано шкоду саме злочинними діями, тому відмовляються від участі як сторона провадження.

Слідчий, отримавши заяву про шахрайство, повинен виконати комплекс дій, направлених на вирішення зазначених вище тактичних завдань.

1. Доцільно встановити потерпілу особу – власника майна, якій завдано матеріальної шкоди. Із цією метою потерпілому необхідно долучити до заяви завірені копії документів, що підтверджують його права на майно, яке було вилучено з його фондів, або викласти детально ці факти в показаннях на допиті. У ситуації, коли необхідно встановити особу власника на об'єкти нерухомості, земельні ділянки, транспортні засоби, банківські рахунки, обов'язково необхідно долучити копії документів, що посвідчують особу власника. Потерпілим у провадженнях про шахрайство може виступати тільки власник майна, яке стало предметом посягання. Зауважимо, що доволі часто про такі злочини повідомляють особи, які були уведені в оману і передали майно, яке фактично належало іншій особі (дружині, батькам

та ін.). Тому особа, яка повідомляє про шахрайство, є свідком у провадженні, а потерпілим визнається тільки власник майна.

2. Слід встановити вартість майна, що було вилучене з фонду власника, а також його кількісну та якісну характеристики. Задля вирішення цього завдання доцільно долучити договори купівлі-продажу, квитанції, чеки, товарні накладні чи інші документи, які підтверджують дату придбання майна та його вартість. За неможливості документального підтвердження такого факту в матеріалах кримінального провадження слід детально допитати потерпілу особу або її представника за цими обставинами. У процесі подальшого розслідування розмір матеріальної шкоди встановлюється шляхом призначення товарознавчої експертизи.

У ситуації, коли шахрай заволодів грошима потерпілого, слід долучати до матеріалів провадження квитанції про перерахування коштів потерпілим на рахунки шахрая; квитанції про зняття з рахунків готівки, що потім передавалася шахраю; боргові розписки, які підтверджують факт отримання коштів потерпілим для розрахунків із шахраєм; договори про надання кредиту; виписки за рахунками, що належать затриманому, про рух коштів на його банківських картках.

3. Із метою забезпечення ефективного пошуку, вилучення майна і його подальшої ідентифікації під час пред'явлення для впізнання слід встановити його індивідуальні ознаки. Із цією метою необхідно долучити технічну документацію на транспортні засоби, побутову техніку, упаковки смартфонів тощо, які містять відомості щодо моделі, серії, номеру, IMEI. Крім того, слід детально допитати потерпілу особу або його представника за цими обставинами і встановити інші індивідуальні ознаки речей.

4. Доцільно встановити час, місце й особливості обстановки вчинення шахрайства, чи були свідки злочину.

5. Слід з'ясувати і встановити, в який спосіб діяв злочинець, а саме: використовував він обман чи зловживання довірою потерпілого. Зафіксувати, у чому саме полягав обман потерпілого.

6. Доцільно встановити, яким чином було передано майно або право на нього, чи була передача добровільною, чи відсутні були ознаки застосування насильства або погроз щодо потерпілого.

7. Слід скласти словесний портрет шахрая і з'ясувати особливості поведінки, встановити можливі місця його перебування.

Вирішення зазначених вище тактичних завдань здійснюється під час отримання заяви потерпілого, його допиту та долучення речей і документів до матеріалів кримінального провадження.

Особливості другого етапу розслідування шахрайств необхідно характеризувати шляхом висвітлення завдань слідчого та його процесуального керівника на цьому етапі, спираючись на висновки

колегії суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20 лютого 2019 р. у судовому провадженні № 51-703км18 щодо того, що відсутність підстав затримання, передбачених ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України, є ознакою злочину, передбаченого ст. 371 Кримінального кодексу України, тобто завідомо незаконного затримання.

Вирок місцевого суду був визнаний колегією суддів законним і правильним, згідно з яким начальник відділення слідчого відділу вчинив дії, що призвели до завідомо незаконного затримання особи, а саме в порядку ст. 40 Кримінального процесуального кодексу України дав доручення оперативному підрозділу Управління по боротьбі з організованою злочинністю про встановлення місця знаходження особи, доставляння її до службового приміщення УМВС України в одній з областей, при цьому жодних підстав, передбачених ст. 208 Кримінального процесуального кодексу України, для затримання особи не було.

Також колегією суддів встановлено, що з урахуванням посади, що її обіймає правоохоронець і яка передбачала наявність відповідної освіти та досвіду роботи, немає підстав вважати, що, надаючи зазначене доручення, а згодом складаючи протокол про затримання особи, начальник відділення не усвідомлював протиправності своїх дій, не передбачав настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді незаконного затримання особи, а ці дії не були спрямовані на досягнення саме такого результату.

Оскільки ст. 209 Кримінального процесуального кодексу України визначено, що з моменту, коли особа силою чи через підкорення наказу змушена залишатися поряд з уповноваженою службовою особою або у приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою, то вона вважається затриманою. Начальник відділення, даючи доручення про доставляння особи до службового приміщення, не міг не усвідомлювати, що таке доручення може бути виконане тільки в один зі способів, зазначених у згаданій нормі закону, що фактично згодом і відбулося¹.

Поділяючи зазначену вище позицію суду, згідно з якою підставою затримання особи, котра підозрюється у вчиненні шахрайства, можуть бути тільки зібрані докази щодо використання обману або зловживання довірою під час заволодіння майном або правом на нього, вважаємо, що на цьому етапі досудового розслідування слід виконати такий комплекс дій.

¹ Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 20.02.2019 : справа № 703/5746/14-к, провадження № 51-703км18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80235371> (дата звернення: 06.02.2022).

1. Детально з'ясувати під час допиту кожного потерпілого, що саме впливало на формування переконання в нього необхідності (обов'язковості, вигідності тощо) передачі майна або прав на нього. Завдяки наданим потерпілими показанням зафіксувати у протоколах допиту, яку обстановку і предмети використовував шахрай (шахраї), що саме він повідомляв, як себе поведив, скільки тривала зустріч, що її супроводжувало та інші обставини. Слідчому, прокурору в процесі спілкування з потерпілими слід виявити закономірність поведінки злочинців у кожному епізоді шахрайства, яка повинна бути відображена в показаннях потерпілих.

2. Доцільно вилучити під час проведення слідчих (розшукових) дій і приєднати як речові докази всі предмети, атрибути, одяг, документи, що використовував шахрай (шахраї) з метою введення потерпілих в оману. Зазначені об'єкти слід пред'явити потерпілим для впізнання і закріпити в протоколі їх показання щодо того, яким саме чином впливав той чи інший об'єкт на створення хибного уявлення про події або факти. Що детальніше будуть зафіксовані у протоколах допиту в такий спосіб речові докази, то ґрунтовніша база доказів буде покладена в основу підозри й у подальшому обвинувачення.

3. Варто провести низку слідчих експериментів із потерпілими, у процесі яких максимально деталізувати обставини введення в оману, поєднавши їх із демонстрацією дій злочинців на місці вчинення злочину. У протоколах слідчих експериментів також слід зафіксувати закономірність і повторюваність способу дій шахрая (шахраїв), що використовувався ним під час скоєння злочинів.

4. Потрібно призначити всі необхідні судові експертизи, за допомогою яких встановити факти підроблення документів, фальсифікації товарів та інші обставини.

5. Треба встановити всі епізоди злочинної діяльності шахрая (шахраїв), об'єднавши їх в одне кримінальне провадження.

Лише результативно провівши зазначені вище слідчі (розшукові) дії та зафіксувавши докази, достатні для формування обґрунтованої підозри, доцільно організувати затримання підозрюваного.

На третьому етапі, тобто під час збирання доказів після затримання і повідомлення підозри особі, яка причетна до вчинення шахрайства, доречно вжити таких заходів.

1. Провести пред'явлення затриманої особи для впізнання потерпілим та свідкам.

2. Використати під час першого допиту підозрюваного такий тактичний прийом, що є ефективним у цій ситуації, як ознайомлення з раніше отриманими показаннями потерпілих, свідків, результатами експертиз, а також пред'явлення наявних речових доказів.

3. Долучити до матеріалів провадження, отримавши попередньо до них доступ, виписки з банківських рахунків підозрюваного, встановити час та розміри сум, що рухались на його банківських картках, про що слідчий мусить його детально допитати.

4. Долучити до матеріалів провадження, отримавши попередньо до них доступ, інформацію від операторів мобільного зв'язку про з'єднання підозрюваного з потерпілими в разі їх спілкування під час скоєння злочину.

5. Отримати інформацію щодо вчинення затриманою особою у минулому аналогічних злочинів та притягнення її до кримінальної відповідальності.

6. Встановити факт відсутності законних джерел прибутку у затриманого та будь-якої офіційної зайнятості шляхом допиту підозрюваного, його близьких осіб та інших свідків.

7. Долучити до матеріалів провадження копії документів, що посвідчують особу підозрюваного, завірені у встановленому законом порядку.

8. З'ясувати, чи не страждає підозрюваний на психічні захворювання і чи не має психічних розладів, що заважали б йому свідомо ставитися до своїх дій і їх наслідків. У цьому разі доцільно долучити до матеріалів провадження довідку із психоневрологічного диспансеру про те, що підозрюваний не перебуває на обліку вказаної установи. Якщо у підозрюваного були виявлені ознаки психічних розладів або захворювань (неадекватна поведінка, неконтрольовані реакції, відомості щодо отриманих травм голови чи хребта тощо), слідчому, прокурору необхідно призначити психіатричну експертизу.

9. Призначити необхідні судові експертизи і провести інші слідчі (розшукові) дії, спрямовані на отримання доказів.

Обґрунтовуючи зазначені вище рекомендації, вважаємо за необхідне навести приклад судового розгляду Жмеринським міським районним судом Вінницької області типової справи № 1-кп/130/28/2019, 130/2323/17 від 5 липня 2019 року, який своїм вироком визнав особу винною у вчиненні шахрайства і встановив, що обвинувачена впродовж часу з листопада 2016 року по 27 квітня 2017 року, діючи разом із невстановленою особою ромської національності, шляхом обману заволоділа коштами потерпілої в сумі 6 000 дол. США та 100 000 грн під приводом допомоги в лікуванні народними методами її сина від алкоголізму.

Суд у своєму рішенні спирався на зібрані під час розслідування докази:

– показання потерпілої щодо обставин знайомства з обвинуваченою, суті обману та обставин кожного з епізодів повідомлення неправдивих відомостей і перерахування грошей на рахунки, що вказувались обвинуваченою;

– показання свідка (сестри потерпілої) про обставини виявлення нею ознак обману в діях обвинуваченої і спонукання потерпілої до передачі грошей;

– показання свідків (сусідів та близьких родичів потерпілої) про обставини взяття потерпілою в борг грошей для передачі обвинуваченій;

– факт впізнання потерпілою за ознаками зовнішності обвинуваченої як особи, яка ввела її в оману і заволоділа її грошима.

Усі отримані показання були визнані судом чіткими, послідовними, узгодженими між собою, а також такими, що підтверджуються наявними у справі речовими доказами: квитанціями про перерахування коштів потерпілою на рахунки обвинуваченої; виписками за рахунками, що належать обвинуваченій та членам її сім'ї, про рух коштів на її банківських картках; картками операторів мобільного зв'язку, з яких обвинуваченою здійснювалися дзвінки потерпілій для введення в оману і повідомлення про необхідність перерахування грошей на її картки, тощо¹.

Водночас аналіз матеріалів практики досудового розслідування шахрайств, що являють собою «нескладні», дрібні правопорушення, свідчить про наявність бюрократичної тяганини, непродуктивних витрат часу і державних коштів, наповнення кримінального провадження зайвими матеріалами. Це пов'язано з вимогою кримінального процесуального законодавства до слідчого встановити повний перелік обставин, що підлягають доказуванню і документально відобразити їх у матеріалах провадження. На нашу думку, постає необхідність реформування в подальшому процедури доказування в бік спрощення і перенесення її до судової зали.

Оскільки підозрювана особа визнає свою вину у вчиненому, розмір завданих нею збитків, то немає сенсу слідчим доводити ці обставини документально. У межах судового розгляду справи буде достатньо представити таку позицію слідчому судді (колегії суддів). Вважаємо, що такий підхід значно зменшить розмір процесуальних витрат, пов'язаних із призначенням експертиз та інших заходів, дасть можливість уникнути витрат часу та сил слідчих органів й оперативних підрозділів і, найголовніше, сконцентруватись на розслідуванні більш складних кримінальних правопорушень.

Про активне застосування інституту укладення угод, передбачених ст. 468 Кримінального процесуального кодексу України, свідчить

¹ Вирок Свалявського районного суду Закарпатської обл. від 25.07.2019 : справа № 306/2059/16-к, провадження № 1-кп/306/4/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/83267631> (дата звернення: 06.02.2022).

вивчення матеріалів судової практики у справах про шахрайства, згідно з якими судами було винесено вироки в умовах скороченої процедури судового розгляду на підставі застосування цієї новели кримінального процесуального законодавства (майже 60 %). Відповідно до положень зазначеної норми під час кримінального провадження може бути укладено два види угод: угода про примирення та угода про визнання винуватості [11, с. 56–77].

Саме завдяки запровадженню інституту угод, що укладаються між сторонами провадження, можна досягти двох важливих цілей: забезпечити процесуальне спрощення процедури розгляду кримінальних справ судами і, відповідно, значно зменшити навантаження на систему відправлення правосуддя, а також застосувати більш м'яке покарання через каяття обвинуваченого та його сприяння розслідуванню¹.

Висновки

Серед інших злочинів шахрайство має значний ступінь латентності, зумовлений тим, що більшість потерпілих не звертаються із заявами до правоохоронних органів, не здогадуючись, що стали жертвами шахраїв, яким добровільно передавали своє майно, а також намагаються відновити свої майнові права через суд, оскільки шахрайство маскується під оболонкою цивільних правовідносин. Зазначене вимагає особливого підходу до процесу розслідування, який відображає потреби практики і враховує недоліки процесу доказування, встановлені рішеннями судів. Тому процес розслідування шахрайств, що маскуються під оболонкою цивільних правовідносин, слід поділяти на такі етапи: 1) отримання і перевірка повідомлення про шахрайства, робота з потерпілою особою; 2) збирання доказів використання обману або зловживання довірою конкретною особою до її затримання; 3) збирання доказів після затримання і повідомлення підозри особі, що причетна до вчинення шахрайства. Кожен із зазначених етапів характеризується особливістю, виходячи з тактичних завдань і засобів їх вирішення.

Враховуючи те, що кримінальні провадження у більшості випадків здійснюються щодо дрібних шахрайств, що призводить до значних непродуктивних витрат засобів і часу органів досудового розслідування та нагромадження кримінальних проваджень зайвими матеріалами, то нагальною є потреба у спрощенні процедури доказування таких кримінальних проваджень, зокрема шляхом застосування інституту укладення угод.

¹ Стаття 468. Угоди в кримінальному провадженні // Мего-Інфо – Юридичний портал № 1 : сайт. URL: <http://meگو.info/матеріал/стаття-468-угоди-в-кримінальному-провадженні> (дата звернення: 06.02.2022).

Список бібліографічних посилань: 1. Барабаш Т. М. Предмет доказування у кримінальних справах про ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2002. 202 с. 2. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія. Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. 336 с. 3. Даниляк А. В. Особливості взаємодії при розслідуванні економічних злочинів, вчинених організованими групами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2018. 251 с. 4. Корж В. П. Методика расследования экономических преступлений, совершаемых организованными группами, преступными организациями : монография. Харьков : Лицей, 2002. 387 с. 5. Курман О. В. Методика розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2002. 20 с. 6. Пазинич Т. А. Криміналістична характеристика та основні положення розслідування шахрайств : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 189 с. 7. Салтевський М. В. Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ : навч. посіб. Харків : Вид-во Нац. юрид. акад. України, 2000. 187 с. 8. Степанюк Р. А. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : монографія / за заг. ред. А. Ф. Волобуєва. Харків : НікаНова, 2012. 382 с. 9. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с. 10. Шепитько В. Ю. Тактика расследования преступлений, совершаемых организованными группами и преступными организациями. Харьков, 2000. 88 с. 11. Заяць К. Д. Методика розслідування шахрайств : дис. ... д-ра філософії : 081. Харків, 2020. 195 с.

Надійшла до редколегії 18.02.2023

Прийнята до опублікування 22.03.2023

Zaiats K. D., Zaiats D. D. Peculiarities of the investigation of frauds disguised as civil legal relations

The materials of judicial and investigative practice were analyzed, as a result of which shortcomings in the process of proof have been identified, to eliminate which it is appropriate to distinguish three stages in the fraud investigation methodology: 1) features of receiving and checking fraud reports and working with the victim; 2) collecting evidence of the use of deception or abuse of trust by a specific person before his or her detention; 3) collection of evidence after arrest and notification of suspicion to a person involved in committing fraud. It has been noted that each of the stages is characterized by a feature in relation to tactical tasks and means of solving them and is acceptable and understandable to employees of practical units, as it is related to specific procedural features of their work.

It has been determined that the peculiarities of the stage of receiving and checking fraud reports and the procedure of the investigator's work with the victim are the need to record the initiative of the victim (in person or through a representative) to prosecute the guilty person

and demand compensation for the damage caused. A set of actions aimed at solving typical tactical tasks solved at this stage has been presented.

It has been noted that the courts recognize as a legal basis for the detention of a person suspected of committing fraud, only collected evidence of the use of deception or abuse of trust during the acquisition of property or the right to it. Therefore, at the stage of collecting evidence of involvement in fraud of a specific person before his or her arrest, the investigator must solve quite specific tactical tasks, taking into account this, it has been recommended to carry out a set of measures and procedural actions.

The specifics of evidence collection after the arrest and notification of suspicion to a person involved in fraud were revealed through the implementation of a complex of investigative actions (presentation for identification; interrogations, obtaining temporary access to things and documents, etc.).

The need to simplify the procedure of proof in proceedings on simple, minor criminal offenses related to fraud and more active use of the institution of concluding agreements provided for in Art. 468 of the CCP of Ukraine.

Key words: fraud, method of investigation, investigation of fraud, sphere of civil legal relations, peculiarities of the process of proof, concluding an agreement.

УДК 343.983.4

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.21>

Світлана Миколаївна Лозова,

*кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3348-3331>,
e-mail: sv.lozova@ukr.net;

Станіслав Ігорович Перлін,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Національна поліція України (помічник Голови);*

 <https://orcid.org/0000-0001-9397-2738>,
e-mail: vladlenperlin@gmail.com

**ПІДГОТОВКА ОБ'ЄКТІВ ДЛЯ ЕКСПЕРТИЗИ НАРКОТИЧНИХ
ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ
І ПРЕКУРСОРІВ: СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД**

Проаналізовано особливості вилучення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів. Розроблено алгоритм дій під час вилучення, пакування та зберігання об'єктів залежно від визначених типових ситуацій, зокрема при виявленні незаконних посівів, нарколабораторій/наркопритонів, «закладок» або затриманні особи під час оперативної закупки. Надано рекомендації щодо поводження з наркотичними речовинами.

Ключові слова: наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори, незаконні посіви, вилучення, пакування та зберігання наркотиків, розслідування наркозлочинів, типові слідчі ситуації.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

В Україні сьогодні від 1 до 1,5 млн громадян вживають наркотики. Щорічно цей показник зростає на 8–10 %. Темпи поширення наркоманії в Україні є одними з найвищих у світі. За 2021 рік правоохоронцями зафіксовано 24,5 тис. кримінальних правопорушень у сфері незаконного обігу наркотиків [1]. Під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин, важливим є правильне вилучення, упакування, транспортування, зберігання наркотичних засобів та підготовка їх для експертного дослідження. Збирання і підготовка необхідних матеріалів для експертного дослідження полягає в тому, що в процесі проведення слідчих

дій (огляду, обшуку) слідчий отримує інформацію про обставини події, а також предмети, речі, документи, інші об'єкти, що мають значення для правильного вирішення завдань кримінального провадження. Забезпечення якості відповідної діяльності можливе за умови наявності дієвих науково обґрунтованих рекомендацій, формування яких є одним із важливих завдань криміналістичної науки.

Стан дослідження проблеми

Загальні питання криміналістичного дослідження наркотичних засобів вивчали А. Ф. Кофанов, О. Л. Кобилянський, О. О. Давидова [2]. Особливості виявлення і ліквідації підпільних лабораторій розглядали Г. В. Пасічник, М. С. Хруппа та В. М. Жмілько [3]. Проблеми використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотиків, досліджувала Н. М. Косміна [4]. Однак питання щодо особливостей вилучення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та підготовки об'єктів для експертного дослідження на стадії досудового розслідування окремо не розглядались.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формулюванні криміналістичних рекомендацій щодо поводження з наркотичними засобами на стадії досудового розслідування.

Завданнями статті є аналіз особливостей вилучення наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів і розробка алгоритму дій під час вилучення, пакування та зберігання зазначених об'єктів залежно від типових ситуацій.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано алгоритм дій під час вилучення, пакування та зберігання об'єктів залежно від визначених нами типових слідчих ситуацій: при виявленні незаконних посівів; при виявленні нарколабораторій/наркопритонів; при виявленні «закладок» або затриманні особи під час оперативної закупки.

Виклад основного матеріалу

Для ефективності проведення судової експертизи суттєве значення має якість наданих на дослідження об'єктів. Для досліджуваної нами експертизи це наркотичні, психотропні, сильнодіючі речовини, прекурсори, матеріали та обладнання, що використовуються для їх виготовлення, зберігання і транспортування.

Наркотичні засоби можуть вилучатися у різному вигляді, а саме:

- рослини (мак снодійний, конопля) та їх частини різного ступеня подрібненості й сухості;
- рідини в ампулах, флаконах, пляшках скляних або полімерних, медичних шприцах, мікропробірках типу «епендорф»;

– пігулки різного кольору, форми, розміру, капсули;
– порошки різного кольору (наприклад, героїн чистий від білого до темно-коричневого (з домішками) та різного ступеня подрібнення (ефедрин – кристали білого кольору).

Вилучені об'єкти підлягають обов'язковій фіксації у протоколі відповідної слідчої (розшукової) дії з фотографуванням або використанням відеозапису.

Також вилученню підлягає обладнання, що використовувалося для їх виготовлення, зберігання і транспортування. При розслідуванні факту виготовлення наркотиків слід звернути увагу на хімічне обладнання, м'ясорубки, сита, тарілки, ступки, кавомолки та інші засоби, що використовують на різних стадіях технологічного процесу при переробці рослинної сировини. Огляду і вилученню підлягають і рештки виготовлення наркотичних засобів або їх вживання (головки маку, лушпиння від них, соломка від конопель, ефедрини, залишки в трубках, попіл, недопалки, порожні ампули, упаковки від наркотичних лікарських засобів та препаратів, а також засоби для вживання наркотиків та психотропних речовин (засоби для набивання гільз тютюном, шприци тощо).

При розслідуванні зберігання і транспортування наркотиків слід звертати увагу на упаковку, контейнери, сховища, сліди наркотичних речовин на одязі, упаковці.

Пропонуємо такий алгоритм дій під час вилучення, пакування та зберігання об'єктів залежно від визначених нами типових ситуацій: 1) при виявленні незаконних посівів; 2) при виявленні нарколабораторій/наркопритонів; 3) при виявленні «закладок» або затриманні особи під час оперативної закупки.

У будь-якій ситуації після виявлення об'єкта відбувається його фіксація шляхом фотографування, відеозапису та протоколювання (фіксуються відомості де, за яких умов, у якій кількості тощо ці об'єкти були виявлені).

Слідча ситуація 1. Виявлено незаконний посів нарковмісних рослин. Одним з основних завдань у цій ситуації є встановлення кількості рослин конопель або маку снодійного, які ростуть на конкретній ділянці.

Стаття 310 КК України передбачає кримінальну відповідальність за незаконний посів або незаконне вирощування снотворного маку в кількості від ста до п'ятисот рослин чи конопель у кількості від десяти до п'ятдесяти рослин¹. Під час огляду місця події (ст. 237 КПК

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.01.2023).

України) за фактом такого правопорушення встановлюється кількість рослин, а також відбираються зразки для проведення експертизи (ст. 245 КПК України)¹. У протоколі необхідно вказувати, зразки саме яких рослин вилучені, їх кількість, умови відбору. До проведення огляду місця події можна залучати спеціалістів (спеціаліст-криміналіст, експерт-ботанік, агротехнік). Відбір зразків рослин (конопель або маку снодійного) фіксується за допомогою фотографування або відеозапису, про що зазначається у протоколі.

Спеціаліст-криміналіст, залучений до огляду місця події з метою відбору зразків, повинен зафіксувати розміщення земельної ділянки відносно стійких орієнтирів на місцевості та за системою координат GPS, загальний вигляд посіву та зовнішній вигляд рослин засобами відео- та фотозйомки. Спеціаліст-агротехнік допомагає визначитись щодо дикого чи культурного характеру посівів нарковмісної культури (маку, коноплі), року збору врожаю тощо. Спеціаліст-ботанік встановлює рід, вид, форму рослинного об'єкта (наприклад, визначення форми маку: опійної, олійної, дикоростучої, декоративної, що виявлений на певній ділянці).

При вилученні вологих зразків маку снотворного або рослин роду коноплі під час виявлення незаконних посівів на дослідження необхідно надавати цілу рослину (корінь, стебло, листя, суцвіття), яка упаковується в паперову упаковку (пакети, мішки, обгортається папером) із задалегідь зробленими голкою отворами, щоб запобігти гниттю. Упаковка повинна забезпечувати збереження цілісності рослини для можливості вирішення експертних завдань.

При вилученні свіжих рослин їх необхідно підсушити при кімнатній температурі, щоб завадити процесу гниття, і потім запакувати в паперові пакети. Не можна використовувати при упаковці свіжих рослинних об'єктів поліетиленову або пластикову упаковку: речовини в такій упаковці можуть згнити. З кожного поля посіву рослин конопель відбирається (не на краю поля!) не менш як по п'ять рослин із п'яти місць посіву, а саме з чотирьох боків поля – південного, північного, західного, східного, а також із центру земельної ділянки. Відібрані рослини поміщують у паперові пакети. Якщо рослини висушені, то дозволяється упаковувати їх у полімерні пакети. Якщо відібрані зразки рослин необхідно зберігати протягом деякого часу до проведення аналізу, то їх слід зберігати в темному, сухому та прохолодному місці. Під час відбору зразків рослин конопель *за фактами незаконного посіву* необхідно проводити відбір цілих рослин

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 15.01.2023).

(корінь, стебло, листя, верхівки суцвіття) з метою належної родової та видової ідентифікації. У разі відбору зразків рослин конопель *за фактами промислового вирощування конопель* родова їх належність є другорядною, а кількісне визначення ТГК в рослинах є першочерговим завданням дослідження, тому немає потреби вилучати цілі рослини [5, с. 32–33].

При виявленні незаконних посівів одним з основних завдань є встановлення кількості рослин конопель, які ростуть на конкретній ділянці. З метою уникнення непорозумінь при проведенні цієї процедури рослини треба рахувати безпосередньо на тому місці, де вони ростуть. При цьому їх рахують по корінню і в жодному разі не по верхівках. Особливу увагу слід звернути на те, що рослини можуть мати розгалужене стебло і при транспортуванні можуть розламати. У разі виявлення незаконних посівів на незначних ділянках кількість рослин рахується безпосередньо на ділянці, де вони ростуть. У разі, якщо посіви займають значну площу (понад декілька гектарів), кількість рослин підраховується за спеціальною формулою (з чотирьох сторін ділянки на відстані 15–20 м від її країв та в центрі визначається кількість рослин на 20 м²) [6, с. 33].

Зразки рослин слід упаковувати з урахуванням вимог ч. 3 ст. 105 КПК України (рослини повинні бути упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у слідчих діях).

На упаковці робляться чіткі пояснювальні написи, прізвища повинні надаватися без помилок, краще печатними буквами. Горловини пакетів, у які поміщені рослини, слід зав'язати мотузкою (ниткою), кінці якої необхідно опечатати биркою.

При вилученні нарковмісних рослин не дозволяється: оклеювати бирку та пакет липкою стрічкою, нещільно зав'язувати вузол на горловині, опечатувати тільки верхівки, а корені залишати відкритими, упаковувати в полімерні матеріали.

Слідча ситуація 2. Виявлено нарколабораторію/наркопритон.

Нарколабораторії є об'єктом підвищеного ступеня небезпеки. Лабораторіями можуть бути як звичайні житлові приміщення (квартири, приватні будинки), підвальні приміщення установ, організацій, так і працюючі лабораторії на базі фармацевтичної фабрики, заводів, наукових установ.

У лабораторіях зберігають різноманітні хімічні речовини, здійснюють механічні, хімічні або фізико-хімічні процеси в умовах низького ступеня безпеки. Тому з метою уникнення пожеж або вибуху таку слідчу (розшукову) дію, як огляд, слід проводити за сприяння спеціально підготовлених фахівців із хіміко-фармацевтичної експертизи. Зазначена особа може не лише знешкодити обладнання, яке

використовують, а й допомогти виявити, зафіксувати, вилучити та зберегти матеріальні сліди, що підтверджують факт незаконного виготовлення (виробництва) наркотичних засобів або психотропних речовин [7, с. 77].

Фахівець-хімік шляхом відбору предметів, які свідчать про незаконне виготовлення наркотичних засобів та психотропних речовин, допомагає слідчому правильно зафіксувати технічне обладнання, хімічні речовини і документи, що використовувалися із цією метою, та надійно упакувати речові докази для їх збереження і дослідження. Перед оглядом місця події та під час його проведення слідчому, іншим учасникам слідчо-оперативної групи необхідно виконувати застережні заходи: визначення зони зараження, знеструмлення всього електричного обладнання, вимкнення нагрівальних приладів, використання індивідуальних засобів захисту при огляді тощо.

Як речові докази при огляді нарколабораторії вилученню підлягають: вихідна сировина (натуральна, хімічна), до якої можуть додаватися інші компоненти для одержання кінцевого продукту; первинні і вторинні прекурсори та речовини, що за ступенем хімічної обробки не відповідають кінцевому продукту; кінцевий продукт і відходи технологічного процесу; обладнання та засоби, що використовуються на будь-якій стадії технологічного процесу, враховуючи пігулкові преси тощо; технологічні матеріали (залишки речовини або сухий осад); література з хімічного синтезу, фармакології та фармацевтики, записи з хімічними формулами; зразки та проби кіптяви на стелі, стінах, засобах вентиляції, води із систем каналізації тощо; записи, що свідчать про виготовлення та збут наркотичних засобів і психотропних речовин (у зошитах, на окремих аркушах, клаптиках паперу тощо); записники, листи, фотографії, відео- та аудіозаписи, пам'ять засобів зв'язку, оргтехніки, за допомогою яких можна встановити зв'язки затриманого та його причетність до виготовлення наркотичних засобів чи психотропних речовин; чисті бланки рецептів, кліше печаток, які свідчать про виготовлення рецептів на право придбання препаратів, що містять наркотичні засоби або психотропні речовини; кошти і предмети розкоші, отримані від злочинної наркодіяльності; у разі необхідності відбираються зразки волосся, змиви з пальців рук, а також одяг, у якому були затримані під час виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин.

У протокол огляду місця події слід вказати повний перелік усіх вилучених предметів. Треба мати на увазі, що певні наркотичні засоби чи психотропні речовини (наприклад, ефедрон) під дією світла та кисню дуже швидко розкладаються, що унеможливує їхнє визначення у подальшому, тому такі речові докази слід негайно направляти на експертизу, забезпечуючи при цьому необхідні заходи

збереження (у темному закритому флаконі тощо). Заборонено змішувати матеріали та речовини, виявлені в різних місцях.

Демонтаж обладнання нарколабораторії проводять спеціалісти після застосування фото- та відеозйомки всіх предметів, пов'язаних з її роботою [3, с. 17].

Певні особливості має пакування прекурсорів. Для їх вилучення та зберігання застосовують сухі, чисті інструменти і пакувальні матеріали. Як пакувальний матеріал використовують ємності, контейнери, картонні коробки (ящики), пакети з полімерного матеріалу, паперові пакети, конверти тощо. Пакувальний матеріал, що застосовують для зберігання об'єктів дослідження, повинен бути виготовлений з матеріалу, стійкого та інертного щодо зазначених об'єктів. Як наповнювач для пакувального матеріалу (із метою недопущення перевертання предметів та розлиття рідин) використовують стружку з дерева або пінопласту чи зім'ятий папір.

Для пакування порошкоподібних і твердих речовин використовують скляні або пластикові ємності з широким горлом, контейнери та пакети, в яких речовина не просипається.

Для пакування речовин у в'язкому, пастоподібному стані використовують скляні або пластикові ємності з широким горлом, контейнери. Рідини поміщуються в упаковки з безбарвного або жовтого скла та/або полімерні ємності. Корки та кришки, що використовуються для закривання ємностей, з об'єктами повинні забезпечувати герметичність. Для закриття горловини ємностей використовуються полімерні кришки, корки. Не допускається використання гумових корків [8, с. 28].

Слідча ситуація 3. Виявлено «закладку» або затримано особу під час оперативної закупівлі наркотиків.

У цій ситуації слід приділяти особливу увагу вилученню об'єктів, особливо якщо вони містяться в медичному шприці (наприклад, достатньо поширений випадок продажу опію ацетилованого). Існує висока ймовірність інфікуватися, а надто якщо шприц не закритий. У такому разі слід запропонувати особі самій дістати предмети з кишень, інших сховищ.

Вилучені голки медичних шприців, шприци, ампули, колючо-ріжучі предмети потрібно упаковувати в тверду тару, яка виключає ймовірність отримання випадкової травми (картонні, пластикові, металеві коробки і скляні банки). Упаковка забезпечується супровідним написом (етикеткою) з описом конкретного вкладення, із зазначенням боку пакування, безпечного при його відкриванні.

При огляді, освідчуванні, інших слідчих (розшукових) діях спеціаліст також залучається для проведення змивів із рук осіб, підозрюваних у причетності до збуту наркотиків, а також вилучення предметів

одягу підозрюваних осіб із метою визначення наявності на них слідів наркотичних засобів.

Змиви виконуються на чистий ватний, марлевий або тканинний тампон, змочений невеликою кількістю етилового спирту. Тампон зі змивами з кожної руки упаковується в окремий конверт таким чином, щоб тампони, які містяться в одному конверті, не контактували з тампонами в іншому конверті. До змиву обов'язково додається контрольний тампон із того ж матеріалу, змочений тим самим розчинником, що і тампони, які використовувалися для проведення змивів. Контрольний тампон також упаковується в окремий конверт.

Предмети одягу можуть бути направлені на дослідження повністю, а також фрагментарно: з них вирізаються ділянки, що ймовірно контактували з наркотичною речовиною. Зазвичай це мішковина кишень. Мішковини різних кишень упаковується в окрему упаковку.

Під час вилучення об'єктів слід дотримуватися таких правил: з обережністю вилучати голки та інші предмети, на яких могла залишитися кров, обов'язково використовувати для захисту обличчя (особливо очей), рук засоби індивідуального захисту.

При пакуванні слід дотримуватися певних правил:

- предмети-носії та зразки наркотичних засобів пакують окремо в скляний чи пластиковий посуд, поліетиленові або паперові пакети;
- при вилученні кислот не упаковувати їх у пластикові пляшки або скляні пляшки з пластиковими кришками;

- якщо виявлена велика кількість наркотичних речовин, за загальним правилом потрібно вилучати всі наркотичні речовини в повному обсязі без виявлення окремих частин. Однак у деяких випадках допускається вилучення на експертизу певної кількості речовини, яка вказує на її особливості (склад, морфологічні ознаки). Наприклад, при виявленні прекурсорів (ацетону) у великій діжці за допомогою пробовідбірника беруться зразки з верхнього, нижнього та середнього шарів. Для відбору зразків потрібно залучати спеціаліста;

- не упаковані, упаковані неналежним чином речові докази на експертизу не приймаються, зокрема рослини за фактом незаконного посіву;

- тверді речовини рекомендується пакувати в поліетиленові пакети, мазеподібні та рідинні речовини – у герметичні скляні або полімерні ємності. На ємностях із хімічними речовинами слід указувати, де її було вилучено, чи було її переміщено з ємності або зібрано з якоїсь поверхні;

- гострі предмети приводяться до нерухомого стану, щоб виключити можливість випадкового уколу при транспортуванні або огляді об'єкта;

- рослинні об'єкти направляються на дослідження зі збереженням усіх вегетативних часток рослини (суцвіття, листя, стебло, коробочок);

– невисохлі рослинні об'єкти слід пакувати в паперовий матеріал, який допускає випаровування вологи та убереже об'єкти від загнивання і знищення. На пакуванні та в супровідних документах слід вказати, що поданий на експертизу об'єкт здатен до швидкого загнивання.

Для недопущення взаємодії різних хімічних речовин у процесі транспортування та зберігання їх пакують окремо одна від одної:

- органічні розчинники і ті, що містять їх реакційні суміші;
- кислоти та реакційні суміші з кислотою реакцією середовища;
- реакційні суміші з лужною реакцією середовища; металевий натрій або калій та відповідні суміші (розчинники, в які ці метали додаються для видалення слідів вологи). Супровідна документація повинна стосуватися кожного окремого зразка та містити достатню інформацію, на підставі якої можна однозначно його ідентифікувати і визначити, які дослідження необхідні [9, с. 234–235].

При зберіганні слід враховувати вразливість наркотичних речовин від дії певних природних факторів (сонячне світло, доступ кисню, підвищена вологість або висока температура). Враховуючи це, пропонуємо зберігати їх у темному місці, в посуді зі щільними кришками або корками, в сухих та прохолодних приміщеннях.

Висновки

Правильне вилучення, упакування, транспортування, зберігання наркотичних засобів та підготовка їх для експертного дослідження значно підвищує як якість проведення судової експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, так і ефективність розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин у цілому. Поводження з наркотичними засобами як перспективними об'єктами криміналістичного дослідження відрізняється залежно від слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі розслідування, зокрема у випадках: 1) виявлення незаконного посіву нарковмісних рослин; 2) виявлення нарколабораторії чи наркопритону; 3) виявлення закладки або затримання особи під час оперативної закупівлі.

Подальша типізація слідчих ситуацій розслідування наркозлочинів та конкретизація криміналістичних рекомендацій щодо поведінки з об'єктами криміналістичної експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є перспективним напрямом наукового дослідження.

Список бібліографічних посилань: 1. Гулійчук Д. Скільки українцев употребляет наркотики: Венедиктова назвала шокирующие цифры // ТСН : сайт. 26.10.2021. URL: <https://tsn.ua/ru/ukrayina/skolko-ukraincev-upotrebyaet-narkotiki-venediktova-nazvala-shokiruyuschie-cifry-1895707.html> (дата звернення: 15.01.2023). 2. Кофанов А. В., Кобилянський О. А., Давидова О. О. Криміналістичне дослідження наркотичних

засобів : метод. рек. Київ : КИЙ, 2010. 44 с. **3.** Пасічник Г. В., Хрупша М. С., Жмілько В. М. Виявлення та ліквідація підпільних лабораторій з виготовлення наркотичних засобів та психотропних речовин : метод. рек. Київ : РВВ МВС України, 2000. 35 с. **4.** Косміна Н. М. Участь спеціаліста-химика в освідетельствванні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2005. Вип. 5. С. 109–112. **5.** Шкурдода С. В., Пасічник В. В., Король К. П. Якісне та кількісне визначення канабіноїдів у частинах рослин конопель методом хромато-мас-спектрометрії : метод. рек. Київ : ДНДЕКЦ МВС, 2019. 54 с. **6.** Міжвідомча методика дослідження наркотичних засобів з рослин конопель та маку снотворного : метод. посіб. / П. П. Давидюк, В. В. Вартузов, О. О. Посільський та ін. Київ, 2009. 81 с. **7.** Рівчаченко О. А. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним використанням обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4 (97). С. 74–85. **8.** Відомості про фізико-хімічні властивості та методи дослідження прекурсорів : метод. довід. / уклад.: О. П. Замошець, О. М. Барікова, Ю. Т. Лень та ін. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2021. 108 с. **9.** Кривонос М. В. Судові експертизи в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 4. С. 231–243.

Надійшла до редколегії 02.02.2023

Прийнята до опублікування 28.02.2023

Lozova S. M., Perlin S. M. Preparation of objects for the examination of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors: a case study approach

When investigating crimes related to drug trafficking, it is important to properly seize, pack, transport, store drugs and prepare them for expert examination.

The article analyses the peculiarities of seizure of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors. The following items are subject to seizure when preparing objects for examination: narcotic, psychotropic, potent substances, precursors, materials and equipment used for their manufacture, storage and transportation. Narcotic drugs can be seized in various forms, namely: plants, liquids, pills of different colours, shapes and sizes, capsules, powders of different colours. The seized objects are subject to mandatory recording in the protocol of the relevant investigative (detective) action with photographs or video recording. The equipment used for their manufacture, storage and transportation is also subject to seizure. It is proposed to involve specialists of various fields (criminalist, botanist, agronomist) in conducting investigative ("detective") actions. An algorithm of actions for seizure, packaging and storage of objects has been developed depending on the identified typical situations: detection of illegal crops; detection of drug laboratories/drug houses; detection of "bookmarks" or detention of a

person during an operational purchase. Recommendations for handling narcotic substances have been provided.

Correct seizure, packaging, transportation, storage of narcotic drugs and their preparation for expert examination significantly improves both the quality of forensic examination of narcotic substances, psychotropic substances, their analogues and precursors, and the effectiveness of the investigation of crimes related to drug trafficking in general.

Key words: narcotic drugs, psychotropic substances and precursors, illegal crops, seizure, packaging and storage of drugs, investigation of drug-related crimes, typical investigative situations.

Валерій Дмитрович Пчолкін,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу,
криміналістики та експертології (професор);*

 <https://orcid.org/0000-0002-3379-5036>,
e-mail: pchelkinv@ukr.net;

Айтадж Ідріскізи Мурадлі,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірантка);

 <https://orcid.org/0009-0003-0645-4716>,
e-mail: muradly.aytac@ukr.net

**ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ
РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ,
ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА СПОЖИВЧИХ ТОВАРІВ**

Досліджено теоретичні, нормативно-правові та науково-методичні засади виконання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень. Проаналізовано погляди науковців, які здійснювали спроби сформулювати поняття «спеціальні знання», а також визначено недоліки нормативно-правового регулювання спеціальних знань у законодавчих актах України. Розглянуто зміст, обсяг та особливості застосування спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері виробництва споживчих товарів. Розроблено та запропоновано науково-методичні рекомендації з підготовки та проведення судово-економічної, судово-товарознавчої, а також криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів, зокрема спиртвмісних сумішей і харчових продуктів. Зроблено висновок, що для виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у зазначеній сфері необхідні не лише юридичні, а й спеціальні знання в галузі фінансів, ціноутворення, оподаткування, бухгалтерського обліку і особливо економічного контролю.

Ключові слова: спеціальні знання, кримінальні правопорушення, споживчі товари, судові експертизи.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Актуальним завданням правоохоронних органів України є захист економічних інтересів громадян, суб'єктів господарювання та держави від злочинних посягань. Останніми роками простежується стійка тенденція загального кількісного зростання кримінальних правопорушень, зокрема у сфері виробництва споживчих товарів.

На споживчому ринку країни спостерігається розширення випуску неякісної продукції, а на підприємствах, що виробляють споживчі товари, мають місце викрадання майна, одержання неправомірної вигоди та інші корисливі правопорушення. Майже половина з них є тяжкими й особливо тяжкими. При цьому дуже високою є їхня латентність. У таких умовах важливого значення набуває розробка методичних засад розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виробництва споживчих товарів. Їх розслідування є неможливим без удосконалення застосування спеціальних знань, необхідних для проведення експертних досліджень. Судово-слідча практика свідчить, що ефективність розслідування кримінальних проваджень багато в чому залежить від своєчасного призначення і якісного проведення судових експертиз. Висновки експертів дозволяють правильно кваліфікувати і розслідувати кримінальні правопорушення. Крім того, спеціальні знання використовують під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій із метою встановлення доказів у кримінальних провадженнях. Виявленню та дослідженню підлягають як продовольчі, так і непродовольчі товари. У продовольчій сфері це готова харчова продукція, сировина, напівфабрикати, тара і упакування. Об'єктами експертного дослідження можуть стати товарно-транспортні документи, акцизні марки, а також сертифікати відповідності, ліцензії тощо. Отже, від належного забезпечення експертного дослідження сучасними досягненнями науки і техніки значною мірою залежить швидкість розслідування, повнота та якість зібраних матеріалів кримінального провадження.

Стан дослідження проблеми

Питання використання спеціальних знань у досудовому розслідуванні кримінальних проваджень були предметом розгляду вітчизняних науковців, серед яких А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко, С. В. Євдокіменко, Є. Д. Лук'янчиков, В. Д. Панікаров, І. А. Петрова, С. Ю. Петряєв, І. В. Пиріг, С. М. Попова, О. О. Садченко, Р. А. Степанюк, К. О. Чаплинський, О. В. Шевченко, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаківський та ін. Водночас, незважаючи на численні публікації, зокрема дисертаційні роботи та монографії, повної ясності в цьому питанні досі немає. Дискусії щодо визначення спеціальних знань та їхнього співвідношення із криміналістичними тривають і сьогодні. Крім того, законодавство України не розкриває змісту поняття «спеціальні знання». Ані в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України (ст. 69)¹ (далі – КПК України), ані в Законі України «Про

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 22.03.2023).

судову експертизу»¹, ані в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень² не надається його визначення.

На це звертають увагу Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков і С. Ю. Петряєв. Вони зазначають, що «розкрити зміст поняття “спеціальні знання” є завданням науковців, а не законодавців. Саме на науковців покладається завдання виявити всі визначальні та суттєві ознаки знань, які можна віднести до спеціальних, і лише після цього визначення може знайти відбиття у відповідних нормативних актах, а не навпаки, як це нерідко відбувається в законотворчій практиці України» [1, с. 125].

Триває також дискусія щодо віднесення юридичних знань до спеціальних, а також співвідношення криміналістичних знань зі спеціальними. Окремі науковці вважають, що правові (юридичні) знання не належать до спеціальних. На думку В. Ю. Шепітька, «цими знаннями мають володіти юристи (слідчі, прокурори, судді, адвокати, нотаріуси), тобто ті особи, які застосовують право. Застосування спеціальних знань передбачає, що юрист, який залучає експерта (спеціаліста) не володіє такими знаннями. Тому для вирішення експертних завдань та проведення відповідних досліджень існує заборона на постановку правових питань» [2, с. 615]. Таким чином, для виявлення кримінальних правопорушень у сфері виробництва споживчих товарів та збору доказів у кримінальних провадженнях необхідні як юридичні, так і спеціальні знання щодо ціноутворення, оподаткування, бухгалтерського обліку та економічного контролю.

Мета і завдання дослідження

Мета публікації визначається необхідністю дослідження сучасного стану теорії та практики застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні, а також розгляду особливостей їх використання при проведенні судових експертиз. *Завдання* дослідження

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 22.03.2023).

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 22.03.2023); Про внесення змін до деяких нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності : наказ М-ва юстиції України від 21.06.2022 № 2578/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0687-22> (дата звернення: 22.03.2023).

полягає в розробці науково-методичних рекомендацій з підготовки та проведення судових експертиз у процесі розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виробництва споживчих товарів.

Наукова новизна дослідження

Уперше на основі аналізу теоретико-правових засад та практики застосування спеціальних знань визначено напрями та особливості їх використання в процесі розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виробництва споживчих товарів.

Виклад основного матеріалу

Традиційно спеціальні знання визначають як «знання у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та знання і навички в конкретних видах діяльності, необхідні для їх використання у судочинстві» [3, с. 325]. У процесі розслідування кримінальних правопорушень спеціальні знання використовують під час проведення слідчих (розшукових) дій та в межах проведення експертизи щодо виявлених речових доказів. Науковці вважають, що «використання спеціальних знань визначається однією з суттєвих ознак судових експертиз, а експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями. З'ясування характеру спеціальних знань, їх обсягу і структури важливо з багатьох позицій, у тому числі для визначення предмета, роду, виду експертизи, об'єктів дослідження, функцій та компетенції експерта, значення висновку експерта у кримінальному провадженні та ін. Визначивши зміст спеціальних знань і їх обсяг, можна судити про ступінь оволодіння ними конкретним експертом, тобто отримати уявлення про його компетентність» [4, с. 37].

Таким чином, проведення експертизи, що спрямована на вирішення певних питань дослідження і провадиться із застосуванням спеціальних знань із боку компетентних осіб, яких називають експертами, є одним із найважливіших засобів одержання доказів у кримінальному провадженні. Тому слід погодитися з думкою науковців, що «ефективність та якість експертного забезпечення досудового розслідування залежить від чіткої законодавчої регламентації діяльності з питань призначення і проведення судової експертизи та відповідності цих норм іншим законодавчим актам України» [5, с. 310]. Зростання значущості використання спеціальних знань і впровадження принципу змагальності у кримінальному процесі сприяло розширенню обсягу норм, що їх регламентують, у вітчизняному законодавстві. У сучасних умовах основоположні засади проведення експертних досліджень, організація та оформлення їхніх результатів здійснюється та провадиться в порядку, визначеному КПК України,

Законом України «Про судову експертизу», Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, Положенням про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України¹, а також іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 1 Закону України «Про судову експертизу» визначає судову експертизу як «дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду»². Судова експертиза, аналізуючи певну інформацію, дає відповідь у такій формі, яка є зрозумілою та більш прийнятною для сторін кримінального провадження. КПК України регламентує підстави проведення експертизи, порядок залучення експерта та спеціаліста, отримання зразків для проведення експертизи, порядок вирішення питання про відвід експерта, спеціаліста та ін. Відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України «експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права»³.

Водночас, на думку В. В. Сокурєнка, «окремої уваги заслуговують не тільки процесуальні, а й методичні проблеми використання судових експертиз у кримінальному провадженні. Для розвантаження державних спеціалізованих установ необхідно розширити коло приватних судових експертів за умови контролю їх діяльності з боку держави; зняти заборону на проведення криміналістичних, судово-медичних та психіатричних експертиз виключно державними експертними установами; регламентувати повноваження керівника експертної установи з організації та контролю провадження судових

¹ Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України : наказ МВС України від 03.11.2015 № 1343 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15> (дата звернення: 22.03.2023).

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 22.03.2023).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 22.03.2023).

експертиз та ін. Крім того, процесуального закріплення в КПК України вимагає визначення комплексних, додаткових, повторних експертиз; критеріїв наукової обґрунтованості експертного дослідження; розширення повноважень суду у призначенні експертиз» [6, с. 15–16]. Таким чином, спостерігається низка прогалин у законодавстві, які потребують усунення.

На підприємствах, що виробляють споживчі товари, судові експертизи мають певні особливості. Ці особливості зумовлюють необхідність використання спеціальних знань у процесі підготовки та їх проведення. До таких експертиз належать судово-економічна, судово-товарознавча, а також криміналістична експертиза матеріалів, речовин та виробів, зокрема спиртотмісних сумішей та харчових продуктів [7, с. 26–29].

У процесі розслідування правопорушень у сфері економічної діяльності найбільш поширеною є *судово-економічна експертиза (бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-господарської діяльності, фінансово-кредитних операцій)*. У процесі її проведення аналізується виробнича та фінансово-господарська діяльність підприємств, на яких виявлені факти викрадення, привласнення цінностей та інші втрати споживчих товарів, а також порушення фінансової та платіжної дисципліни. Фахівці в галузі ревізії і контролю вважають, що «сутністю судово-економічної експертизи є дослідження фінансово-господарської діяльності суб'єкта господарювання, яке в межах чинного законодавства здійснюється особою, котра володіє спеціальними знаннями в галузі економіки, з метою надання висновку стосовно кола питань, що були поставлені органами дізнання, досудового слідства чи суду» [8, с. 101]. Таким чином, об'єктом судово-економічної експертизи є відображені в бухгалтерських документах та облікових регістрах господарські операції, які стали предметом розслідування чи розгляду в суді. Предметом судово-економічної експертизи є питання, що виникають у органів дізнання, досудового слідства та суду щодо фінансово-господарських операцій, зафіксованих ревізіями та перевітками, вирішення яких потребує спеціальних економічних знань [8, с. 103–104].

Наприклад, відповідно до п. 1.1 розділу 3 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень основними завданнями експертизи документів бухгалтерського обліку, оподаткування і звітності є визначення: документальної обґрунтованості розміру нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів на підприємствах, в установах, організаціях і їх структурних підрозділах періоду їх утворення; документальної обґрунтованості оформлення операцій з одержання, зберігання, виготовлення, реалізації товарно-

матеріальних цінностей, грошових коштів, основних засобів, надання послуг; документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з основними засобами, товарно-матеріальними цінностями, грошовими коштами, цінними паперами та іншими активами; документальної обґрунтованості відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат; документальної обґрунтованості, задекларованої платником податку бази оподаткування податком на прибуток підприємств, та суми податку, що підлягає сплаті за певний звітний період, визначеної органом податкового контролю; документальної обґрунтованості формування платником податкових зобов'язань та податкового кредиту з податку на додану вартість, визначення суми податку на додану вартість, що підлягає сплаті, та суми податку на додану вартість, заявленої до бюджетного відшкодування; документальної обґрунтованості окремих елементів податків та зборів, визначених платником у відповідних деклараціях (розрахунках, звітах)¹.

С. В. Євдокіменко зазначає, що «ця експертиза дозволяє отримати відповіді на питання, коли необхідні знання бухгалтерського обліку, податкового законодавства, контролю, аналізу фінансово-економічної діяльності підприємства тощо» [9, с. 37]. Під час розслідуванні кримінальних правопорушень у сфері виробництва споживчих товарів це можуть бути такі питання: установлення наявності чи відсутності нестач або надлишків товарно-матеріальних цінностей, періоду і місця їхнього утворення, а також розміру заповідяного збитку; визначення кола осіб, за якими по документальним даним у період утворення нестач або надлишків значилися товарно-матеріальні цінності; визначення документальної обґрунтованості списання сировини, матеріалів, готової продукції; встановлення недоліків в організації бухгалтерського обліку і контролю, що могли сприяти утворенню матеріального збитку і перешкождали його своєчасному виявленню; визначення службових осіб, що мають забезпечити виконання вимог бухгалтерського обліку і контролю. Однак вирішення питань, що належать до компетенції органів державного фінансового та податкового контролю (здійснення експертами-економістами перевірки певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності установ, організацій, підприємств з метою виявлення

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом М-ва юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення: 22.03.2023).

наявних фактів порушення законодавства, фактів порушення податкового законодавства, встановлення винних у їх допущенні посадових і матеріально відповідальних осіб), не належить до завдань економічної експертизи. Таким чином, орієнтовний перелік питань, що вирішуються експертизою документів бухгалтерського обліку, оподаткування і звітності, передбачає документальне підтвердження: нестачі товарно-матеріальних цінностей, встановленої за актом інвентаризації на підприємстві, у кількісних та вартісних показниках на певну дату; розміру безпідставно виплаченої та списаної по касі підприємства заробітної плати з урахуванням даних, наданих органом, який призначив експертизу, та висновків почеркознавчої експертизи про те, що підписи у платіжних документах про одержання заробітної плати учинені не особами, які в них зазначені; завищення обсягу і вартості виконаних робіт з урахуванням висновків інших видів експертиз; зазначене в акті контролюючого органу заниження об'єкта оподаткування за певний період і донарахування до сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету та ін.

Для проведення судово-товарознавчої експертизи обладнання, сировини та споживчих товарів необхідні спеціальні знання в галузі товарознавства. Науковці звертають увагу на те, що специфіка товарознавчих досліджень постійно змінюється, оскільки в умовах розвитку ринкових відносин характер кримінальних правопорушень має інші відмінні ознаки, асортимент товарів швидко оновлюється, з'являються нові сировинні матеріали, засоби їх оброблення, зокрема переобладнуються підприємства для здійснення пов'язаних із цим технологічних процесів [10, с. 293–296].

Спеціальні товарознавчі знання О. О. Садченко і О. В. Шевченко визначають як систему «науково обґрунтованих, не загальновідомих, не правових, практикою апробованих знань, навичок і вмій, набутих особою під час професійного навчання за спеціальністю “товарознавство”, які використовуються для дослідження товарів, робіт і послуг з метою встановлення їх товарних властивостей, фактичного стану, вартості та іншої споживацької інформації у ході вирішення завдань кримінального провадження» [11, с. 597]. До об'єктів товарознавчої експертизи належать споживчі товари, обладнання та сировина. Відповідно до п. 1.2 розділу 4 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень «основними завданнями товарознавчої експертизи є: визначення вартості товарної продукції; визначення належності товарів до класифікаційних категорій, які прийняті у виробничо-торговельній сфері; визначення характеристик об'єктів дослідження відповідно до вимог Українського класифікатора товарів зовнішньої економічної діяльності; визначення змін показників якості

товарної продукції; установлення способу виробництва товарної продукції: промисловий чи саморобний, підприємства-виробника, країни-виробника; визначення відповідності упакування і транспортування, умов і термінів зберігання товарної продукції до вимог чинних правил»¹.

Важливим напрямом досліджень споживчих товарів є криміналістична експертиза матеріалів, речовин та виробів, зокрема спиртовмісних сумішей і харчових продуктів. Фахівці звертають увагу на те, що «об'єктами, які потребують експертного дослідження, є різні групи харчових продуктів, у тому числі алкогольна та тютюнова продукція» [10, с. 294]. Ця експертиза найчастіше призначається при розслідуванні незаконного виготовлення, зберігання, реалізації або транспортування підакцизних алкогольних товарів. Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень вказана експертиза може дати відповіді на питання: чи належить ця рідина до міцних алкогольних напоїв, якщо належить, то до якого їх виду, та чи відповідає ця рідина вимогам ДСТУ; чи є ця рідина етиловим спиртом та чи відповідає вона вимогам ДСТУ; чи мають ці зразки спиртових рідин спільну родову (групову) належність; промисловим чи саморобним способом виготовлена спиртова рідина; чи відповідає за своїми характеристиками алкогольний напій у цій пляшці характеристикам напою, зазначеним на етикетці?

Основними завданнями, спільними для всіх підвидів експертиз матеріалів і речовин, є: а) визначення роду (виду) матеріалів і речовин за класифікаціями, що існують у науці, техніці та на виробництві (за хімічним складом, фізичними властивостями, призначенням тощо); б) установлення спільної родової (групової) належності матеріалів і речовин; в) установлення походження матеріалів і речовин з певного джерела тощо. Вирішення питання про походження матеріалів і речовин з певного джерела залежить від певних особливостей об'єкта, а також від наявності в конкретній установі потрібного обладнання та спеціалістів. Тому з приводу постановки цього питання доцільно попередньо отримати консультацію експерта (спеціаліста).

Експертиза харчових продуктів дасть можливість встановити: яка наявність у виробках компонентів, передбачених рецептурою; яка кількість того чи іншого компонента у ваговій одиниці випущеної продукції; який хімічний склад і якість компонентів випущеної продукції; яка якість і стан сировини, призначеної для випуску продукції; чи має місце наявність токсичних речовин у випущеній продукції або сировині; який зміст вологи і сухих речовин у випущених

¹ Там само.

виробах. Отже, при проведенні експертизи харчових продуктів необхідно встановлювати наявність і відсотковий склад компонентів, з'ясовувати факти недовкладення і заміни сировини, що дозволить виявити джерела і спосіб викрадання.

Висновки

Проведене дослідження показало, що у фахових публікаціях до спеціальних знань відносять наукові, технічні, криміналістичні та професійні знання, отримані під час навчання, і навички, набуті в процесі роботи у певних галузях практичної діяльності, які використовуються разом із науково-технічними засобами під час пошуку, виявлення, вилучення та дослідження слідів кримінальних правопорушень з метою одержання інформації, що має значення для встановлення істини у справі. Однак у законодавчих актах відсутнє чітке визначення поняття «спеціальні знання» і не розкривається його зміст. Отже, нагальною потребою є усунення цих недоліків у законодавстві.

Ефективність використання спеціальних знань у процесі розслідування кримінальних правопорушень у сфері виробництва споживчих товарів зумовлена необхідністю запровадження найсучасніших досягнень науки і техніки, вміння та високопрофесійного застосування при проведенні цієї діяльності знань технології виробництва та документального обліку споживчих товарів. Таким чином, для виявлення кримінальних правопорушень у сфері виробництва споживчих товарів та збору доказів у кримінальних провадженнях необхідні не лише юридичні, а й спеціальні знання у галузі фінансів, ціноутворення, оподаткування, бухгалтерського обліку і особливо економічного контролю. Тому актуальними залишаються подальші наукові дослідження щодо вдосконалення теоретичних та методологічних засад застосування судових експертиз споживчих товарів.

Список бібліографічних посилань: 1. Лук'янчиков С. Д., Лук'янчиков Б. Є, Петряєв С. Ю. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право».* 2019. № 4 (44). С. 125–130. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4\(44\).199742](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.4(44).199742). 2. Шепітько В. Ю. Криміналістичні та спеціальні знання: сутність, співвідношення, тенденції використання // Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу : матеріали міжнар. наук-практ. конф. (м. Київ, 5 листоп. 2019) / за заг. ред. О. Г. Рувіна, Н. В. Нестор. Київ : КНДІСЕ М-ва юстиції України, 2019. С. 611–616. 3. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / редкол. В. Ю. Шепітько та ін. ; Нац. акад. правових наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2018. Т. 20: Криміналістика, судова

експертиза, юридична психологія. 952 с. **4.** Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с. **5.** Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : Дніпропетровськ. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с. **6.** Сокуренько В. В. Напрями підвищення ефективності кримінального провадження // Проблеми теорії та практики кримінального провадження : матеріали круглого столу (м. Харків, 17 черв. 2021 р.) / редкол.: В. В. Сокуренько (голова), Л. В. Могілевський, М. Г. Щербаковський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. С. 13–16. **7.** Пчолкін В. Д., Мурадлі А. І. Окремі аспекти призначення та проведення судових експертиз в ході розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються у сфері виробництва споживчих товарів // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 26–29. **8.** Панікаров В. Д., Попова С. М., Попова Л. М. Судово-економічна експертиза : навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : Еспада, 2008. 272 с. **9.** Євдокіменко С. В. Теорія і практика судово-економічної експертизи : монографія. Харків : Панов, 2016. 540 с. **10.** Шудрук І. В., Мартосенко М. Г. Підакційні товари як об'єкти судової товарознавчої експертизи // Проблеми теорії та практики кримінального провадження : матеріали круглого столу (м. Харків, 17 черв. 2021 р.) / ред. кол.: В. В. Сокуренько (голова), Л. В. Могілевський, М. Г. Щербаковський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. С. 293–296. **11.** Садченко О. О., Шевченко О. В. Класифікації судово-товарознавчих експертиз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2022. Вип. 67. С. 597–606. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2022.67.61>.

Надійшла до редколегії 24.03.2023

Прийнята до опублікування 27.04.2023

Pcholkin V. D., Muradly A. I. Application of specialised knowledge in the course of investigation of criminal offences committed in the field of consumer goods production

The article examines the theoretical, regulatory, legal and scientific-methodological foundations of the special knowledge application in the course of criminal offences investigation. The author focuses on the scientific debate on the definition of special knowledge and its correlation with forensic knowledge. The views of scholars who have made attempts to formulate the concept of "special knowledge" have been analysed, and the shortcomings of the legal regulation of special knowledge in the legislative acts of Ukraine have been identified. It has been

supported that the concept of “special knowledge” should be formulated by scientists, since legislative acts do not disclose its content.

It has been determined that in the course of investigation of criminal offences, specialised knowledge is used during investigative (“detective”) actions and within the framework of the examination of the material evidence found. The article considers the areas of use, content and peculiarities of application of specialised knowledge in the course of investigation of criminal offences in the sphere of consumer goods production. It has been noted that the need for their use in conducting forensic examinations is due to the specifics of production technology and peculiarities of consumer goods accounting.

Scientific and methodological recommendations on the preparation and conduct of forensic economic, forensic commodity, and forensic examination of materials, substances and products, including alcohol-containing mixtures and food products, have been developed and proposed. It has been concluded that in order to detect criminal offences in the field of consumer goods production and to collect evidence in criminal proceedings, not only legal knowledge is required, but also special knowledge in the field of finance, pricing, taxation, accounting and especially economic control.

Key words: specialised knowledge, criminal offences, consumer goods, forensic examinations.

Віктор Станіславович Сезонов,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
МВС України (завідувач сектору);*

 <https://orcid.org/0000-0002-2580-2953>,
e-mail: sv26031985@gmail.com

ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Стаття є науковим осмисленням трансформації поняття «документ» як об'єкта криміналістичних досліджень і присвячена визначенню основних напрямів розвитку криміналістичного документознавства. Криміналістична наука, зокрема документознавство, з розвитком цифрових технологій зіткнулася зі значною кількістю нових об'єктів, які потребують інших підходів до методів та засобів дослідження. Трансформація документа як об'єкта криміналістичного документознавства значно підвищила попит на інноваційні технології для виконання досліджень, зробила необхідним інтеграцію науки та цифрових технологій у розслідуванні злочинів. Збільшення кількості правопорушень, які потребують дослідження електронних носіїв інформації, ставить перед судовими експертами нові завдання, потребують сучасних засобів їх фіксації та порівняння з еталонами.

Ключові слова: документознавство, документ, судова експертиза документа, електронний документ, цифрові технології, носій інформації.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Криміналістика тривалий час вивчає документи та пов'язані з ними об'єкти. В її системі виникла окрема галузь – криміналістичне документознавство. Предметом дослідження криміналістичного документознавства є закономірності виникнення, функціонування і дослідження документів та пов'язаних із ними об'єктів. На перший погляд визначення об'єктів дослідження криміналістичного документознавства не викликає значних труднощів: це документ та пов'язані з ним об'єкти. Однак різноманітність як самих документів, так і інших об'єктів зумовлює необхідність більш ґрунтовного їх вивчення.

У сучасному суспільстві документ є невід'ємним атрибутом будь-якої діяльності. У зв'язку з чим його привабливість для злочинного світу є дуже значною: він може бути об'єктом посягання, знаряддям учинення правопорушення або відображати сліди злочинної діяльності. Різноманітність видів документів зумовлює чисельність способів

їх злочинного використання. Це ускладнює роботу правоохоронних органів, пов'язану з дослідженням відповідних документів у процесі розслідування кримінальних проваджень. Крім того, документ сам по собі є доволі складним і комплексним об'єктом дослідження, адже потребує досконалого та різностороннього вивчення всіх своїх елементів та складових. Це зумовлює значний практичний і теоретичний інтерес до виявлення та з'ясування основних видів і характеристик документів, які є об'єктами криміналістичних досліджень, з метою розроблення теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо роботи з ними і використання в процесі доказування.

Стан дослідження проблеми

Традиційно науковці визначають криміналістичне документознавство як галузь криміналістичної техніки, в якій вивчаються основи письма й почерку, технології виготовлення документів, печаток і штампів та способи їх підробки, розробляються наукові основи виявлення, дослідження і використання інформації, що міститься в документах, під час розслідування злочинів. Так, наприклад, В. В. Бірюков, Т. П. Бірюкова, В. В. Коваленко та К. М. Ковальов вважають, що предметом криміналістичного документознавства є закономірності складання певних документів, а саме: почерк особи та вплив на його особливості різних обставин, дії речовин на матеріальний носій, зміст документа тощо. Видається слушною позиція тих учених, які вважають, що криміналістичне документознавство охоплює: 1) техніко-криміналістичне дослідження документів (визначення природи носія, групової належності, місця й часу виготовлення матеріалу документа; встановлення засобів, умов і способів виготовлення (підроблення) документа чи його окремих реквізитів; виявлення невидимих та малопомітних записів і текстів на обвуглених документах; навичок (зокрема професійних) осіб, що виготовили або підробили документ; ідентифікації засобів виготовлення документа); 2) криміналістичне дослідження почерку рукописних документів (встановлення ознак і властивостей виконавця рукописного документа за ознаками почерку (статі, віку, психічного та фізичного стану, інтелектуального розвитку тощо) та його ідентифікація); 3) криміналістичне дослідження письмової мови документів (встановлення ознак і особливостей автора документа за писемною мовою та його ідентифікація) [1, с. 12].

Така думка має право на існування, адже по суті криміналістичне документознавство здійснює, по-перше, технічне дослідження документа, по-друге, досліджує його текст із метою визначення виконавця та автора. Але наведена позиція вочевидь потребує суттєвого оновлення з метою розширення наявних теоретичних положень щодо документів (переважно не паперових), з якими мають справу судові експерти нині.

Криміналістичне документознавство є однією з галузей науки криміналістики, тобто пов'язано з науковим пізнанням свого об'єкта. Під об'єктом наукового дослідження в загальному сенсі розуміють конкретний предмет або явище, на яке спрямована діяльність дослідника з метою пізнання його сутності, закономірностей розвитку, ознак, якостей тощо і можливостей подальшого використання у практичній діяльності [2]. І. Ф. Корж вважає об'єктом дослідження річ, яка буде досліджена за допомогою пізнавальних засобів і прийомів відповідної науки. У процесі наукового дослідження вихідні емпіричні знання про об'єкт доповнюються теоретичними знаннями, тобто системою понять про основні суттєві властивості, ознаки і характеристики об'єкта, що досліджується, про закономірності його генези, функціонування і розвитку [3, с. 25]. Тобто об'єкт – це те, на що спрямована пізнавальна діяльність суб'єктів.

Вочевидь пізнавальна діяльність у межах криміналістичного документознавства спрямована на дослідження матеріальних носіїв інформації з метою вивчення не лише їхньої фізичної природи, способів і технологій виготовлення та зміни, а також змістовної боку таких документів.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є узагальнення та осучаснення наукового поняття «документ» як об'єкта криміналістичного документознавства, надання сучасної класифікації та визначення. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання: 1) проаналізувати теоретичні положення щодо криміналістичних ознак документів, які є усталеними та використовуються при проведенні досліджень; 2) дослідити характеристики нових видів документів, які не мають паперової основи; 3) осучаснити поняття «документ» у криміналістиці та сформулювати нові принципи їх класифікації.

Наукова новизна дослідження полягає в започаткуванні перспективних напрямів розробки інноваційної методології проведення криміналістичних досліджень документів у контексті використання спеціальних технічних засобів і методології застосування сучасних програмних продуктів. Криміналістична наука, зокрема документознавство, з розвитком цифрових технологій зіткнулася зі значною кількістю нових об'єктів, які потребують інших підходів до методів та засобів дослідження. Трансформація документа як об'єкта криміналістичного документознавства значно підвищила попит на інноваційні технології для виконання досліджень, зробила необхідним інтеграцію науки та цифрових технологій у розслідуванні злочинів. Збільшення кількості правопорушень, які потребують дослідження електронних носіїв інформації, ставить перед судовими експертами

нові завдання, потребують сучасних засобів їх фіксації та порівняння з еталонами.

Виклад основного матеріалу

Документ є складним для вивчення об'єктом, незважаючи на достатню кількість досліджень і практичних застосувань. Будь-який документ представляє собою єдність інформації з матеріальним носієм, навіть коли йдеться про електронні документи. Відображення інформації в документі може бути в різних формах: доступний для сприйняття людським оком (письмовий документ на папері, металі тощо) та доступний лише за умови використання комп'ютерних технологій. Як об'єкт криміналістичного документознавства документ потребує різних підходів до дослідження залежно від природи носія інформації, способу її фіксації, технології його виготовлення та ін.

Закон України «Про інформацію» в ч. 1 ст. 1 визначає документ як матеріальний носій, основними функціями якого є збереження та передавання інформації в часі та просторі¹.

Своєрідність цього об'єкта визначається кількома обставинами.

По-перше, документ у всіх випадках – це продукт цілеспрямованої людської діяльності, витвір розуму, знань і рук його виконавця. По-друге, ця діяльність спрямована на відображення (фіксацію) будь-якого елемента, фрагмента навколишнього світу (події, людини, дії тощо) або певних відомостей про що-небудь, а нерідко й те, й інше в комплексі. По-третє, робиться це за допомогою різних способів на основі застосування тією чи іншою мірою спеціальних знань, навичок, умінь, технічних засобів. По-четверте, фіксація об'єкта, що відображається, здійснюється на спеціально підібраному або виготовленому, придатному для цього матеріалі (папері, запам'ятовуючому пристрої, картковому носії тощо).

Класифікації документів насамперед повинно передувати визначення ознак, які покладені в її основу. Має сенс погодитись з ознаками класифікації, які визначила Г. М. Швецова-Водка. Вона запропонувала виокремити дві основні групи ознак класифікації документів у документообігу: ознаки, що характеризують матеріальний носій документа; ознаки, що характеризують знакову систему, в якій записана інформація [4, с. 40–46].

Взявши за основу результати вищенаведеного дослідження Г. М. Швецової-Водки, надамо осучаснену класифікацію документів за ознакою носія.

Матеріальний носій документа класифікують за:

¹ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 03.03.2023).

1) матеріалом і його підвидами (паперовий, пластиковий, запам'ятовуючий пристрій тощо);

2) формою запису інформації (лінійний, площинний, об'ємний, електронний тощо);

3) особливістю природи носія (картка, аркуш, диск, флешка, сайт тощо);

4) способом створення або запису (рукописний, автоматизований, комп'ютерний);

5) призначенням до сприйняття (людиною, комп'ютерним обладнанням, пристроєм);

6) каналом сприйняття людиною (візуальний, аудіальний).

Форми фіксації та передачі інформації в документах можуть бути символічні, записані шляхом зміни структури носія, вербальні, музичні, картографічні, техніко-кодовані та ін.

Наведену класифікацію можна вважати класифікацією першого рівня, тобто найпростішою з точки зору проведення дослідження. Вочевидь наведений перелік ознак не є вичерпним. Так, наприклад, деякі вітчизняні вчені пропонують класифікувати документи за такими ознаками: назва, ступінь гласності, юридична чинність, строк виконання, походження, термін зберігання, ступінь обов'язковості, спосіб відображення інформації, спосіб фіксації інформації і матеріал, що використовується для цього, призначення та ступінь узагальнення [5].

Так само значна кількість документів, які містять криміналістично-значущу інформацію, потребують власної класифікації. Підстави для їх класифікації можуть запозичуватися із загальної класифікації документів, однак є й такі, що вважаються власне криміналістичними.

Так, документи за характером інформації, яка в них зафіксована, можуть класифікуватися за різними ознаками. Наприклад, за характером зафіксованих у них відображень вирізняють: документи, які відображають матеріальні елементи дійсності; документи, на яких зафіксована письмова та усна мова; документи, які відображають об'єкти того чи іншого роду в комплексі.

За засобами фіксації інформації документи поділяються на машинописні, рукописні, кінодокументи, фотодокументи, відеодокументи, художні твори, електронні, магнітні, чиповані та ін. З розвитком науково-технічного прогресу така класифікація буде доповнюватися новими видами документів. Враховуючи суттєву відмінність вищенаведених типів документів як об'єктів для криміналістичних досліджень та методів їх досліджень, доцільно було б вважати таку класифікацію класифікацією першого рівня.

Окремі вчені диференціюють документи за причетністю до злочинної діяльності та правопорушника. Наприклад, вирізняють документи

за цілями виготовлення: виготовлені у злочинних цілях та виготовлені в інших цілях; за зв'язком із злочинними діями: пов'язані або непов'язані; за суб'єктом виготовлення: виготовлені злочинцем, посадовцем чи іншою особою; за співвідношенням часу виготовлення та часу вчинення розслідуваного злочину: виготовлені до, під час і після вчинення злочину. Цей вид класифікації документів застосовують, наприклад, у випадках відбору зразків документів для почеркознавчої або авторознавчої експертизи (зразків почерку чи письма) [6].

На окрему увагу заслуговують письмові документи. Підтримуючи позицію щодо письмового документа як об'єкта техніко-криміналістичного дослідження документів, викликає сумнів зміст, який вкладається науковцями в його поняття. Адже письмові документи поділяють на офіційні (публічні) (паспорт, посвідчення водія, довідка державного органу та ін.) та приватні (особисті листи, щоденники, рукописи) [6]. Приватні документи можуть бути двох видів: складені за встановленою законом формою (заяви); складені у довільній формі (записки, листи тощо). При цьому в таких документах обов'язково зазначають прізвище, ім'я, по батькові заявника, його адресу, найменування установи й особи, якій спрямований документ. Документ скріплюється підписом укладача (автора). Тому видається, що хоча й не всі приватні документи фіксують юридичні факти та виконані за встановленою формою, однак вони можуть бути об'єктами техніко-криміналістичного дослідження.

Як вказувалося вище, документ є складним комплексним об'єктом криміналістичного документознавства, адже потребує дослідження не лише його матеріальна складова, а й змістовна (інформаційна). Водночас дослідження матеріальної складової документа в експертній практиці є більш поширеним видом досліджень. Зокрема, це відбувається в межах техніко-криміналістичного дослідження документів.

Властивості документа забезпечуються його реквізитами та матеріалами. Реквізитами документа називають: 1) сукупність необхідних складових документа (текст, відбитки печаток та штампів, нумераторів та інших друкарських пристроїв, фотознімок власника тощо); 2) сукупність даних, що індивідуалізують документ (номер, найменування, дата видачі, організація та особа, що видала документ, прізвище власника тощо).

Очевидно, що реквізити документа по суті є його елементами, без яких він не матиме юридичної сили. Частина таких елементів є постійними, інші – змінними.

Зважаючи на те, що значна кількість документів виготовляється шляхом заповнення відповідних бланків, формулярів, то окремої уваги потребують друкарсько-розмножувальні засоби виготовлення поліграфічної продукції. Ними вважають сукупність технічних засобів

поліграфії і кустарно виготовлених друкарських пристроїв. Залежно від виду та способу поліграфічного друку всі друкарсько-розмножувальні засоби поділяються на три групи: 1) такі види та способи друку, в яких відбиток утворюється за допомогою друкарської форми, тобто сукупності друкарських і пробільних елементів, які слугують для багаторазового отримання відтисків (типографських набір, кліше, зроблені з різноманітних матеріалів, засоби плоского друку, ротатори та графарети); 2) засоби копіювання документів, у яких друкарська форма відсутня, а розмножування документів здійснюється на спеціальних технічних засобах та папері; 3) алфавітно-цифрові друкарські прилади електронно-обчислювальних машин, а іноді набірно-пишучі машини.

Речовини для виготовлення документів або для внесення змін у раніше виготовлені документи також є важливим елементом дослідження. Визначення типу паперу, пластику та інших матеріалів, що є основою документа; фарбувальних речовин, якими нанесені реквізити документа (чорнило, паста, поліграфічна фарба, тонер, машинписна стрічка, копіювальний папір тощо); луг, кислот та інших реактивів, розчинників, які використовуються для знебарвлення або змивання фрагментів документа, – є одним з найважливіших завдань дослідження. Проблемним питанням досі залишається констатація фактів зміни електронних документів, але дослідження в цьому напрямі проводяться [7, с. 22–23].

Сучасний документообіг містить переважно документи, виготовлені за допомогою комп'ютерної техніки. Такі документи можуть бути як повністю друкowanими, так і містити певні рукописні елементи, наприклад підпис, дату, номер. Тому вказаний вид документів та засоби їх виготовлення потребують особливої уваги [8].

О. В. Шведова, вивчивши окреслене питання на дисертаційному рівні, дійшла висновку про необхідність комплексного криміналістичного дослідження документів, виготовлених за допомогою комп'ютерних технологій. Вчена зазначила, що типовими об'єктами такого дослідження є матеріали для виготовлення або підробки документів; електронні носії інформації, тобто накопичувачі на жорстких магнітних дисках, тощо [9, с. 12]. Прогрес у сфері цифрових та комп'ютерних технологій вимагає постійного вдосконалення методів досліджень таких документів, підвищення кваліфікації експертів.

Доцільним є здійснення постійного моніторингу нових типів електронних документів (наприклад, криптовалюти), віртуальних способів фіксації та передачі інформації. Зрозуміло, що вказаний вид об'єктів не є суто документознавчим. Однак і не враховувати його не можна, адже зараз важко уявити документообіг без використання комп'ютерних технологій.

Дослідження рукописних текстів чи підписів із метою встановлення їх виконавців є найпоширенішим видом дослідження письмових документів. Рукописні тексти у повсякденному житті зазвичай називають письмом. Письмо у криміналістичному розумінні включає в себе письмову мову (сміслові, мовні засоби висловлювання думки під час письма) і почерк [10, с. 135].

Письмова мова – це складний процес діяльності людини для закріплення мовної інформації в часі та передачі на відстань за допомогою мовних засобів. Ю. О. Ланцедова називає її опосередкованою системою алфавітного письма та іншого знако-формалізованого відображення процесу мислення, мови, тестикулярного та іншого усного спілкування людей [6, с. 170].

Письмова мова вважається смисловим боком письмового обміну інформації, що відображається через систему мовних та графічних навичок кожної особи. Найбільший вплив на володіння письмовою мовою здійснює процес навчання в школі та інших закладах освіти. Також на формування навичок письма впливають й інші обставини, такі як: знання граматики (морфології, синтаксису) та літератури, професія, місцеві діалекти, рідна мова, спілкування з певним колом осіб, захворювання (передусім психічні) та ін. У зв'язку з тим, що письмова мова індивідуалізується в процесі довготривалого навчання, трудової та громадської діяльності, вона стає у своїх особливостях ідентифікатором конкретної особи. Письмова мова являє собою єдність трьох ознак: смислової, формально-мовної та графічної. Ці три ознаки взаємодіють між собою та є взаємозалежними. Смисловий бік письмової мови спричиняє застосування точно визначених мовних засобів та певного графічного викладення. Формально-мовний бік визначає рівень володіння мовними навичками, які впливають на позитивну або негативну передачу змісту тексту, визначає стиль, лексику та впливає на певне графічне викладення змісту тексту. Графічний бік письмової мови реалізується в конкретному процесі письма. Все залежить від рівня оволодіння почерком, де, наприклад, при низькому рівні володіння ним відбувається зниження контролю за змістом та мовними засобами [11, с. 763].

Підвидом письмового тексту є підпис. Це різновид короткого рукописного запису, часто складений із комбінації знаків письма, викладених в авторській послідовності, що може містити початкові літери прізвища, імені та по батькові автора. Також це може бути звичайне умовне графічне накреслення від руки. Підпис виконує ідентифікаційну функцію особи в документах (при укладанні угод, для засвідчення певних дій, фактів, присутності тощо).

Слід зазначити, що об'єкти криміналістичного дослідження письмової мови та почерку поділяються на ідентифіковані та ідентифікуючі. Ідентифікованим об'єктом є конкретний автор та виконавець тексту,

а ідентифікуючим – досліджуваний документ, у якому відобразились ознаки письмової мови та почерку особи, яку перевіряють [11, с. 166].

У криміналістиці документи розглядаються не лише як об'єкти дослідження, а й як зразки при проведенні криміналістичних експертиз. Так, наприклад, для вирішення судово-почеркознавчих та судово-авторознавчих завдань повинні бути представлені вільні зразки (виконані до відкриття кримінального провадження), умовно-вільні (виконані після його відкриття, але не у зв'язку з проведенням експертизи) та експериментальні (виконані за завданням слідчого у зв'язку з призначенням такої експертизи).

При написанні документів із вільними зразками почерку особа не тільки не знала, а й не могла припускати можливості їх подальшого використання як зразків почерку (підписів). В усіх випадках отримання вільних зразків особа, яка винесла ухвалу чи постанову про призначення почеркознавчої експертизи, перевіряє безсумнівність їх походження. Потрібна впевненість в тому, що вони виконані особою, яка саме перевіряється, а не кимось іншим від її імені [12, с. 212].

Як вільні та умовно-вільні зразки можуть бути представлені особисті листи, записи в зошитах, щоденники, характеристики, пояснення, скарги, службове листування й подібні тексти.

На сучасному етапі завдяки розвитку комп'ютерних технологій значно розширилося коло носіїв інформації, а також засобів її кодування та фіксації. Це означає, що для дослідження сучасних документів постала необхідність використання знань комп'ютерних технологій, інформатики, сучасних засобів обміну інформацією тощо [13, с. 57].

У межах криміналістичного дослідження документів здійснюються розробки щодо огляду та долучення їх до матеріалів провадження, дослідження із застосуванням природничо-наукових методів, розроблення заходів, що ускладнюють підробку документів. Документи як джерела розшукової, доказової та орієнтуючої інформації, зокрема в умовах воєнного стану, є об'єктами криміналістичного дослідження, які мають особливе значення для суспільства. Криміналістика використовує термін «документ» для таких об'єктів, як відеодокументи, фотодокументи, кінодокументи, фонодокументи, електронні документи [14]. До носіїв електронних документів належать об'єкти комп'ютерно-технічного дослідження: лазерні диски, системні блоки, сервери, дані з персональних комп'ютерів, портативні комп'ютери, всі інші комп'ютерні носії інформації, флеш-накопичувачі, планшетні комп'ютери, термінали мобільного зв'язку (комунікатори, мобільні телефони, smart-годиники, смартфони), відеореєстратори тощо [15]. Наявність електронних документів, цифрових і електронних носіїв інформації якісно змінила злочинність, зумовила її транскордонний характер, ускладнила способи дослідження та вчинення злочинів, зокрема у сферах кредитування, страхування,

заподіяння майнової шкоди, крадіжки, шахрайства, незаконного підприємництва за допомогою комп'ютерних технологій [16]. Одним із сучасних новітніх електронних носіїв інформації є дані відео- та фотоспостереження з безпілотних літальних апаратів, що дають можливість здійснювати електронний контроль за пересуванням осіб чи техніки, а також можливість ідентифікації людей або речей.

У роботу криміналіста потрібно активно впроваджувати засоби штучного інтелекту, тобто формалізувати певні процедури і віддати їх комп'ютерним програмам, наприклад для дослідження ознак електронних документів або електронних носіїв. В умовах повномасштабного вторгнення техніко-криміналістичний напрям дослідження електронних засобів інформації є одним із перспективних у протидії та розслідуванні злочинів. В. М. Шевчук виокремлює «військово-польову криміналістику» як подальший напрям наукового розвитку та запровадження інноваційних засобів дослідження доказів для здійснення оптимізації боротьби зі злочинністю [17, с. 41]. Сюди слід віднести такі техніко-криміналістичні засоби, як інформаційні технології для дослідження документів, використання електронних баз знань, інноваційні методи збирання і фіксації доказової інформації про злочини. Особливу увагу вчений акцентує на дослідженні інформації для ідентифікації людини за допомогою комп'ютерних програм – за ознаками ходи, зовнішністю, райдужною оболонкою ока, ДНК.

Висновки

Документ можна вважати комплексним об'єктом криміналістичного дослідження, який залежно від завдань, що цікавлять замовника експертизи, може направлятися на різні види судових експертиз. Однак якщо вести мову про документ як об'єкт криміналістичного документознавства, то сучасна судова експертологія передбачає такі експертні спеціальності, що дозволяють досліджувати документ і вирішувати завдання саме цієї галузі криміналістики: 1) почеркознавча та лінгвістична експертиза (дослідження почерку і підписів; лінгвістичне дослідження писемного мовлення; лінгвістичне дослідження усного мовлення); 2) технічна експертиза документів (дослідження реквізитів документів; матеріалів документів; друкарських форм та інших засобів виготовлення документів).

Крім того, залежно від способів та засобів фіксації інформації, а також способів виготовлення та матеріалу документи можуть бути об'єктами дослідження й інших видів судових експертиз, наприклад трасологічної, комп'ютерно-технічної, фототехнічної, портретної та голографічних зображень, відео-, звукозапису тощо.

Враховуючи викладене, можна сказати, що під *об'єктом криміналістичного документознавства* доцільно розуміти документи та пов'язані з їх виготовленням і зміною конкретні предмети, речовини або процеси, які за допомогою криміналістичних засобів, методів та

прийомів мають бути досліджені з метою пізнання їх сутності, закономірностей розвитку, ознак і властивостей.

Доцільно зазначити, що важливим аспектом об'єкта криміналістичного документознавства є матеріальна природа об'єкта дослідження та його інформаційна роль у встановленні обставин, що мають значення для кримінального провадження. Документ є складним комплексним об'єктом криміналістичного документознавства, тому потребує дослідження не лише його матеріальна складова, а й змістовна (інформаційна).

До видів об'єктів криміналістичного документознавства можна віднести такі:

- 1) різного виду документи:
 - а) реквізити документів (постійні та змінні);
 - б) матеріали документа (основа документа, фарбувальні, корегуючі, з'єднуючі речовини та засоби, захисні елементи);
 - в) обладнання та засоби виготовлення документів, зокрема комп'ютерне;
- 2) почерк у відповідному матеріалі (рукописні тексти, короткі записи, підписи);
- 3) письмова мова на різних носіях інформації як рукописних, так і друкованих;
- 4) зразки для порівняльного дослідження (вільні, умовно-вільні, експериментальні).

Аналізуючи вищевикладене, можна зробити висновки, що криміналістичні дослідження в сучасних умовах набули нового значення та поставали перед новими викликами. Криміналістична наука потребує вдосконалення в напрямі цифровізації технологій досліджень, нових методик та засобів дослідження електронних носіїв інформації. Інноваційний підхід у криміналістиці є фундаментальним для інтеграції науки в умовах сучасного розвитку цифрових технологій та має велике значення в розслідуванні правопорушень, особливо тих, які вчинені в умовах воєнного стану. Дослідження електронних носіїв інформації ставить перед судовими експертами нові важливі завдання, тому що збільшується кількість правопорушень на території України, змінюються засоби їх фіксації.

Список бібліографічних посилань: 1. Бірюков В. В., Коваленко В. В., Бірюкова Т. П., Ковальов К. М. Криміналістичне документознавство : практич. посіб. Київ : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 332 с. 2. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с. 3. Корж І. Ф. Об'єкт і предмет наукового дослідження в інформаційній сфері. *Інформація і право*. 2017. № 3 (22). С. 22–29. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.3\(22\).273041](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.3(22).273041). 4. Швецова-Водка Н. М. Типологія документа : навч. посіб. Київ : Кн. палата України, 1998. 78 с. 5. Криміналістика : підручник : у 2 т. /

В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право. 2019. Т. 1. 456 с. **6.** Ланцедова Ю. О. Криміналістика : навч. посіб. Київ : НАУ, 2017. 360 с. **7.** Khan R. A., Lone S. A. A comprehensive study of document security system, open issues and challenges. *Multimedia Tools and Applications*. 2021. No. 80. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11042-020-10061-x>. **8.** Sezonov V. S., Fialka M. I., Poltavski M. E., Prokopenko N. M., Fomenko M. V. Forensic Examination of Electronic Documents. *Law, State and Telecommunications Review*. 2022. Vol. 14, No. 2. Pp. 81–93. DOI: <https://doi.org/10.26512/lstr.v14i2.40965>. **9.** Шведова О. В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 259 с. **10.** Кернякевич-Танасійчук Ю. В., Семенов В. С., Ничитайло І. М., Савчук М. А., Царьова І. В. Проблеми криміналістичної ідентифікації почерку у судовій експертизі. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2021. № 1. С. 195–204. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.195-204](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.195-204). **11.** Десятник А. В. Письмова мова та її значення для встановлення виконавців рукописних документів. *Криміналістика і судова експертиза*. 2021. № 66. С. 762–766. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.71>. **12.** Бідняк Г. С. Проблемні питання підготовки матеріалів до почеркознавчого дослідження. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 210–214. **13.** Степанюк Р. Л., Перлін С. І. Цифрова криміналістика й удосконалення системи криміналістичної техніки в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Є. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 283–293. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.99.283-284>. **14.** Saini K., Kaur S. Forensic examination of computer-manipulated documents using image processing techniques. *Egyptian Journal of Forensic Sciences*. 2016. No. 6. Pp. 317–322. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ejfs.2015.03.001>. **15.** Гутник А. В., Хитра А. Я. Кримінальні процесуальні та криміналістичні основи використання електронних документів у доказуванні : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2022. 204 с. **16.** Кобилянський О. Л., Корнеєва В. А. Криміналістичне дослідження документів. *Dictum Factum*. 2022. № 1 (11). С. 40–56. **17.** Шевчук В. М. Перезавантаження криміналістики в умовах війни: проблеми, завдання, перспективи // Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації : тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. С. 40–47. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/nauka/download/zbirniki_konf/Tezi_konf_22_06_2022.pdf (дата звернення: 03.03.2023).

Надійшла до редколегії 07.03.2023

Прийнята до опублікування 11.04.2023

Sezonov V. S. Objects of forensic documentary science

The article is devoted to the scientific analysis of the transformation of the “document” concept as an object of forensic research and to the identification of the main directions of development of forensic documentary science. The methodological basis of the study is the dialectical, formal-logical, formal-legal approaches, and a number of general scientific methods (historical, functional, praxeological). The systematic approach has ensured the comprehensive nature of the study and the unification of its results with a general theoretical conclusion. The scientific novelty lies in the establishment of promising areas for the development of an innovative methodology for conducting forensic document examination in the context of the use of special technical means and the methodology for the use of modern software products.

With the development of digital technologies, forensic science, in particular documentary science, has faced a significant number of new objects that require different approaches to research methods and tools. The transformation of the document as an object of forensic document science has significantly increased the demand for innovative technologies for research, making it necessary to integrate science and digital technologies in the investigation of crimes. The increase in the number of offences requiring the examination of electronic data storage devices poses new challenges for forensic experts, requiring modern means of recording and comparing them with standards. Forensic document research has acquired a different meaning and faced new challenges. With the development of digital technologies, forensic documentary requires the improvement of methods and means of researching information storage media.

The transformation of the “document” concept has led to its definition as a carrier of information regardless of the way it is recorded. In parallel with the study of the classical written paper document, forensic science has in a short time mastered the methods and means of studying plastic cards, digital storage devices and electronic money. Forensic science defines a document as an object such as video documents, photo documents, film documents, etc. The current level of research is not determined by the traditional comparison with a reference sample, and sometimes such a sample does not exist at all. The research of a document cannot be considered complete without determining the originality of the information it contains, without comparing this information with other possible storage media of the same information.

Key words: document science, document, forensic examination of a document, electronic document, digital technologies, information storage medium.

УДК 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.24>

Руслан Леонтьович Степанюк,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (професор);*

<https://orcid.org/0000-0002-8201-4013>,
e-mail: stepanuk2@ukr.net;

Влада Олександрівна Гусева,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра криміналістики, судової експертології
та домедичної підготовки (професор);*

<https://orcid.org/0000-0001-8614-1573>,
e-mail: v.guseva989@ukr.net

**РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ
ВЛАСНОСТІ: ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ**

Визначено, що основу будь-якої криміналістичної методики розслідування окремого виду чи групи кримінальних правопорушень становлять запропоновані алгоритми вирішення тактичних завдань початкового етапу розслідування в типових слідчих ситуаціях, а також специфіка проведення найбільш актуальних для відповідного виду або групи кримінальних правопорушень процесуальних дій і форми використання спеціальних знань. Установлено, що підставами для класифікації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти власності можуть бути такі: 1) наявність і повнота інформації щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 2) перспективи використання фактору раптовості в умовах, які склалися на момент початку досудового розслідування; 3) повнота наявних відомостей про подію кримінального правопорушення. Сформульовано проблемні питання, що виникають під час призначення товарознавчих, трасологічних, дактилоскопічних, портретних, молекулярно-генетичних експертиз, а також експертизи відео-, звукозапису у кримінальних правопорушеннях проти власності, наведено рекомендації щодо їх усунення.

Ключові слова: досудове розслідування, криміналістична методика, привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, слідча ситуація, судова експертиза, слідча (розшукова) дія.

Постановка проблеми

За період дії правового режиму воєнного стану у правовій системі України відбулися певні зміни. Не стали винятком галузі кримінального та кримінального процесуального права. Так, запроваджено особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану, а також обтяжено кримінальну відповідальність за вчинення деяких кримінальних правопорушень такою кваліфікуючою ознакою, як учинення їх в умовах воєнного або надзвичайного стану. Змінилися також кількісні й якісні показники злочинності. Як слушно наголошує В. М. Шевчук, через збройне вторгнення російських військ до України набули поширення категорії кримінальних правопорушень, яких раніше або взагалі не було, або вони були менш поширеними. Серед них, зокрема, кримінальні правопорушення проти власності, які суттєво видозмінилися та за які була посилена кримінальна відповідальність у разі їх вчинення в умовах воєнного стану [1, с. 41].

Кримінальні правопорушення проти власності традиційно становлять значну частку у структурі злочинності і через це перебувають у центрі уваги органів правопорядку. Ефективна протидія їм неможлива без постійного оновлення криміналістичних рекомендацій методичного характеру щодо різних аспектів досудового розслідування за відповідними категоріями кримінальних проваджень.

Стан дослідження проблеми

Криміналістами розроблено видові, міжвидові та підвидові методики розслідування кримінальних правопорушень проти власності. Більшість із них містить рекомендації щодо алгоритмів розслідування з урахуванням ситуаційного підходу. У цьому аспекті можна виокремити праці Ю. Є. Коваля [2], І. В. Пирога та В. В. Самсонової [3], В. Ю. Дрозда [4] та ін. Напрацювання вчених свідчать, що методики розслідування таємного викрадення чужого майна мають загальні характеристики, однак разом із тим і свої специфічні особливості, що зумовлені предметом посягання, місцями їх вчинення тощо. Не минули своєю увагою науковці й проблеми розслідування грабевів і розбоїв [5; 6].

Привертають увагу науковців і різноманітні форми використання спеціальних знань, що реалізуються під час розслідування кримінальних правопорушень цього виду. Ґрунтовні напрацювання в цьому напрямі здійснили В. С. Бондар [7], П. Ю. Кравчук [8], О. В. Шевченко [9], Г. С. Бідняк [10], Д. О. Хомич [11] та ін.

Водночас з урахуванням сучасних реалій значна кількість уже зроблених положень потребує систематизації та уточнення з метою

забезпечення працівників практичних підрозділів можливістю швидкого пошуку відповідної інформації, необхідної для використання в повсякденній роботі, зокрема для розслідування кримінальних правопорушень проти власності, запобігання їх учиненню.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вдосконалення теоретичних засад реалізації ситуаційного підходу у криміналістичній методиці розслідування кримінальних правопорушень проти власності та формування рекомендацій щодо використання спеціальних знань у кримінальному провадженні за цією категорією кримінальних правопорушень.

Для досягнення мети були поставлені такі *завдання*: 1) узагальнити наукові підходи та визначити основні критерії типізації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування різних видів кримінальних правопорушень проти власності; 2) проаналізувати можливості судових експертиз, які проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень згаданої категорії, а також установити чинники, що негативно впливають на вирішення типових завдань, які покладаються на судових експертів.

Наукова новизна дослідження

На підставі вивчення криміналістичної літератури узагальнено підходи, яких дотримуються науковці під час формування типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти власності. З урахуванням ситуаційного підходу серед підстав для класифікації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування визначено ті, що є найбільш інформативними в сучасних умовах. Також окреслено проблемні питання, які виникають під час призначення товарознавчих, трасологічних, дактилоскопічних, портретних, молекулярно-генетичних експертиз, а також експертизи відео-, звукозапису в разі їх призначення у кримінальних провадженнях проти власності, наведено рекомендації щодо усунення недоліків, поширених у слідчій практиці.

Виклад основного матеріалу

Найбільш вагомими аспектами будь-якої криміналістичної методики розслідування окремого виду чи групи кримінальних правопорушень є запропоновані алгоритми вирішення слідчими, прокурорами тактичних завдань початкового етапу розслідування в типових слідчих ситуаціях, а також специфіка проведення найбільш актуальних для відповідного виду або групи кримінальних правопорушень процесуальних дій і форм використання спеціальних знань. У цьому розумінні фактично в усіх методиках розслідування кримінальних правопорушень проти власності спостерігаються схожі риси тактичного характеру, які можуть бути узагальнені для всієї групи цих кримінальних правопорушень.

Ситуаційний підхід у формуванні криміналістичних рекомендацій із розслідування кримінальних правопорушень окремих видів і груп є найбільш вагомою теоретичною передумовою побудови якісних практично-орієнтованих положень [12]. Зараз він успішно застосовується практично в усіх криміналістичних методиках «для оптимізації процесу розслідування... адже надає можливість використовувати в слідчій діяльності інформацію узагальненого характеру, найадекватнішу для вибору й адаптації типових тактичних рішень...» [13, с. 149].

У методиках розслідування кримінальних правопорушень проти власності типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування зазвичай типізують залежно від кількох основних компонентів. Наприклад, щодо початкового етапу розслідування крадіжок у науковій літературі найчастіше виокремлюють типові слідчі ситуації на підставі характеру інформації щодо правопорушника та факту його затримання. Так, В. В. Підпалій та А. М. Кислий наводять такі типові ситуації: 1) факт крадіжки встановлено, але дані про правопорушника відсутні; 2) факт крадіжки встановлено, є відомості про особу правопорушника (або групу злочинців), проте ніхто не затриманий; 3) факт крадіжки встановлено і підозрюваного затримано з викраденим майном (речовими доказами) або за «гарячими слідами» [14, с. 405–407]. Такий підхід широко застосовується як у загальній методиці розслідування крадіжок, так і щодо окремих їх різновидів [15, с. 157–158; 2, с. 10; 4, с. 3; 16, с. 119–120; 3, с. 57–58]. Він є найбільш поширеним, але, безумовно, не вичерпує всіх можливих варіацій типізації слідчих ситуацій, адже для останніх можуть бути використані й інші підстави. Тому криміналісти застосовують ще й такі критерії, як джерело первинної інформації про крадіжку, повнота інформації про подію кримінального правопорушення тощо [17, с. 63].

Схожі підходи використовують і в методиках розслідування грабегів та розбоїв [18, с. 239–243], шахрайства, привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем тощо. Хоча варто виокремити одну вагому відмінність початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти власності, яка може довго тривати в часі, таку як вимагання чи заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем. Тут додатково враховують наявність або відсутність фактору раптовості для правопорушника від моменту повідомлення до правоохоронного органу про факт вчинення кримінального правопорушення, а щодо заволодіння майном службовими особами – якість та інформативність матеріалів про подію кримінального правопорушення на момент початку досудового розслідування.

Перший критерій особливо яскраво виражений у методиці розслідування вимагання, де на початковому етапі розслідування виокремлюють типову слідчу ситуацію, коли на момент подання заяви до

правоохоронного органу була пред'явлена вимога передати зловмисникам чуже майно чи право на майно, але предмет злочину (його частину) ще не було передано. У такій ситуації рекомендовано організувати тактичну операцію, спрямовану на затримання правопорушників «на гарячому», що суттєво відрізняє весь алгоритм дій слідчого від інших кримінальних проваджень.

Критерій інформативності матеріалів про подію кримінального правопорушення на момент початку досудового розслідування є доволі поширеним у методиках розслідування економічних злочинів. Його переважно пов'язують із фактом проведення, якістю документальної ревізії та повнотою матеріалів, наданих слідчому для прийняття процесуального рішення [12; 19]. Зараз він є актуальним для методики розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, адже, на відміну від багатьох інших кримінальних правопорушень проти власності, у цій категорії кримінальних проваджень на початку розслідування слідчому, прокурору набагато важче правильно оцінити саму наявність події кримінального правопорушення.

Таким чином серед багатьох варіацій підстав для класифікації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування, які використовують у методиках розслідування кримінальних правопорушень проти власності, найбільш придатними є три критерії, зокрема: 1) наявність і повнота інформації щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 2) перспективи використання фактору раптовості в умовах, які склалися на момент початку досудового розслідування; 3) повнота наявних відомостей про подію кримінального правопорушення. Це не виключає можливості застосування інших критеріїв, які в певних випадках можуть мати допоміжне значення при побудові методико-криміналістичних рекомендацій.

Відповідно до кожної слідчої ситуації обирається алгоритм дій слідчого, зокрема доцільність проведення тих чи інших тактичних операцій. Ситуації інформаційної достатності є більш сприятливими для розслідування і за умови грамотного вирішення всіх тактичних завдань дозволяють доволі швидко його завершити. Інші, менш сприятливі, слідчі ситуації вимагають більш креативного підходу, оскільки перед слідчим постають складні тактичні завдання, спрямовані на встановлення особи правопорушника та доказів, що стосуються найбільш складних елементів предмета доказування у кримінальному провадженні.

Серед усіх процесуальних дій, які проводяться під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності, особливе місце належить спеціальним знанням, кваліфікованою формою використання яких, безсумнівно, є судова експертиза. Нерідко через відсутність спеціальних знань і навичок під час розслідування слідчі припускаються

певних помилок при призначенні експертиз, що призводять як до затягування строків провадження дослідження, так і до втрати доказів. Вагомою є й економічна складова, адже провадження експертиз пов'язане із застосуванням високовартісного обладнання та витратних матеріалів, проте отримані висновки не завжди надають прогнозований результат, а ініціювання проведення деяких із досліджень за певних умов узагалі є недоцільним. Тому проблематика використання спеціальних знань у формі судової експертизи потребує дослідження.

До найбільш результативних із точки зору забезпечення процесу доказування і водночас проблемних ми відносимо товарознавчу, фотопортретну, трасологічну, дактилоскопічну, молекулярно-генетичну експертизи, а також експертизу відео-, звукозапису, кожна з яких має свої особливості.

Законодавцем визначено, що установлення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, є обов'язковою підставою для призначення судової експертизи (п. 6 ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України)¹. Висновок експерта, отриманий за результатами такого кваліфікованого дослідження, є гарантією подальшого розгляду судової справи по суті (п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах»)².

Установлення вартості майна, що виражається у грошовій оцінці, належить до компетенції *товарознавчої експертизи*, вона нерідко є фактично обов'язковою до призначення під час розслідування кримінального правопорушення проти власності, винятком є кримінальні провадження, у яких предметом посягання є грошові кошти.

Про те, що товарознавча експертиза належить до типових під час розслідування кримінальних проваджень досліджуваної нами категорії, свідчить і проведений аналіз матеріалів таких проваджень. Водночас віднесення законодавцем кримінального правопорушення до групи тих, що посягають на власність особи, колективу або держави, не є достатньою підставою, на переконання сторони обвинувачення, для обов'язкового призначення судової товарознавчої експертизи під час розслідування. Це засвідчує проведене нами опитування слідчих.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 30.01.2023).

² Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97> (дата звернення: 30.01.2023).

До підстав, які спростовують необхідність призначення судових товарознавчих експертиз, опитані нами респонденти відносять такі: 1) вартість предмета посягання не викликає сумнівів щодо достатності для притягнення особи до кримінальної відповідальності (немає підстав, що свідчили б про малозначність діяння і необхідність притягнення особи до відповідальності за ст. 51 Кодексу України про адміністративні правопорушення); 2) потерпіла сторона надала документи, що засвідчують вартість викраденого майна; 3) за оцінкою дізнавача або слідчого розмір заподіяної шкоди не є підставою для зміни правової кваліфікації вчиненого діяння на більш тяжке, зокрема через заподіяння потерпілому значної шкоди або у великих чи особливо великих розмірах; 4) предметом злочинного посягання були грошові кошти тощо. Ми підтримуємо позицію опитаних респондентів лише щодо останньої з перелічених підстав, перші три не можуть бути визнані такими, що спростовують необхідність залучення фахівців у галузі товарознавства до розслідування кримінальних правопорушень проти власності.

До надання потерпілим документів на викрадене майно (гарантійних талонів, паспортів, платіжних документів (касових чеків, товаро-транспортних накладних)), у яких зазначена його вартість, також слід підходити критично, тому що вони не засвідчують розмір завданих потерпілому збитків. Адже вартість предмета посягання і розмір завданих збитків слід з'ясувати на момент учинення кримінального правопорушення¹, а майно, яке перебувало в експлуатації, з часом втрачає свою цінність, що також може позначитися і на можливості виконання ним функцій за цільовим призначенням. Покладення в обвинувачення особи вартості майна на момент його придбання, а не на момент учинення кримінального правопорушення суперечить вимогам щодо з'ясування розміру завданих потерпілому збитків, а також не відповідає процесуальному порядку отримання цих відомостей.

Крім нехтування вимогами щодо призначення товарознавчих досліджень, слідчі доволі часто припускаються помилок, які унеможливають вирішення завдань, що винесені на вирішення експертів-товарознавців. До них належать: некоректне формулювання запитань, вирішення яких доручено експерту; ненадання необхідних матеріалів і даних, зокрема тих, що становлять фактологічну базу опису об'єкта експертизи, тощо [9, с. 170; 20, с. 19–21; 21, с. 56].

¹ Про судову практику у справах про злочини проти власності : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 10 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09> (дата звернення: 30.01.2023).

Наявність таких недоліків дійсно має місце у слідчій практиці, що засвідчує і проведений нами аналіз матеріалів кримінальних проваджень. Істотним, звісно, є недолік про ненадання суттєвих відомостей про предмет посягання. Ми можемо пояснити це тим фактом, що в багатьох з них товарознавчі експертизи призначаються негайно, упродовж декількох діб із моменту відкриття кримінального провадження. За таких умов основним джерелом інформації про предмет посягання є показання потерпілого, повідомлені ним під час первинного допиту, одразу після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Як правило, місцезнаходження викраденого майна на цей момент також ще не встановлено або вже з'ясовано, що винний розпорядився ним на власний розсуд, тому фактичне направлення предмета посягання разом із постановою про призначення експертизи на дослідження експерта виключається. У зв'язку із цим вбачаємо важливим наголосити, що призначення експертизи має відбуватися лише після проведення комплексу дій, спрямованих на з'ясування детальних характеристик предмета посягання. Викладене актуалізує необхідність розроблення відповідних тактико-криміналістичних і процесуальних рекомендацій щодо вироблення оптимальних шляхів з'ясування індивідуальних характеристик викраденого майна, встановлення його місцезнаходження та складення фактологічної бази опису об'єкта, достатньої для його подальшої оцінки судовим експертом з урахуванням типових слідчих ситуацій розслідування кримінальних правопорушень проти власності.

Суттєвим недоліком, що позначається на можливості виконання завдань товарознавчої експертизи, про який також наголошують у юридичній літературі, є відсутність актуальної інформації про ціни та особливості ціноутворення на «брендову» та «крафтову» продукцію, деякі різновиди продукції «власного імпорту» великих торговельних мереж [21, с. 57]. Уважаємо, що викладені недоліки можуть бути вирішені шляхом взаємодії дізнавача чи слідчого й експерт-товарознавця до моменту призначення судової експертизи, зокрема у вигляді консультації. Саме під час неї дізнавач, слідчий отримують вичерпну відповідь на запитання про те, які фактологічні характеристики предмета посягання доцільно з'ясувати в потерпілого або представника потерпілого (в разі, якщо шкоду заподіяно юридичній особі) або ж у виробника товарної продукції.

Трасологічна експертиза також вважається типовою під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності. Основним її завданням є ідентифікація об'єктів за їх матеріально фіксованими слідами-відображеннями. Одним із різновидів трасологічної експертизи є *дактилоскопічна*, необхідність проведення якої виникає в разі виявлення відбитків долонь і пальців рук, походження

яких слід встановити. Як правило, виявлення та вилучення таких слідів відбувається інспектором-криміналістом, залученим до огляду житлового або нежитлового приміщення, що стало місцем події. Уже на цьому етапі розпочинається підготовка до призначення судової дактилоскопічної експертизи, правильність здійснення якої позначається на можливості вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань. Тому слідчий має організувати проведення слідчої (розшукової) дії відповідно до загальних рекомендацій щодо дій учасників огляду на місці події, а також спеціальних рекомендацій, яких слід дотримуватися під час роботи зі слідами й об'єктами.

Основною серед загальних рекомендацій є недопущення випадкового знищення слідів на місці події або залишення додаткових слідів членами слідчо-оперативної групи чи учасниками огляду. До спеціальних рекомендацій, яких слід дотримуватися під час роботи зі слідами й об'єктами, що можуть містити дактилоскопічні сліди, належать: вилучення слідів, які відповідають вимогам повноти та придатності до ідентифікації, дослідження об'єктів без використання руйнівних методів, надання переваги вилученню слідів разом з об'єктами-носіями, обережна фіксація та вилучення дактилоскопічних слідів, забезпечення пакування вилучених об'єктів, яке унеможливає їх пошкодження через контакт з упаковкою та під час транспортування, тощо [22, с. 72].

Під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності також виникає необхідність у дослідженні слідів шин транспортних засобів, за результатами якої можливо встановити тип і модель транспортного засобу, що використовувався злочинцем як знаряддя вчинення кримінального правопорушення. Непоодиноким випадком є призначення трасологічної експертизи слідів знарядь зламу під час розслідування кримінальних правопорушень досліджуваної нами категорії, проте, як правило, під час них вирішуються виключно діагностичні завдання.

Типовим під час розслідування кримінальних правопорушень, зокрема й проти власності, є призначення *портретної експертизи*. Головним її завданням є ідентифікація особи за фотознімками або матеріалами відеозапису. На можливість вирішення ідентифікаційних завдань під час провадження портретної експертизи суттєво впливають порівняльні зразки, відібрані з дотриманням низки вимог. До незадовільних зразків слід відносити ті, що не відповідають вимогам достовірності, зіставлення і повноти. Тобто вони мають бути відібрані в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством, порівнювані між собою (зроблені в однакових умовах) і в повному обсязі характеризувати зовнішність особи. Водночас повне уявлення про зовнішність людини дає відеозапис, адже ознаки

зовнішності на ньому відображені в динаміці, а отже, є більш інформативними.

Ідентифікація особи за матеріалами відеозапису здійснюється в межах портретної експертизи. Сучасні підходи дозволяють вирішувати навіть проблему ідентифікації особи, яка перебуває в місцях масового скупчення людей (у натовпі). Це можливо шляхом використання відповідного програмного забезпечення [23], проте в Україні воно досі не апробовано, а деякі методики навіть не впроваджені в експертну діяльність [24, с. 88].

Негативно позначаються на вирішенні ідентифікаційних завдань відеозаписи низької якості. Для того, щоб ефективно поліпшити розпізнавання облич за матеріалами відеозаписів, учені досліджують різні технології вдосконалення цього процесу. Із цією ж метою доцільно залучати фахівців за спеціальністю фототехнічних досліджень, які вивчають методи поліпшення якості відеозображень (кадрів відеозапису). Для подібних досліджень використовують спеціальні програми для покращення якості відео та усунення артефактів. За їх допомогою може здійснюватися: усунення шумів; покращення якості відеозображення (збільшується кількість точок (пікселів) у зображенні за вертикаллю і горизонталлю); усунення дефекту «тремтіння» (цифрова стабілізація зображення); поліпшення різкості розмитих ділянок зображення; покращення контрасту; корекція яскравості та насиченості кольорів; обрізання відеофрагментів; поворот зображення; усунення артефакту пікселізації кадрів при збільшенні роздільної здатності відеозображення [25; 26]. У зв'язку із цим уважаємо доцільним наголосити на необхідності здійснення подальших досліджень, що мають бути спрямовані на вдосконалення методичного забезпечення експертної діяльності, вивчення перспектив упровадження програмно-технічних комплексів у сферу кримінального судочинства, адже сучасні поки що не в змозі задовольнити потреби правоохоронних органів у повному обсязі.

Під час розслідування шахрайства, вимагання, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем за результатами проведення негласних слідчих (розшукових) дій або надання потерпілим відео-, звукозапису, на якому зафіксовано подію кримінального правопорушення або обставини, що пов'язані з ним, призначаються *експертизу відео-, звукозапису*. До основних її діагностичних завдань належать: дослідження мовленнєвої інформації, яка може містити відомості про особу невідомого; технічні дослідження, які містять відомості щодо технології отримання/фіксації/збереження відео-, звукозаписів, їх властивостей та особливостей носія даних; дослідження немовленнєвої інформації, як правило, звукового середовища, що містить відомості про джерела звуків за

акустичними явищами, які супроводжують процес відео-, звукозапису або безпосередньо пов'язані з подією кримінального правопорушення [27, с. 93–94].

У підготовці до призначення експертизи відео-, звукозапису вагому роль також відіграє правильне відібрання порівняльних зразків для експертного дослідження. Труднощами, що позначаються на особливостях перебігу дослідження та вирішенні завдань, покладених на експерта, є: ненадання зразків належного виду й достатнього обсягу; низька якість зафіксованого відеозображення; невідповідність наданих зразків вимогам достатності (чотири форми зразків усного мовлення); неможливість забезпечити направлення на дослідження експерта всіх об'єктів, що застосовувалися в технології отримання відео-, звукозапису, тощо.

Виважено під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності слід підходити до призначення *молекулярно-генетичних експертиз*, адже це високовартісне дослідження. Нераціональним її призначення вбачаємо під час розслідування нетяжких злочинів проти власності. Водночас перспективним вважаємо розширення можливостей використання Електронного реєстру геномної інформації людини, зокрема здійснення за ним перевірок ДНК-профілів, виявлених під час проведення слідчих (розшукових) дій, на предмет установлення їх біологічної спорідненості з тими ДНК-профілями, що зберігаються в базі. Проте, як слушно наголошено в юридичній літературі, необхідною передумовою для виведення на новий якісний рівень цього напряму правоохоронної діяльності є реалізація комплексного підходу до вдосконалення вітчизняного законодавства, а саме: впровадження закону про національну базу даних ДНК, унесення змін і доповнень до чинного Кримінального процесуального кодексу України, інших законів і відомчих нормативно-правових актів щодо використання ДНК-аналізу у кримінальному провадженні [28, с. 246].

Висновки

Для криміналістичних методик розслідування кримінальних правопорушень проти власності характерні схожі риси тактичного характеру, які можуть бути узагальнені для всієї групи цих кримінальних правопорушень. Це, наприклад, підстави для класифікації слідчих ситуацій початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти власності, серед яких нами виокремлено: 1) наявність і повнота інформації щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення; 2) перспективи використання фактору раптовості в умовах, які склалися на момент початку досудового розслідування; 3) повнота наявних відомостей про подію кримінального правопорушення.

З'ясовано проблемні питання, що виникають під час призначення товарознавчих, трасологічних, дактилоскопічних, портретних, молекулярно-генетичних експертиз, а також експертизи відео-, звукозапису, в разі їх призначення у кримінальних провадженнях проти власності, наведено деякі рекомендації щодо усунення недоліків, поширених у слідчій практиці.

Викладені положення висвітлюють наші бачення на досліджувану проблематику, проте потребують подальших ґрунтовних досліджень, адже в реаліях сьогодення досліджувані питання є надзвичайно актуальними.

Список бібліографічних посилань: 1. Шевчук В. М. Перезавантаження криміналістики в умовах війни: проблеми, завдання, перспективи // Проблематика документального оформлення, визначення шкоди та відшкодування збитків, завданих Україні та її громадянам внаслідок збройної агресії Російської Федерації : тези наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 черв. 2022 р.) / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2022. С. 40–47. 2. Коваль Ю. Є. Методика розслідування крадіжок особистого майна пасажирів на залізничному транспорті України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Львів, 2016. 322 с. 3. Пиріг І. В., Самсонова В. В. Методика розслідування крадіжок, вчинених на території садівницьких товариств і дачних кооперативів : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2017. 152 с. 4. Дрозд В. Ю. Розслідування крадіжок з автотранспортних засобів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 237 с. 5. Костиря О. М. Криміналістична характеристика та особливості розслідування грабежів і розбоїв, учинених раніше засудженими особами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпро, 2019. 212 с. 6. Бистрицький Б. Ю. Розслідування грабежів, учинених неповнолітніми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 22 с. 7. Бондар В. С. Проблеми теорії практики використання спеціальних знань в розслідуванні крадіжок з проникненням у житло : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2008. 23 с. 8. Кравчук П. Ю. Використання спеціальних знань під час розслідування грабежів і розбоїв : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2015. 21 с. 9. Шевченко О. В. Використання спеціальних товарознавчих знань під час судового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2017. 317 с. 10. Бідняк Г. С. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні шахрайств : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2019. 152 с. 11. Хомич Д. О. Використання спеціальних знань під час розслідування крадіжок природного газу шляхом втручання в роботу приладів обліку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2020. 195 с. 12. Степанюк Р. А. Ситуаційний підхід у формуванні методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. *Право і Безпека*. 2013. № 3. С. 110–115. 13. Шевчук В. М. Слідча ситуація: поняття, структура, види та їх значення для оптимізації розслідування злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 146–150. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/>

17277/1/Shevchuk_146-150.pdf (дата звернення: 30.01.2023). **14.** Підпалый В. В., Кислий А. М. Типові слідчі ситуації розслідування крадіжок в умовах великого міста. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 403–410. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.45>. **15.** Жеребко О. І. Методика розслідування крадіжок. *Криміналістика і судова експертиза*. 2017. № 62. С. 153–160. **16.** Висотенко Ю. В. Розслідування крадіжок, учинених злочинними групами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 283 с. **17.** Методика розслідування квартирних крадіжок : навч.-метод. посіб. / В. С. Бондар, С. В. Головкін, О. А. Єршов та ін. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2011. 400 с. **18.** Коваленко В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування грабежів, вчинених неповнолітніми. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 4 (100). С. 236–246. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.100.236-246>. **19.** Мудрецька Г. В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування викрадень бюджетних коштів. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 524–530. **20.** Котенко С. О., Солоніченко Л. А. Реалізація права судових експертів на заявлення клопотання при проведенні судової товарознавчої експертизи // Актуальні проблеми теорії і практики експертизи товарів : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Полтава, 25–26 берез. 2021 р.) / МОН України, Центральна спілка споживчих товариств України, Полтав. ун-т економіки і торгівлі. Полтава : ПУЕТ, 2021. С. 19–22. **21.** Косторна О., Зуєва О. Проблеми планування та здійснення судових експертних товарознавчих досліджень. *Молодий вчений*. 2022. № 2 (102). С. 55–57. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-2-102-11>. **22.** Савчук Т. І., Костюкова Т. С., Грецьких І. А. Ефективні методи та засоби роботи зі слідами дактилоскопічного походження. *Інтернаука*. 2021. Т. 2, № 5 (105). С. 71–74. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2057-2021-5>. **23.** Lisanti G., Martinel N., Micheloni C., Del Bimbo A., Foresti G. L. From person to group re-identification via unsupervised transfer of sparse features. *Image and Vision Computing*. 2019. № 83–84. Pp. 29–38. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.imavis.2019.02.009>. **24.** Kryvoruchko L., Kucher O., Husieva V., Timush I., Timush D. Legal and organizational principles of person identification by appearance during the investigation of criminal offenses in Ukraine. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11, Iss. 56. Pp. 82–90. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2022.56.08.9>. **25.** Гусева В. О. Проблеми ідентифікації особи за ознаками зовнішності під час розслідування кримінальних правопорушень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 2 (24). С. 109–122. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2021.07>. **26.** Гусева В. О. Що до визначення чинників, які негативно позначаються на ідентифікації особи за ознаками зовнішності під час розслідування // Теоретичні та прикладні проблеми судової експертизи і криміналістики : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 верес. 2022 р.) / Харків. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. центр МВС України, Харків. нац. ун-т внутр.

справ, Наук.-дослід. ін-т публічної політики і соц. наук. Харків : НДІ ППСН, 2022. С. 41–43. **27.** Брендель О. І. Експертиза відео-, звукозапису: сучасні можливості діагностики // Theoretical approaches of Fundamental Sciences. Theory, Practice and prospects : Abstracts of XI International Scientific and Practical Conference. (Geneva, Switzerland, 26–28 April 2021). Geneva, 2021. Рр. 93–95. **28.** Степанюк Р. Л., Кікінчук В. В. Напрями вдосконалення правового регулювання криміналістичного ДНК-аналізу в Україні в контексті інтеграції до Європейського Союзу. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2022. № 2 (97). С. 234–249. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2022.2.21>.

Надійшла до редколегії 07.02.2023

Прийнята до опублікування 28.02.2023

Stepaniuk R. L., Husieva V. O. Investigation of criminal offences against property: typical investigative situations and problems of applying specialised knowledge

During the period of the martial law regime, the legal system of Ukraine has undergone certain changes, as well as quantitative and qualitative indicators of crime. This has led to the fact that some criminal offences have become a significant part of the crime structure and have therefore become the focus of professional attention of law enforcement agencies. These include, inter alia, criminal offences against property, including theft, robbery, assault, extortion, fraud, misappropriation, embezzlement or misappropriation of property through abuse of office, and more. This has highlighted the need to ensure effective counteraction to such criminal offences.

It has been substantiated that the basis of any forensic methodology for investigating a particular type or group of criminal offences is the proposed algorithms for solving tactical tasks of the initial stage of investigation in typical investigative situations, as well as the specifics of conducting the most relevant procedural actions and forms of using special knowledge for the relevant type or group of criminal offences.

Typical investigative situations of the initial stage of investigation of criminal offences against property have been analysed. It has been established that the grounds for classification of investigative situations at the initial stage of investigation of criminal offences against property may be as follows: 1) availability and completeness of information about the person who committed the criminal offence; 2) prospects for using the factor of surprise in the conditions prevailing at the time of the beginning of the pre-trial investigation; 3) completeness of the available information about the criminal offence event. It has been noted that such an approach does not exclude the possibility of using other criteria, which in some cases may be of auxiliary importance in the construction of methodological and forensic recommendations.

Based on the study of criminal proceedings, typical forensic examinations which are appointed in the course of investigation of criminal offences against property have been identified. It has been established that these include commodity, trace, fingerprint, portrait, molecular genetic, video and sound recording examinations. It has been identified the problematic

issues arising in the course of their appointment, and recommendations have been formulated to eliminate the latter and improve the efficiency of implementation of this procedural form of use of special knowledge.

Key words: pre-trial investigation, forensic methodology, misappropriation, embezzlement or seizure of property by abuse of office, investigative situation, forensic examination, investigative (“detective”) action.

УДК 343.14

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.25>

Ірина Олександрівна Тесленко,

*Харківський національний університет
внутрішніх справ (аспірантка);*

 <https://orcid.org/0009-0007-2622-0289>,
e-mail: iteslenko@ukr.net;

Олександра Олександрівна Кочура,

*кандидат юридичних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології;*

 <http://orcid.org/0000-0003-0638-2911>,
e-mail: zueva3333@ukr.net

**ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДОКАЗИ»
ТА ЇХ ВЛАСТИВОСТЕЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Досліджено положення чинного кримінального процесуального законодавства України, Європейської конвенції з прав людини (1950), рішень Європейського суду з прав людини, Римського статуту Міжнародного кримінального суду з питань визначення й уточнення поняття «докази», їх властивостей, процесуального механізму їх отримання та оцінки в умовах воєнного стану. Зазначено про необхідність відходу від формальної процедурної позиції, закріпленої в нормах Кримінального процесуального кодексу України, та надання судам гнучкості в питаннях прийняття й оцінки доказів для встановлення істини у справі.

Ключові слова: кримінальне процесуальне законодавство України, Європейська конвенція з прав людини, рішення Європейського суду з прав людини, Римський статут Міжнародного кримінального суду, доказ, властивості, умови воєнного стану.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Кримінальний процес за своєю сутністю є врегульованою нормами чинного кримінального процесуального законодавства України діяльністю спеціально створених державою органів, які протидіють злочинності, охороняють від злочинних посягань конституційний лад, соціально-економічні, політичні й особисті права та свободи громадян, а також права та законні інтереси юридичних осіб. Таким чином, він вирізняється серед інших процесів суспільства тією специфікою завдань, які вирішуються в його межах. Нагадаємо, що

завдання кримінального провадження чітко визначені ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), що в загальній інтерпретації, ми вважаємо, повинні трактуватися як досягнення (відновлення) справедливості.

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну та запровадження на території країни воєнного стану суттєво впливає на всі сфери нашого життя. При цьому система кримінальної юстиції не є винятком. Правники при вирішенні питань, пов'язаних із кримінальними провадженнями під час воєнного стану, постали перед новими викликами, а тому питання доказів у кримінальному провадженні та їх властивостей потребує більш детального дослідження, за результатами якого необхідно напрацювати дієві й ефективні пропозиції та рекомендації щодо вдосконалення чинного КПК України.

Стан дослідження проблеми

Різні аспекти, що стосуються доказів та їх властивостей досліджувалися протягом тривалого часу багатьма науковцями. Про це свідчать численні публікації як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, зокрема Ю. П. Аленіна, В. Д. Арсенєва, Р. С. Белкіна, А. Р. Белкіна, В. В. Вапнярчука, О. В. Капліної, В. П. Гмирка, Ю. М. Грошевого, Л. М. Лобойка, М. М. Михеєнка, Ю. К. Орлова, М. А. Погорецького, М. С. Строговича, В. М. Тертишника, А. І. Трусова, Л. Д. Удалової, Ф. Н. Фаткулліна, О. О. Хмирова, Б. В. Шабаровського, О. Г. Шило, М. Є. Шумила та ін. Їхні праці дозволили більш повно провести уточнення поняття «докази», їх властивостей і процесуальних механізмів їх отримання та оцінки, узагальнити критерії їх допустимості, що відомі вітчизняній науці кримінального процесу. Але, незважаючи на вагомий вклад зазначених вище вчених-криміналістів та процесуалістів, ці питання лишаються доволі актуальними, а наявні наукові підходи все ще не є однозначно сформованими, особливо в реаліях сьогодення.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження положень чинного кримінального процесуального законодавства України, Європейської конвенції з прав людини (1950), рішень Європейського суду з прав людини, Римського статуту Міжнародного кримінального суду з питань визначення й уточнення поняття «докази», їх властивостей і процесуального механізму їх отримання та оцінки в умовах воєнного стану. Завданнями статті є встановлення й усунення протиріч, прогалин у проблемних питаннях, пов'язаних із поняттям «докази», їх властивостями і процесуальними механізмами їх отримання та оцінки, зокрема судом, у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану, а також напрацювання шляхів їх вирішення.

Наукова новизна дослідження

У зв'язку зі збройною агресією російської федерації, що відбувається зараз в Україні, актуальним є дослідження врегулювання питань розгляду кримінальних проваджень загалом та доказування і допустимості доказів зокрема в міжнародних кримінальних інституціях та імплементація світового досвіду до української судової практики. Доведено, що, незважаючи на позитивні результати правової реформи й удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України, у процесі проведеного дослідження виявлено низку прогалин щодо питань, пов'язаних із визначенням та уточненням поняття «докази», їх властивостей і процесуального механізму їх отримання й оцінки в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу

Сьогодні Україна зіштовхнулася з нетиповою для європейських країн ситуацією – на її території оголошено режим воєнного стану, що ще більше загострило прагнення суспільства до справедливості та висунуло додаткові вимоги до кримінального процесу в цілому та до вирішення його завдань зокрема. Саме судова система України перша в Європі зіткнулася з необхідністю вирішення кримінальних справ щодо воєнних та військових злочинів в умовах воєнного конфлікту, що триває. А тому ми бачимо більш посилену увагу до рішень, які ухвалюються національними судами, з боку як українського суспільства, так і світових правників та пересічних громадян світової спільноти. Тобто на суддях України лежить зараз велика відповідальність щодо пошуку грані між дотриманням основоположних принципів Європейської конвенції з прав людини та забезпеченням досягнення справедливості як гарантії балансу, що існує як в суспільстві країни, так і у світі. Події, що відбуваються в Україні, призвели до підвищення чутливості суспільства до поняття справедливості, це питання отримало психологічне забарвлення та надважливе значення для довіри громадян до правосуддя як такого. Тому застосування формального процедурного підходу у вирішенні питань допустимості доказів, на нашу думку, може призвести до недовіри суспільства до тих ланок, які залучені до кримінальних процедур.

Вчинення будь-якого кримінального правопорушення є по суті посяганням на певні права та законні інтереси людини або інших осіб, межі їхньої свободи, можливість реалізації їхніх прав. Тож, зазнавши обмежень, будь-яка особа прагне поновлення стану, який був до кримінального посягання, а за неможливості – отримання справедливої сатисфакції. А тому, беручи до уваги публічний характер кримінального провадження та необхідність його існування як соціально-правового інструментарію підтримання правопорядку в суспільстві, О. А. Кучинська зазначає, що саме «кримінальне судочинство

являє собою єдиний засіб для задоволення природного права на справедливість» [1, с. 29–30]. Тобто встановлення об'єктивної істини є невід'ємною частиною кримінального процесу та необхідною складовою забезпечення дотримання вимог положень ст. 2 КПК України, якими визначено такі основні завдання кримінального провадження: «захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необгрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура»¹. Тобто ми вважаємо, що саме завдання кримінального процесу повністю відображають зміст поняття досягнення справедливості. При цьому, по-перше, справедливість є морально-правовою категорією, яку не можливо чітко визначити. По-друге, вона є суб'єктивною категорією, що залежить від її сприйняття як певними особами, так і суспільством взагалі та від значної кількості чинників, які можуть впливати на неї. Досягнення справедливості у кримінальному провадженні є неможливим без встановлення істини, відтворення події, яка фактично відбулася, надання їй правової оцінки, відповідно до ознак певного кримінального правопорушення, передбаченого КПК України, необхідності визначення фактів, що дають можливість відповісти на запитання: чи вчинені ці дії певною особою, чи призвели ці дії до відповідних наслідків та чи наявні ці наслідки взагалі. Але хоча справедливість і є суто суб'єктивним явищем, водночас її досягнення є необхідним елементом правової держави. Ми підтримуємо позицію О. Бойка із цього приводу, який слушно наголошує, що «справедливість є шкалою виміру кримінального процесуального права. Вона є правовим ідеалом кримінального провадження, визначає мету правового регулювання кримінальних процесуальних відносин, орієнтує діяльність суб'єктів кримінального провадження на досягнення певних зразків поведінки» [2].

Із часом розвиток світової спільноти та суспільства в Україні трансформував підхід у притягненні винних осіб до кримінальної відповідальності, забезпечивши перехід кримінального процесу від інквізиційного до змагального. Сьогодні в питаннях притягнення особи

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.03.2023).

до кримінальної відповідальності гарантія від свавілля закріплена у ст. 6 Європейської конвенції з прав людини від 4 листопада 1950 року (далі – Європейська конвенція), яка була прийнята, відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, з метою додержання країнами-підписантами (учасниками Ради Європи) та забезпечення на своїй території прав та основоположних свобод людини. Ратифікувавши 17 липня 1997 року Європейську конвенцію, Україна приєдналася до дотримання закріплених у ній основоположних принципів та взяла на себе певні обов'язки. Так, як встановлено у ст. 6 Європейської конвенції, кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення¹. Ця стаття не випадково має назву «Право на справедливий суд», оскільки саме справедливість і можливість забезпечення її досягнення є виміром правової демократичної держави. Отже, досягнення істини у кримінальному провадженні набуває принципового значення тому, що за відсутності можливості її встановлення забезпечення справедливості стає зовсім неможливим, а всі зусилля учасників, спрямовані на це, будуть тим самим знівельовані. Встановлення фактів об'єктивної дійсності у кримінальному процесі відбувається переважно опосередкованим шляхом через використання відповідних доказів, які можуть дати змогу суду дійти певних висновків щодо обставин, які підлягають встановленню. Водночас ми маємо можливість назвати їх інструментарієм у загальнодоступному розумінні, за допомогою якого із застосуванням засад змагальності у кримінальному провадженні мають бути досягнуті його завдання. У положеннях ч. 1 ст. 84 КПК України доказами у кримінальному провадженні визначені фактичні дані, отримані в передбаченому Кодексом порядку, «на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню»². При цьому процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів. Слід пам'ятати, що розслідування розгортається навколо кримінального правопорушення, а тому встановленню та

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 03.03.2023).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.03.2023).

дослідженню мають піддаватися саме його елементи, властивості й ознаки, а їх збирання, фіксація та подання мають виконуватись уповноваженою особою з дотриманням процесуальної форми в процесі збирання та фіксації. Ми підтримуємо позицію А. Я. Хитрої, яка зазначає, що це є однією з основних гарантій захисту прав людини у кримінальному процесі від неправомірних дій органів досудового розслідування. Тобто існує така юридична «санкція», наголошує вона, як «визнання доказів, отриманих з порушенням вимог, встановлених кримінальними процесуальними нормами, недопустимими, тобто такими, що не мають допустимого значення. У теорії кримінального процесу під терміном “допустимість доказів” зазвичай розуміється здатність джерела відомостей встановлювати факт, який має значення для справи» [3, с. 167–168].

Нагадаємо, що згідно з положеннями ст. 86 КПК України допустимим визнається доказ, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом¹. Тобто для того, щоб визначити, чи є доказ допустимим, необхідно перевірити його на відповідність таким критеріям: одержання лише суб'єктами, уповноваженими на ці дії; одержання з належного джерела; додержання належної процедури отримання, тобто дотримання процесуального порядку збирання доказів та закріплення відповідно до вимог чинного кримінального процесуального законодавства України. Загалом допустимість доказів є їх придатністю для використання у кримінальному процесі за формальними ознаками, на відміну від вимоги щодо належності, тобто придатності для використання за змістом. С. Прилуцький зазначає, що «залежно від того, як поставлено механізм допустимості доказів, можна в цілому оцінювати тенденції всього кримінального процесу» [4, с. 87].

Найбільш відома «аксіома» при розгляді будь-якої кримінальної справи у суді по суті закріплена у ст. 62 Конституції України. Вона полягає в тому, що обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а всі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь².

Слід зазначити, що питанням допустимості доказів завжди приділялося багато уваги Європейським судом з прав людини, оскільки необґрунтоване притягнення особи до кримінальної відповідальності, засудження за дії, які особа не вчиняла, веде до обмежень, що неможливо відновити в повному обсязі, навіть скасувавши відповідне

¹ Там само.

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 03.03.2023).

рішення суду. Тому це питання завжди привертало більше уваги, ніж до інших проблем країн – учасників Європейської конвенції.

На цей час найбільш обговорюваним міжнародним документом, що регулює процедуру притягнення осіб до кримінальної відповідальності, є Римський статут Міжнародного кримінального суду (*Rome Statute of the International Criminal Court*), який є міжнародним договором, що заснував Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) та закріпив основні принципи його функціонування. Нагадаємо, що Римський статут був прийнятий на дипломатичній конференції в Римі 17 липня 1998 року, а набув чинності 1 липня 2002 року. Станом на вересень 2019 року Римський статут підписали 155 держав, але ратифікували – 122. Представниками України Римський статут був підписаний 20 січня 2000 року, але дотепер Верховна Рада України так і не ратифікувала його, хоча після підписання угоди про Асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році зробити це є одним із прямих міжнародних зобов'язань нашої держави. Проте Римський статут передбачає можливість, що й без ратифікації держава може визнати юрисдикцію суду в певних справах, подавши про це належну заяву. На зазначених умовах Україна визнала його юрисдикцію з двох питань двома заявами Міністерства закордонних справ, поданими, зокрема, 17 квітня 2014 року щодо справ Майдану та 8 вересня 2015 р. щодо злочинів проти людяності і воєнних злочинів, учинених на її території.

Цікавими для українського правозастосування є базові принципи, закріплені в положеннях ст. 69 Римського статуту МКС, зокрема щодо доказів та їх допустимості. Так, у ч. 3 ст. 69 Римського статуту МКС визначено, що сторони можуть робити подання, які стосуються справи, відповідно до ст. 64. Тобто суд правомочний вимагати надання всіх доказів, які він вважає необхідними для встановлення істини¹. Саме це ставить на перше місце питання необхідності встановлення істини у справі, а не інші чинники, що, на нашу думку, пов'язано з важливістю досягнення справедливості за наслідками процесу. Крім цього, у частинах 4–7 ст. 69 Римського статуту МКС встановлено, що суд може відповідно до Правил процедури і доказування ухвалити рішення про належність або допустимість будь-яких доказів, враховуючи при цьому, *inter alia*, їхню силу, а також будь-яку шкоду, яку такі докази можуть завдати проведенню справедливого судового розгляду або справедливій оцінці показань свідка. Суд поважає привілей конфіденційності, передбачені у Правилах процедури і

¹ Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 03.03.2023).

доказування, та дотримується їх. Суд не вимагає доведення загальноновідомих фактів, але може визнати їх доведеними. Докази, отримані в результаті порушення положень цього Статуту або міжнародно визнаних прав людини, не є допустимими, якщо: а) порушення породжує серйозні сумніви стосовно достовірності доказів; б) допущення доказів було б несумісним з об'єктивним провадженням і завдало б йому серйозної шкоди¹. Тобто ми бачимо, що в питаннях допустимості доказів МКС виходить із можливості тих чи інших порушень, допущених при їх збиранні та наданні суду, впливати на справедливість судового розгляду, його об'єктивність, підстави сумніватись у їх достовірності. У такому разі цей підхід відрізняється від того, що закріплений у чинному кримінальному процесуальному законодавстві України та, на нашу думку, є більш прогресивним з урахуванням основної мети будь-якого кримінального провадження, оскільки дотримання процесуальних процедур при збиранні доказів у справі не може бути самоціллю кримінального провадження, забезпечення справедливості розгляду для всіх учасників процесу шляхом першочергово встановлення істини є пріоритетним у будь-якому разі.

Так, у положеннях ст. 86 КПК України встановлено, що «доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому цим Кодексом. Недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд при ухваленні судового рішення»². Ми вважаємо, що, на відміну від норм Римського статуту МКС, закріплене формулювання в національному законодавстві є доволі категоричним і не надає «гнучкості» процесу при вирішенні цього питання судом, а закріплює фактично формальний підхід до нього без посилання на необхідність досягнення основної мети кримінального провадження. Але водночас більш розширеною є позиція законодавця на це питання, яка зазначена в положеннях ст. 87 КПК України та визначає, що недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини³. При цьому «суд зобов'язаний визнати істотними порушеннями прав людини і основоположних

¹ Там само.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.03.2023).

³ Там само.

свобод, зокрема, такі діяння: 1) здійснення процесуальних дій, які потребують попереднього дозволу суду, без такого дозволу або з порушенням його суттєвих умов; 2) отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження; 3) порушення права особи на захист; 4) отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права; 5) порушення права на перехресний допит»¹. Недопустимими є також докази, що були отримані: 1) з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні; 2) після початку кримінального провадження шляхом реалізації органами досудового розслідування чи прокуратури своїх повноважень, не передбачених КПК України, для забезпечення досудового розслідування кримінальних правопорушень; 3) під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи у зв'язку з недопущенням адвоката до цієї слідчої (розшукової) дії. Факт недопущення до участі в обшуку адвокат зобов'язаний довести в суді під час судового провадження; 4) під час виконання ухвали про дозвіл на обшук житла чи іншого володіння особи, якщо така ухвала винесена слідчим суддею без проведення повної технічної фіксації засідання². Крім цього, докази повинні визнаватися судом недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, коли вирішується питання про відповідальність за вчинення істотного порушення прав і свобод людини, внаслідок якого такі відомості були отримані, а в умовах воєнного стану застосовуються з урахуванням особливостей, визначених ст. 615 КПК України³.

Таким чином, зазначені положення чинного кримінального процесуального законодавства України передбачають процедурний підхід до питання допустимості доказів, але не мають на меті першочергове встановлення істини та, відповідно, досягнення справедливості, що суттєво відрізняє цей підхід від того, що закріплений у Римському статуті МКС.

Судова практика нині пішла шляхом відходу від формального застосування норм КПК України, які регулюють питання допустимості доказів. Останні правові позиції, закріплені в рішеннях Верховного Суду, свідчать про пріоритет ухвалення судом законного, обґрунтованого та справедливого судового рішення. Так, колегія суддів

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

Верховного Суду Першої судової палати Касаційного кримінального суду у своїй постанові від 21 лютого 2023 року у справі № 752/7041/18 (провадження № 51-327ск22) дійшла висновку, що коли сторона вимагає скасування або зміни судового рішення, посиляючись на порушення, допущене під час кримінального провадження, вона має обґрунтувати не лише наявність такого порушення, а й надати доводи тому, що це істотно позначилося на можливостях сторони відстоювати свою позицію у справі, а також на можливості суду зробити правильні висновки щодо обставин справи¹. Крім цього, Велика Палата Верховного Суду в постанові від 31 серпня 2022 року у справі № 756/10060/17 (провадження № 13-3кк22) дійшла висновків, що в разі призначення експертизи слідчим, який не входить до складу визначеної в кримінальному провадженні слідчої групи, суд, вирішуючи питання про допустимість даних висновку експерта як доказів, повинен у межах доводів сторін перевірити, чи призвів спосіб призначення експертизи до порушення тих чи інших прав і свобод людини, передбачених Європейською конвенцією та/або Конституцією України. У разі визнання доказів недопустимими суд має вмотивувати свої висновки про істотне порушення вимог кримінального процесуального закону, зазначивши, які саме й чий права і свободи було порушено і в чому це проявилось. Оцінюючи докази на предмет допустимості відповідно до критеріїв, встановлених кримінальним процесуальним законом, суд виходить з обставин конкретної справи і також повинен вмотивувати своє рішення².

Таким чином, у роботі судів зараз пріоритетним є виконання завдання суду, закріпленого у ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у якій визначено, що суд, здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, забезпечує кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України³.

¹ Постанова Верховного Суду колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 21.02.2023 : справа № 752/7041/18, провадження № 51-327ск22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109211475> (дата звернення: 03.03.2023).

² Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.08.2022 : справа № 756/10060/17, провадження № 13-3кк22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457> (дата звернення: 03.03.2023).

³ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 03.03.2023).

Висновки

Вільна оцінка доказів, повна свобода в їх прийнятті та наданні їм оцінки для можливості досягнення морального переконання в істинності справи, прийняття всіх можливих засобів, за допомогою яких можна довести спірні факти, вважають загальним принципом міжнародного права.

На нашу думку, зараз існує суспільна необхідність у зміні положень чинного кримінального процесуального законодавства України в питаннях, пов'язаних із врегулюванням поняття «допустимість доказів» у кримінальному процесі. Виникла необхідність відходу від формальної процедурної позиції, закріпленої в нормах КПК України, та надання судам гнучкості в питаннях прийняття й оцінки доказів для встановлення істини. Перехід від формального дотримання процедур до дослідження суті того чи іншого порушення процедурних питань, його впливу на справедливість самого процесу та на спотворення істини або неможливість довіри до такого доказу мають бути релевантними, порівнюючи з процедурними питаннями. Необхідно забезпечити дотримання не тільки прав людини як основоположного базису правової держави, а й справедливості, що включає в себе невідворотність покарання для осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, оскільки тільки це є стримуючим фактором у суспільстві від вчинення протиправних діянь і нівелювання цього принципу може призвести до ескалації злочинності як в межах країни, так і у світі.

Список бібліографічних посилань: 1. Кучинська О. А. Принцип справедливості як етико-правова основа кримінального судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 199 с. 2. Бойко О. Справедливість як категорія кримінального процесуального права. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 31–37. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1533>. 3. Хитра А. Я. Забезпечення допустимості доказів під час проведення досудового слідства. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 3. С. 167–171. 4. Прилуцький С. Допустимість доказів: сучасність та перспективи кримінального процесу України. *Право України*. 2006. № 4. С. 85–89.

Надійшла до редколегії 14.03.2023

Прийнята до опублікування 19.04.2023

Teslenko I. O., Kochura O. O. Certain aspects of the definition of the concept of “evidence” and its properties in criminal proceedings under martial law

The authors of the article studied the provisions of the current criminal procedural legislation of Ukraine, the European Convention on Human Rights (1950), the decision of the

European Court of Human Rights, the Rome Statute of the International Criminal Court, defined and clarified the concept of “evidence”, its properties, the procedural mechanism for obtaining and evaluating in the conditions of martial law. It has been proven that despite the positive results of legal reform and improvement of the current criminal procedure legislation of Ukraine, the study revealed a number of gaps in the issues related to the definition and clarification of the concept of “evidence”, its properties and the procedural mechanism for obtaining and evaluating it under martial law. The provisions of Art. 86 of the Criminal Procedure Code of Ukraine establishes that evidence is considered admissible if it is obtained in accordance with the procedure established by law. Inadmissible evidence cannot be used when making procedural decisions, it cannot be referred to by the court when passing a court decision. In contrast to the norms of the Rome Statute of the ICC, the established wording is quite categorical and does not provide “flexibility” to the process when resolving this issue by the court. At the same time, the legislator’s position on this issue, which is defined in the provisions of Art. 87 of the Criminal Code of Ukraine and stipulates that evidence obtained as a result of a significant violation of human rights and freedoms guaranteed by the Constitution and laws of Ukraine, international treaties, the consent of which is binding by the Verkhovna Rada of Ukraine, as well as any other evidence obtained thanks to information obtained as a result of a significant violation of human rights and freedoms. In the conditions of martial law, the provisions of this article are applied taking into account the features specified in Art. 615 of the CCP of Ukraine. It has been determined that the specified provisions of the current criminal procedural legislation of Ukraine provide for a procedural approach to the issue of admissibility of evidence, but do not have the primary goal of establishing the truth and, accordingly, achieving justice, which significantly distinguishes this approach from that enshrined in the Rome Statute of the ICC. There was a need to depart from the formal procedural position enshrined in the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, to provide courts with flexibility in accepting and evaluating evidence to establish the truth.

Key words: criminal procedural legislation of Ukraine, European Convention on Human Rights, decision of the European Court of Human Rights, Rome Statute of the International Criminal Court, evidence, properties, conditions of martial law.

Іван Петрович Федорищев,

Харківський національний університет внутрішніх справ (аспірант);

<https://orcid.org/0009-0004-8189-7450>,

e-mail: i.p.fedorischev@gmail.com

ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОГРОЗИ АБО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ

Проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних учених на процеси та механізми практичного застосування в повсякденній службовій діяльності елементів криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу. Досліджено нормативно-правову базу України, що регулює означені процеси. Розкрито сутність і мету необхідності чіткого визначення елементів криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу, охарактеризовано основні напрями. Досліджено юридичну природу та сутність, а також охарактеризовано структурні елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу й окреслено можливі напрями вдосконалення правових механізмів під час документування злочинів згаданого виду.

Ключові слова: криміналістична методика, елементи криміналістичної характеристики, працівник правоохоронного органу, погроза, насильство, службові обов'язки, близькі родичі.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Реалії сьогодення в Україні не лише диктують нові умови забезпечення та здійснення правової політики держави, а й вимагають змін у більшості правових інституцій. Значної уваги потребує таке явище, як захист працівників правоохоронних органів, які здійснюють свої повноваження в умовах дії правового режиму воєнного стану, ризикуючи не лише своїм здоров'ям, а й найціннішим – життям. Зважаючи на те, що українська держава вже давно має чіткий курс стати повноцінним членом світового співтовариства та здобула визнання в більшості країн світу як безумовно права держава, необхідно провести низку змін із метою першочергового забезпечення національних конституційних норм і впровадження світових стандартів дотримання прав і свобод працівників правоохоронних органів.

Для цього необхідно вдосконалити механізми, які допомагають слідчим правильно кваліфікувати злочини, що вчиняються проти

працівників правоохоронних органів, розробити науково обґрунтовані рекомендації щодо їх розслідування, визначити та дослідити елементи механізму злочину та їх криміналістичної характеристики тощо. Саме виконання цих умов забезпечить реалізацію завдань кримінального провадження, закріплених у чинному кримінальному процесуальному законодавстві.

Криміналістична характеристика є одним із найважливіших елементів криміналістичної методики. Правильно кваліфікувати злочин та в подальшому визначити елементи його криміналістичної характеристики означає стати на безумовно правильний шлях розслідування та в подальшому досягнути результату невідворотності кримінальної відповідальності винної особи та неприпустимості покарання та/або порушення прав і свобод особи в разі її невинуватості.

Для правильного розслідування злочину, досягнення цілей досудового слідства та в подальшому кримінального судочинства слідчий повинен бути не лише професіоналом своєї справи, а й особливо уважним щодо окремих елементів, навіть несуттєвих, з яких складається вся картина майбутнього розкритого злочину. Незначні елементи при загальній «чіткій» для широкого загалу справі дають підстави сумніватися щодо обставин, які до цього здавались беззаперечними. Саме перевірка дрібниць допоможе в подальшому вберегти особу від невинуватого обвинувачення, а органи досудового розслідування та правоохоронні органи від падіння довіри до них у суспільстві. Це так само допоможе зберегти стійкість правоохоронної системи в цілому.

Слідчий як самостійна процесуальна фігура кримінального провадження під час встановлення істини у справі повинен завжди використовувати не лише набуті під час навчання навички, а й має спиратись, зокрема, на набутий власний професійний досвід, а також на сформовану слідчу та судову практику. Він повинен об'єктивно оцінювати ситуацію, щоб повною мірою «відчувати» ті важливі елементи криміналістичної характеристики злочину, які вкрай вагомі для подальшого розслідування в цілому та на його окремих етапах, стадіях і елементах слідчих (розшукових) дій, а саме: під час проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, реалізації загального плану слідчих (розшукових) дій, який необхідно виконати при розслідуванні конкретного злочину, обранні тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій тощо.

Стан дослідження проблеми

Зважаючи на той факт, що під час досудового розслідування неабияку роль відіграють елементи механізму злочину, перед науковцями завжди виникає потреба в дослідженні криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень окремих видів. Тема

вказаного дослідження неодноразово ставала дискусійною як для вітчизняних науковців, так і для іноземних [1–3], однак ці питання в юридичній літературі висвітлюються по-різному. Наприклад, Ю. А. Чаплинська виокремлює такі елементи криміналістичної характеристики, як спосіб учинення злочину, обстановка злочину, «слідова картина» злочину, особа потерпілого й особа злочинця [4]. На її думку, вказані елементи є значущими у практичній діяльності працівників поліції у кримінальних провадженнях будь-якої категорії, але цей перелік не є вичерпним і може доповнюватися новими елементами залежно від складу злочину, який розслідується.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є вивчення та здійснення комплексного наукового аналізу структурних елементів криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу та розробка рекомендацій щодо їх формування й чіткого визначення.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі основні *завдання*:

- визначити елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу, з'ясувати їхню сутність;
- охарактеризувати структурні елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу.

Наукова новизна дослідження

На основі проведеного дослідження сформульовано рекомендації, які можуть використовувати працівники правоохоронних органів та інші зацікавлені особи для покращення практичного застосування криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу, розробки окремих елементів криміналістичної методики розслідування злочину цього виду.

Виклад основного матеріалу

Під час досудового розслідування, а особливо на початковому його етапі, слідчий повинен ретельно, «по крупицях», нічого не пропустивши, зібрати всі наявні відомості, так би мовити, «щойно з печі» і процесуально зафіксувати або прослідкувати, щоб відомості були зафіксовані (наприклад, забезпечити фіксацію тілесних ушкоджень потерпілого в супровідному листі станції швидкої медичної допомоги (форма № 114/о) лікарями швидкої медичної допомоги при первинному огляді потерпілого, що в подальшому стане документальною основою для освідчування особи, а в довготривалій перспективі – для призначення судово-медичної експертизи тощо).

Для встановлення такого компоненту криміналістичної характеристики, як особа злочинця, і дотримання при цьому принципу «розумних строків» та недопустимості «затягування» досудового розслідування слідчий повинен організувати ефективну взаємодію з оперативними працівниками, які перебувають у складі слідчо-оперативної групи (на стадії огляду місця події та здійснення першочергових слідчих (розшукових) дій) або здійснюють оперативне супроводження кримінального провадження (після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань). Прикладом може слугувати ситуація, коли під час проведення гласних оперативних дій оперативним працівникам стає відомо, що нападник має психічний розлад і перебуває на обліку в лікаря-психіатра, і відомості про це вони передають слідчому для подальшого направлення слідчим запиту в порядку ст. 93 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України)¹. Ця обставина може докорінним чином впливати на подальше розслідування справи, тому взаємодія, порозуміння та необхідність досягнення спільних цілей слідчого і працівників оперативних підрозділів вкрай важлива. Отже, діяти слідчому в цьому та інших випадках слід спритно та не зволікаючи, а оперативному підрозділу, що супроводжує кримінальне провадження, необхідно своєчасно та в повному обсязі передавати слідчому значущу для розслідування інформацію.

Для висвітлення вказаної теми потрібно насамперед розуміти склад злочину та його суть для визначення елементів його криміналістичної характеристики. У зв'язку із цим ми пропонуємо визначити кримінально-правову характеристику погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу для більш змістовного з'ясування всіх елементів криміналістичної характеристики, оскільки ці питання тісно взаємопов'язані.

Статтею 345 Кримінального кодексу України (далі – КК України)² передбачено відповідальність за такі кримінальні правопорушення:

1) погроза вбивством, насильством або знищенням чи пошкодженням майна щодо працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.03.2023).

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 29.03.2023).

2) умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

3) умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу або його близьким родичам тяжкого тілесного ушкодження у зв'язку з виконанням цим працівником службових обов'язків;

4) дії, передбачені частинами 1, 2 або 3 ст. 345 КК України, вчинені організованою групою.

Аналізуючи вказані диспозиції, як зазначає Є. О. Гладкова, можна дійти таких висновків:

– безпосереднім об'єктом досліджуваного складу злочину є суспільні відносини, що забезпечують авторитет і нормальну діяльність всієї системи правоохоронних органів;

– потерпілими через учинення вказаного злочину є передусім працівник правоохоронного органу та/або його близькі родичі;

– об'єктивною стороною вказаного злочину є погроза вбивством, насильством або знищення чи пошкодження майна щодо працівника правоохоронного органу, а також щодо його близьких родичів (ч. 1 ст. 345 КК України), умисне заподіяння працівникові правоохоронного органу чи його близьким родичам побоїв, легких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень (ч. 2 ст. 345 КК України) або тяжких тілесних ушкоджень (ч. 3 ст. 345 КК України). Обов'язковим елементом складу цього виду злочину є висловлення суб'єктом злочину погрози або вчинення насильства саме у зв'язку з виконанням працівником правоохоронного органу своїх службових обов'язків;

– кваліфікуючою та найтяжчою ознакою вказаного правопорушення є вчинення дій, передбачених частинами 1, 2 або 3 ст. 345 КК України, організованою групою;

– суб'єктивна сторона злочину виражається у вигляді прямого умислу, вчинення злочину з необережності виключається, що робить його одним із найбільш небезпечних видів злочинів проти органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності. Особливою ознакою суб'єктивної сторони є наявність спеціального мотиву: вказаний злочин вчиняється у зв'язку з виконанням працівником правоохоронного органу службових обов'язків. Під виконанням службового обов'язку слід розуміти діяльність працівника, що входить до кола його повноважень. Час виконання потерпілим службових обов'язків (минулий, теперішній чи майбутній) на кваліфікацію не впливає. Для застосування ч. 1 ст. 345 КК України не має значення, чи розраховував винний реалізувати погрозу щодо працівника правоохоронного органу або його близьких родичів;

– суб'єкт злочину загальний, тобто будь-яка особа, яка досягла 16-річного віку (щодо ч. 1 ст. 345 КК України), або особа, яка досягла

14-річного віку (при вчиненні злочинів, передбачених частинами 2, 3, 4 ст. 345 КК України) [5, с. 6].

Після з'ясування основних елементів кримінально-правової характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу можна встановити, які елементи криміналістичної характеристики важливі для розслідування цієї категорії злочинів, оскільки, як зауважили у своїй праці О. М. Гумін та М. М. Коваль, кримінально-правова характеристика злочину є фундаментом аналізу криміналістичної характеристики [6, с. 170]. А. Ф. Волобуєв вважає, що у структурі механізму злочину відображається його кримінально-правовий і кримінально-процесуальний аспекти. Також учений слушно зазначає, що орієнтиром для визначення механізму злочину мають служити елементи складу злочину (кримінально-правовий аспект), але це повинні бути такі елементи, знання про які можна використати для встановлення обставин злочину, що входять до предмета доказування (кримінально-процесуальний аспект) [7, с. 23].

З огляду на вищенаведене можна сформулювати елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу.

При формуванні елементів криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу доцільніше буде спиратися на постанову Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів» від 26 червня 1992 року № 8 (далі – Постанова № 8)¹. У ній зазначено та наведено основні деталі, якими буде керуватися суд при розгляді вказаної категорії справ. А оскільки одним із завдань досудового розслідування є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду, то слідчий при проведенні слідства за вказаним злочином повинен, зокрема, керуватися профільним нормативним актом судової системи, таким як Постанова № 8, адже саме на цей нормативно-правовий акт буде спиратися суд при розгляді справи про погрози або насильство щодо працівника правоохоронного органу.

Аналізом судової практики встановлено, що найчастіше вказаний вид правопорушень вчиняється щодо патрульних поліцейських, працівників груп реагування патрульної поліції відділів (відділень) поліції

¹ Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників правоохоронних органів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 № 8 // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92> (дата звернення: 29.03.2023).

в умовах припинення вчинення кримінальних або адміністративних правопорушень, або прибуття на виклик за сімейними сварками. Тому важливими елементом криміналістичної характеристики є обстановка вчинення злочину, час і місце.

Першочерговим елементом кримінального правопорушення за ст. 345 КК України, який необхідно розглянути та висвітлити, є спосіб учинення злочину. На думку С. М. Зав'ялова, з якою ми погоджуємось, спосіб учинення злочину поділяється на спосіб підготовки до його вчинення, власне вчинення злочину та приховування його слідів [8]. В. О. Гусева зазначає, що підготовка передувала у 25 % випадків при вчиненні посягань на життя працівника правоохоронного органу, з них у 5 % із числа вивчених випадків надходили погрози на адресу працівника правоохоронного органу від осіб, які вчинили злочини, у 58 % випадків від загального числа проводилися дії, спрямовані на знаходження знаряддя злочину, у 10 % – обиралося місце вчинення злочину [9].

Спосіб приховування злочину є наступним елементом криміналістичної характеристики досліджуваного злочину. Хоча деякі вчені, такі як О. Н. Колесніченко, Б. М. Коврижних, В. А. Овечкін, схиляються до думки, що спосіб приховування злочину входить до структури способу вчинення злочину [10–12], але більш слушною, на наш погляд, є думка Г. Г. Зуйкова, який вважає, що коли приховування злочину відбувається після його вчинення, то спосіб його приховування можна вважати самостійним комплексом дій, які не входять до поняття способу вчинення злочину [13].

Одним із центральних елементів криміналістичної характеристики досліджуваного складу злочину є особа потерпілого. Потерпілими від цього злочину є працівник правоохоронного органу або його близькі родичі. Перелік працівників правоохоронних органів поданий у ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»¹. Перелік близьких родичів зазначено у п. 1 ч. 1 ст. 3 КПК України. Також відповідно до абз. 4 п. 5 Постанови № 8 «посягання, учинені на технічних працівників, секретарів, прибиральниць та інших осіб, робота яких не пов'язана із правозастосовчими або правоохоронними функціями правоохоронних органів, потрібно кваліфікувати за статтями Кримінального кодексу, які передбачають відповідальність за злочини проти особи, власності тощо»².

¹ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 29.03.2023).

² Про застосування судами законодавства, що передбачає відповідальність за посягання на життя, здоров'я, гідність та власність суддів і працівників

Крім того, при визначенні складових криміналістичної характеристики досліджуваного нами злочину слід виокремити такий його елемент, як особа злочинця. Цей елемент є чи не найважливішим як у криміналістичному, так і у кримінально-правовому розумінні, адже встановлення особи злочинця має не лише тактичне, а й доказове значення під час розслідування вказаного злочину. Установлення типових рис, що характеризують особу злочинця, допомагають слідчому в побудові версій, обранні алгоритму слідчих (розшукових) дій та формулюванні завдань, необхідних для пошуку правопорушника [14, с. 387]. Окрім цього, при встановленні особи злочинця надзвичайними для доказування злочину, передбаченого ст. 345 КК України, є мотив і мета.

Установлення мотиву й мети вчинення погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу є важливим не лише з криміналістичної та практичної точки зору, а й визначено нормативно, адже згідно зі ст. 91 КПК України вони є обставинами, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Так, відповідно до диспозиції ст. 345 КК України вказані злочини вчиняються особою у зв'язку з виконанням працівником правоохоронних органів своїх службових обов'язків і покликані створити дестабілізацію в роботі правоохоронної системи через конкретного працівника правоохоронного органу.

Метою погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу є здійснення тиску на нього. Вона може бути різною залежно від ситуації та мотивації злочинців. Зазвичай метою таких погроз або насильства може бути спроба перешкодити роботі правоохоронного органу, яка може бути шкідливою для інтересів злочинців (наприклад, погрози або насильство можуть використовуватися з метою запобігти арешту, затриманню, конфіскації майна, зіткненню зі свідками, зміні показань свідків або психологічного тиску на правоохоронних працівників).

Залежно від ситуації метою вчинення цього злочину може бути намір залякати чи дискредитувати працівника правоохоронного органу або його службу, зокрема злочинці можуть використовувати насильство або погрози з метою дискредитувати діяльність правоохоронного органу або окремих працівників через збільшення кількості скарг на їхню діяльність.

Отже, визначення мети вчинення злочину при розслідуванні погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу є

правоохоронних органів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.06.1992 № 8 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-92> (дата звернення: 29.03.2023).

надзвичайно важливим, оскільки це дозволяє зрозуміти, які можливі наслідки можуть бути через такі дії та які мотиви переслідували злочинці.

Як зазначає С. В. Кобець, значна частина досліджуваних кримінальних правопорушень вчиняється з мотивів помсти працівнику правоохоронного органу за його професійну діяльність [15].

Також правильне визначення та встановлення мотиву вчинення вказаного правопорушення прямо впливає на кваліфікацію діяння, бо відповідно до абз. 2 п. 3 Постанови № 8 «якщо дії притягнутої до відповідальності особи були реакцією на незаконні діяння судді, працівника правоохоронного органу, члена громадських формувань з охорони громадського порядку чи військовослужбовця або викликані особистими неприязними стосунками, не пов'язаними з виконанням потерпілим своїх обов'язків, вчинене, за наявності для цього підстав, потрібно кваліфікувати як злочин проти особи або власності»¹.

Сліди також є важливим елементом криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу. Це можуть бути сліди, залишені на місці події або на тілі жертви, які можуть допомогти встановити характер погрози або насильства. Наприклад, сліди фізичної боротьби на тілі правоохоронця можуть свідчити про те, що на працівника правоохоронного органу дійсно був здійснений напад і він відбивався, або сліди, залишені на місці події: відбитки взуття, плями крові або інших речовин, знаряддя вчинення злочину, гільзи від патронів (у разі застосування зброї для залякування), а також записи з камер відеоспостереження або бодикамер.

При вчиненні погрози застосування насильства важливими є сліди, які містяться у транспортних телекомунікаційних мережах та електронних інформаційних системах: якщо працівник правоохоронного органу отримував погрози через засоби комунікації (електронну пошту, месенджери, телефон), то можуть бути збережені записи цих повідомлень, розмов.

Таким чином, аналіз слідів може допомогти правоохоронним органам зібрати докази, необхідні для ідентифікації злочинця та проведення розслідування. Важливо зазначити, що правильний збір та аналіз слідів може бути складним і вимагати професійних знань та досвіду криміналістичних експертів.

Досліджуючи знаряддя та засоби вчинення злочину, можна дійти висновку, що при погрозі працівнику правоохоронного органу предмети вчинення вказаного виду злочину поділяються на дві групи: електронні та речові. До першої групи належать знаряддя і засоби,

¹ Там само.

які здебільшого використовують при вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 345 КК України: засоби телекомунікації, електронні інформаційні системи (при отриманні погроз правоохоронцем через дзвінки на мобільний телефон, отримання листів на електронну пошту, текстових сповіщень, малюнків, фото-, відеозаписів із погрозами у месенджери). До другої групи належать як знаряддя та засоби погрози непрямої дії (наприклад, залишення похоронного вінку на авто правоохоронця), так і знаряддя та засоби прямої дії, зокрема вогнепальна, холодна зброя або та інші предмети, якими можуть бути використані для насильства щодо працівника правоохоронного органу.

Висновки

Елементи криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу є доволі типовими для групи злочинів проти авторитету органів державної влади, але мають свої особливості та в сукупності притаманні лише вказаному виду злочинів.

У дослідженні були сформовані та описані елементи, що становлять криміналістичну характеристику вказаного злочину, зокрема: 1) обстановка злочину, час і місце; 2) спосіб вчинення злочину; 3) спосіб приховування злочину; 4) особа потерпілого; 5) особа злочинця; 6) мотив учинення злочину; 7) мета вчинення злочину; 8) сліди злочину; 9) знаряддя та засоби вчинення злочину.

При розслідуванні погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу слідчий повинен ретельно проаналізувати і встановити роль кожного елемента та його вплив на вчинення кримінального правопорушення, встановити обстановку, час, місце і спосіб учинення злочину. У разі намагання особи, яка вчинила кримінально каране діяння, приховати сліди злочину слідчий має запобігти цьому, а в разі неможливості – встановити обставини приховування слідів злочину та задокументувати їх, а для цього необхідно вивчити особу злочинця. Крім того, слідчий повинен зібрати матеріали, що характеризують особу злочинця і неодмінно стануть у пригоді при розслідуванні та запобіганні спотворенню слідів злочину. Спираючись на нормативно-правові акти, практику Верховного Суду, слідчий має досконало перевірити, чи належить потерпілий до категорії працівника правоохоронного органу та чи не стали дії особи реакцією на незаконні діяння працівника правоохоронного органу або вони викликані особистими неприязними стосунками, не пов'язаними з виконанням потерпілим своїх обов'язків. Задля цього слідчому вкрай необхідно встановити мотив і мету, що саме спонукало особу вчинити вказане діяння. І найнеобхідніше – оперативно

та якісно зафіксувати сліди та віднайти знаряддя й засоби вчинення злочину.

У нашому дослідженні такий елемент криміналістичної характеристики, як готування до вчинення злочину, не висвітлювався, адже на практиці при розслідуванні вказаних злочинів погрози щодо правоохоронця або його близьких родичів майже не супроводжуються стадією готування, а при розгляді в судах справ про насильство щодо працівника правоохоронного органу вказана стадія не досліджується, бо найчастіше ці злочини мають спонтанний характер. Але в разі почастищення в майбутньому випадків, коли злочинці у вказаній категорії справ будуть більш ретельно готуватися до вчинення досліджуваного виду злочину, доцільно буде сформулювати та вказати готування до вчинення злочину елементом криміналістичної характеристики погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу.

Також дискусійним залишається питання фіксації отримання погроз через засоби комунікації та електронно-інформаційні системи й надання потерпілим правоохоронним органам переписок або записаних на диктофон чи через спеціальні застосунки в мобільних телефонах телефонних розмов як доказів здійснення протиправної діяльності. Чи не вважається це порушенням таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції в розумінні ст. 14, ч. 1 ст. 87 КПК України, ч. 1 ст. 31 Конституції України? Це питання залишається відкритим та потребує додаткового дослідження.

Список бібліографічних посилань: 1. Cheung J., Cheung M. Violence against police officers: a systematic review of the evidence-base from high-quality quantitative studies. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2018. No. 19 (4). Pp. 357–368. DOI: <https://doi.org/10.1177/1524838016658586>. 2. Blumberg M., Nathanson E. Holding accountable those who perpetrate violence against law enforcement officers: a review of state and federal statutes. *Journal of Aggression, Conflict and Peace Research*. 2019. No. 11 (2). Pp. 93–105. DOI: <https://doi.org/10.1108/JACPR-05-2018-0359>. 3. Wooldredge J. D. Understanding police use of force: The role of perpetrator behavior. *Justice Quarterly*. 2018. No. 35 (6). Pp. 995–1019. DOI: <https://doi.org/10.1080/07418825.2017.1392893>. 4. Чаплинська Ю. А. До питання сутності та структури криміналістичної характеристики злочинів. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3. С. 194–198. DOI: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-3-194-198>. 5. Гладкова Є. О. Кримінально-правовий захист працівників правоохоронних органів : наук.-метод. рек. Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2016. 48 с. 6. Гумін О. М., Коваль М. М. Криміналістична характеристика: поняття та її елементи. *Юридичний науковий електронний*

журнал. 2017. № 5. С. 169–171. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2017/45.pdf (дата звернення: 29.03.2023). **7.** Волобуєв А. Ф. Механізм злочину та його зв'язок з концептуальними положеннями криміналістики : монографія. Кривий Ріг : Вид. Р. А. Козлов, 2019. 122 с. **8.** Зав'ялов С. М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2005. 21 с. **9.** Гусєва В. О. Особливості обстановки та способу вчинення злочину як елементів криміналістичної характеристики посягань на життя працівника правоохоронного органу. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2018. № 4 (84). С. 220–229. **10.** Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений (конспект лекций по советской криминалистике). Харьков, 1965. 47 с. **11.** Коврижных Б. Н. Деятельность органов прокуратуры по делам о нераскрытых убийствах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1969. 12 с. **12.** Овечкин В. А. Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1975. 17 с. **13.** Зуйков Г. Г. Поиск преступников по признакам способов совершения преступлений : учеб. пособие. М., 1970. 189 с. **14.** Степанюк Р. А. Сутність і практичне значення криміналістичної характеристики злочинів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 386–388. **15.** Кобець С. В. Спосіб учинення погрози або насильства щодо працівника правоохоронного органу як елемент криміналістичної характеристики. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2021. Вип. 4 (96). С. 226–237. DOI: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.96.226-237>.

Надійшла до редколегії 02.04.2023

Прийнята до опублікування 27.04.2023

Fedorishchev I. P. Elements of forensic description of threats or violence against a law enforcement officer

Proper legal regulation of the protection of law enforcement officers from unlawful attacks should be one of the most important tasks of a developed state governed by the rule of law, especially in the context of active hostilities, because even in peacetime law enforcement officers put their health and lives at risk. At the same time, state institutions must provide adequate guarantees to ensure the normal functioning of the law enforcement system.

The purpose of the research is to study and carry out a comprehensive scientific analysis of the structural elements of the forensic description of threats or violence against a law enforcement officer, to determine their essence, to study the legal framework governing the processes, and to identify possible areas for improving their legal regulation.

The research was conducted using a range of general scientific and special scientific methods: dialectical, comparative legal, systemic-historical and logical analysis, analogy, formal logic, substantive legal logic, and comparative methods. The author has studied a wide range

of scientific sources on the subject matter under study. The materials of investigative and judicial practice have been studied and analysed in detail. Legislative and regulatory acts have been studied and compared.

On the basis of the conducted research, the author has formed a typical list of elements of the forensic description of threats or violence against a law enforcement officer, and each element has been characterised, and examples of application of the elements in the practical activities of law enforcement officers have been provided. Recommendations have been made on the application of the elements of forensic description which can be used by law enforcement officers and other stakeholders to improve the practical application of forensic description of threats or violence against a law enforcement officer.

Key words: forensic methodology, elements of forensic description, law enforcement officer, threat, violence, official duties, close relatives.

УДК 343.98:344.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.27>

Олександр Олександрович Хань,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу
та організації досудового слідства (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0001-9912-1547>,
e-mail: aa_khan@ukr.net;

Олексій Володимирович Маник,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу
та організації досудового слідства (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0002-4384-1219>,
e-mail: lexamanuk@gmail.com

ОСНОВИ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ ЗАКОНІВ І ЗВИЧАЇВ ВІЙНИ

На підставі сучасних уявлень про поняття криміналістичної методики розслідування окремих злочинів, їх класифікації та структури розглянуто теоретичні передумови розроблення методики розслідування порушень законів і звичаїв війни. Обґрунтовано актуальність наукових розробок у цьому напрямі. На підставі визначення кримінально-правової класифікації злочинних діянь, що входять до поняття «порушення законів і звичаїв війни», зроблено висновки про доцільність побудови підвидових методик розслідування таких злочинів. Запропоновано типову структуру окремої методики розслідування порушення законів і звичаїв війни.

Ключові слова: криміналістична методика, розслідування злочинів, порушення законів та звичаїв війни.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Наслідком військової аґресії російської федерації проти України стала велика кількість воєнних злочинів, що полягають у порушенні законів і звичаїв війни та вчиняються як на підконтрольній, так і на тимчасово окупованій території України. Наразі органи досудового розслідування та суду формують практику провадження за цими злочинами, що дає можливість і водночас вимагає від криміналістики активізації наукового пошуку щодо надання судово-слідчій практиці методичних рекомендації з організації та розкриття, розслідування і попередження цієї категорії злочинів, що полягатиме у

формуванні комплексів науково обґрунтованих та апробованих практикою порад типізованого характеру.

Стан дослідження проблеми

Вагомий внесок у розроблення теорії криміналістичної методики та окремих криміналістичних методик зробили такі науковці, як О. Я. Баєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, О. М. Васи́леа, І. О. Возгрін, В. К. Гавло, С. О. Голунський, Ю. П. Гармаєв, І. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкін, В. А. Журавель, В. Г. Танасевич, С. Н. Чурилов, Б. М. Шавер, М. П. Шаламов, В. Ю. Шепітько, А. В. Шмонін, М. П. Яблоков, І. М. Якимов та ін. Проте, незважаючи на вагомі досягнення наукових розробок у цій сфері, проблеми побудови методики розслідування порушення законів і звичаїв війни в науці не розглядалися.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є сформулювати на основі теоретичних положень про поняття криміналістичної методики розслідування окремих злочинів, їх класифікації та структури оптимальну модель побудови методики розслідування порушення законів і звичаїв війни, визначити її місце у класифікаційній структурі криміналістичних методик, запропонувати типову структуру окремої методики розслідування порушення законів і звичаїв війни.

Мета дослідження досягається через послідовне виконання таких *завдань*: 1) встановити сучасні наукові підходи до поняття криміналістичної методики розслідування окремих видів злочинів, їх класифікацій; 2) окреслити наявне в міжнародному гуманітарному праві та національному законодавстві поняття порушення законів і звичаїв війни (воєнних злочинів), особливості їх кримінально-правової кваліфікації та криміналістичних ознак; 3) визначити місце методики розслідування порушення законів і звичаїв війни у класифікаційній структурі криміналістичних методик розслідування злочинів; 4) запропонувати типову структуру окремої криміналістичної методики розслідування порушення законів і звичаїв війни.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в роботі на підставі сучасних уявлень про поняття криміналістичної методики розслідування окремих злочинів, їх класифікації відповідно до рівня узагальнення інформації, яка в них викладається, та їх структури розглянуті теоретичні передумови розроблення методики розслідування порушень законів і звичаїв війни. Обґрунтовано актуальність наукових розробок у цьому напрямі. На підставі визначення кримінально-правової класифікації злочинних діянь, що входять до поняття «порушення законів і звичаїв війни», зроблено висновки про доцільність побудови підвидових методик розслідування злочинних діянь тих видів, що охоплюються поняттям «порушення законів і звичаїв війни».

Запропоновано типову структуру окремої методики розслідування порушення законів і звичаїв війни.

Виклад основного матеріалу

Криміналістична методика, на думку В. А. Журавля, є результатом інтеграції та диференціації наукових знань, за своїм змістом вона включає в себе найсучасніші досягнення криміналістичної техніки і тактики та спрямована на оптимальну організацію розслідування злочинів та їх судовий розгляд [1, с. 9]. Кінцевим продуктом криміналістичної методики як сукупності доктринальних знань і розділу науки криміналістики справедливо вважають окремі криміналістичні методики розслідування злочинів різних видів. В. Ю. Шепітько зазначає, що криміналістична методика складається з упорядкованого комплексу порад типізованого характеру, тобто окремих методичних рекомендацій, що є найбільш ефективними під час розслідування різних видів злочинів [2, с. 445]. Б. В. Щур окрему криміналістичну методику розглядає як певний комплекс, до структури якого входять методичні рекомендації та слідчі технології у формі типових інформаційних моделей, які застосовуються з метою запобігання, розкриття та розслідування злочинів певного виду або групи злочинів [3, с. 102].

Сьогодні абсолютна більшість воєнних злочинів, що вчиняються на території України, кваліфікуються за ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Порушення законів та звичаїв війни»¹. Згідно з офіційною статистикою Офісу Генерального прокурора за 2022 рік, кількість кримінальних проваджень, що було відкрито за ст. 438 КК України, становить 50 625².

Зрозуміло, що розслідування цього спектра воєнних злочинів, як і будь-яких інших, вимагає належного методичного забезпечення слідчої діяльності. Крім того, органами досудового розслідування за більше ніж рік воєнних дій в Україні накопичено великий обсяг досвіду й емпіричного матеріалу, який може бути покладений в основу побудови окремих методик розслідування воєнних злочинів.

У зв'язку із цим постає питання щодо технології побудови таких методик, визначення рівня їх абстрагування – чи слід вести мову про розроблення комплексних (групових), видових чи підвидових (мікро-методик) розслідування воєнних злочинів. Не останнє значення має і визначення їх структури.

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 02.04.2023).

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-грудень 2022 року // Генеральна прокуратура України : офіц. сайт. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=225262 (дата звернення: 02.04.2023).

Дослідження фахової літератури свідчить про наявність численних підходів науковців до класифікації криміналістичних методик, що здійснюється на різних підставах. Аналізуючи наявні підходи, М. Г. Щербаковський та Д. В. Андреев дійшли висновку, що всі вони поділяються на три види: 1) методики, які формуються на підставі кримінально-правової класифікації злочинів (або видові методики); 2) методики, які створюються за криміналістичними ознаками: суб'єктом, способом учинення злочину, предметом злочину, місцем його вчинення, суб'єктивними ознаками суспільно небезпечного діяння тощо; 3) методики, які формуються за змішаними ознаками: кримінально-правовими та криміналістичними [4, с. 27].

Універсальну класифікацію криміналістичних методик розслідування злочинів розробив В. А. Журавель, до якої науковцем включено такі рівні: 1) *базова методика*; 2) *прості або одиничні методики*, серед яких вирізняють: видові та підвидові методики (мікрометодики); 3) *ускладнені або групові методики*, до яких включають: родові, міжродові та комплексні методики. Перевагою запропонованого підходу є те, що він передбачає ієрархічність розташування зазначених різновидів криміналістичних методик, а її побудова здійснена на основі інтеграції та диференціації знань.

Під базовою криміналістичною методикою розслідування злочинів В. А. Журавель пропонує розуміти універсальну модель, що служить орієнтиром для розробки методик нижчих рівнів. Вона повинна відображати загальні положення криміналістичної методики [5, с. 306].

Прості (одиничні) криміналістичні методики передбачають поєднання методик видового і підвидового рівнів. Видовий рівень методик розробляється на основі наявної кримінально-правової класифікації злочинів. Рекомендації, що акумулюються у видових криміналістичних методиках розслідування злочинів, є предметними, формуються щодо окремих складів злочинів та розкривають механізм їх учинення. Їх метою є надання порад із формування доказової бази, тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій, тактичних операцій, реалізації профілактичних заходів слідчим. Підвидові криміналістичні методики (мікрометодики) розслідування злочинів виступають продуктом диференціації криміналістичних рекомендацій, коли підвиди виокремлюють з-поміж злочинів певного виду на підставі криміналістично значущих ознак [5, с. 306–307]. У криміналістичній літературі зазначається, що саме підвидові методики наближають наукові рекомендації до потреб практики протидії злочинності. Зміст і структура таких методик містять криміналістично важливу інформацію в концентрованому вигляді, яка подається відповідно до типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування певного виду

злочинів. Крім того, у мікрометодиках статистичні дані відображені найбільш повно та відносно елементів криміналістичної характеристики злочину певного підвиду в їх взаємозалежності [6, с. 73].

Груповий рівень побудови криміналістичних методик розслідування злочинів реалізується на основі можливості об'єднання в єдину методик розслідування кількох видів однорідних злочинів на підставі притаманних цим злочинам спільних криміналістично значущих ознак. До можливих ознак належать: жертва злочину, суб'єкт злочину, засоби злочинної діяльності та форми її організації, місце вчинення злочину тощо. На цій підставі може йтися, наприклад, про побудову методики розслідування злочинів при наданні медичних послуг, учинених неповнолітніми, в місцях позбавлення волі, особами з дефектами психіки тощо [5, с. 307–308].

Що ж стосується комплексних методик розслідування злочинів, то вони формуються одночасно за кримінально-правовими та криміналістичними критеріями. На підставі цього критерію до них, наприклад, належить методика розслідування корисливих злочинів у сфері зовнішньоекономічної, підприємницької діяльності, у банківській, кредитно-фінансовій сферах тощо. Можливість побудови методик комплексного рівня виникає через наявність об'єктивних і реальних взаємозв'язків між злочинами, які вчиняються, а їх розслідування в такому разі потребує комплексного підходу [5, с. 309].

Визначення доцільності побудови методик розслідування воєнних злочинів на тому чи іншому рівні передусім вимагає визначення кримінально-правового обсягу суспільно небезпечного діяння. Диспозиція ст. 438 КК України має бланкетний характер. Власне, вона прямо вказує лише на такі форми вчинення злочинного діяння: 1) жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням; 2) вигнання цивільного населення для примусових робіт; 3) розграбування національних цінностей на окупованій території; 4) застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; 5) інші порушення законів і звичаїв війни; 6) віддання наказу про вчинення таких дій. Диспозиція не надає виключний перелік можливих форм здійснення суспільно небезпечного діяння, що підпадають під поняття «порушення інших правил і звичаїв війни». У такому разі їх визначення потребує звернення до міжнародних джерел, що визначають правила та звичаї ведення війни і можливі способи їх порушення.

Орієнтиром для вирішення цього завдання є положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду, де міститься вичерпний перелік воєнних та інших міжнародних злочинних діянь. Проте з огляду на те, що Україною його не ратифіковано, для конкретизації складу злочину, передбаченого ст. 438 КК України, слід звертатися

до інших правових джерел міжнародного гуманітарного права, що ускладнює кримінально-правову кваліфікацію. Як зазначають фахівці із цієї галузі знань, йдеться про Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року та додаткові протоколи до неї. Крім того, джерелами міжнародного гуманітарного права також виступають Гаазькі конвенції, які визначають перелік заборон та обмежень щодо застосування засобів ведення війни, а також звичаєві норми [7, с. 3–6]. Окремою проблемою кваліфікації воєнних злочинів залишається неможливість застосування положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, який надає перелік воєнних злочинів, адже досі зазначений документ не був ратифікований Верховною Радою України.

За даними Глобальної ініціативи Т4Р (Трибунал для Путіна), відповідно до правової кваліфікації подій за Римським статутом Міжнародного кримінального суду, наприклад, виявлено такі види воєнних злочинів та їхня кількість:

- 1) обстріл населеного пункту без наслідків (ст. 8 (2) (b) (v));
- 2) мінування населених пунктів чи окремих цивільних об'єктів, застосування систем дистанційного мінування (ст. 8 (2) (b) (xx));
- 3) застосування зброї, яка призводить до надмірних пошкоджень або невибіркових страждань людей (ст. 8 (2) (b) (xx));
- 4) напад на склад гуманітарної допомоги, гуманітарний конвой, гуманітарну місію чи коридор (ст. 8 (2) (b) (iii));
- 5) умисне вбивство цивільної людини зі стрілецької зброї чи іншим способом (статті 7 (1) (a) та 8 (2) (a) (i));
- 6) умисне тілесне ушкодження цивільної людини (ст. 8 (2) (a) (iii));
- 7) зґвалтування (ст. 8 (2) (b) (xxii));
- 8) використання об'єкта чи людей як живого щита (ст. 8 (2) (b) (xxiii));
- 9) катування та нелюдське поводження із цивільними чи військовими (статті 7 (1) (f) та 8 (2) (a) (ii));
- 10) масове насильницьке вивезення людей (статті 7 (1) (d));
- 11) примусова мобілізація на окупованих територіях (ст. 8 (2) (a) (v));
- 12) взяття заручників (ст. 8 (2) (a) (viii));
- 13) екологічна катастрофа внаслідок обстрілу (ст. 8 (2) (b) (iv));
- 14) розграблення захопленого населеного пункту (ст. 8 (2) (b) (xvi)) тощо¹.

Таким чином, коло суспільно небезпечних діянь, що передбачені ст. 438 КК України, є доволі широким, що має безпосередній вплив на обрання підходу до побудови методик розслідування цих злочинів.

¹ Статистика бази даних воєнних злочинів Т4Р // Т4Р : сайт. URL: <https://t4pua.org/stats> (дата звернення: 02.04.2023).

Можна побачити, що діяння, які охоплюються поняттям «порушення законів і звичаїв війни», є дуже диференційованими як за своєю кримінально-правовою, так і криміналістичною характеристикою. У такому разі створення видової методики за ступенем узагальненості фактично буде відповідати комплексному рівню методик, а підвидові методики – видовому рівню. У зв'язку із цим вважаємо, що формування видової методики розслідування цього злочину може бути недоцільним, у результаті створена методика буде характеризуватися високим ступенем абстрагування та навряд чи зможе задовольнити потреби судово-слідчої практики. Сам технологічний процес її побудови ускладнюється пошуком загальних закономірностей вчинення та розслідування значної кількості, як уже зазначалось, різноманітних як за кримінально-правовою, так і за криміналістичною характеристикою злочинних діянь.

У цьому разі слід акцентувати увагу на створенні підвидових методик відповідно до кожної форми суспільно небезпечного діяння, що охоплюється складом злочину «порушення законів і звичаїв війни». Зокрема, йдеться про такі можливі мікрометодики, як-от: методика розслідування жорстокого поводження з військовополоненими або цивільним населенням; методика розслідування вигнання цивільного населення для примусових робіт; методика розслідування розграбування національних цінностей на окупованій території; методика розслідування застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом; методика розслідування примусової мобілізації на окупованих територіях; методика розслідування масового насильницького вивезення людей; методика розслідування мінування населених пунктів чи окремих цивільних об'єктів тощо.

Щодо структури окремих криміналістичних методик розслідування воєнних злочинів, то слід погодитись із судженням про те, що мікрометодики слід будувати за типовою схемою [8, с. 241]. Структурно окрема криміналістична методика розслідування певного воєнного злочину може складатись із таких елементів (блоків):

- 1) криміналістична характеристика воєнного злочину;
- 2) обставини, які підлягають встановленню;
- 3) особливості виявлення злочину та початку кримінального провадження;
- 4) типові слідчі ситуації, завдання та алгоритми слідчих дій на початковому етапі розслідування;
- 5) типові слідчі ситуації, завдання та алгоритми слідчих дій наступного етапу розслідування;
- 6) організація та планування розслідування, взаємодія слідчого з іншими суб'єктами кримінального провадження;

7) тактика провадження окремих процесуальних дій: гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, заходів забезпечення кримінального провадження, а також тактичних операцій.

Що стосується ще одного елемента окремої методики розслідування злочинів – заходів криміналістичної профілактики, то, на нашу думку, інформаційне наповнення цього блоку становить проблему. Це пов'язано з практичною неможливістю усунення причин і умов, що сприяють воєнним злочинам, їх запобіганню і припиненню. Профілактика злочинності можлива лише за умови наявності ефективного контролю з боку суб'єкта такої діяльності щодо об'єкта. Зараз національні судово-слідчі органи та будь-які інші суб'єкти державно-владних повноважень не мають можливості впливу на воєнну злочинність і, відповідно, відсутня можливість впливу на причини й умови таких злочинів.

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід наголосити на актуальності активізації наукових доробок у напрямі формування окремих криміналістичних методик розслідування порушень законів і звичаїв війни, тобто воєнних злочинів, на рівні підвидових криміналістичних методик (макрометодик).

Список бібліографічних посилань: **1.** Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостиль, 2012. 304 с. **2.** Шепітько В. Ю. Проблеми типізації окремих криміналістичних методик. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2017. Т. XIX. С. 445–451. **3.** Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик : монографія. Харків : Харків юрид., 2010. 320 с. **4.** Щербаковський М. Г., Андрєєв Д. В. Розслідування незаконного обігу зброї : монографія. Харків, 2021. 192 с. **5.** Журавель В. А. Технології побудови окремих криміналістичних методик розслідування злочинів. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична*. 2015. Вип. 2. С. 314–315. **6.** Синчук В. А. Розслідування вбивств: шляхи вдосконалення : монографія / за ред. В. А. Журавля. Харків : Харків юрид., 2005. 288 с. **7.** Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т. Р. Короткий, Є. В. Лук'яненко ; вступ. ст. М. М. Гнатовський. Одеса : Фенікс, 2017. 40 с. **8.** Степанюк Р. А. Проблеми розвитку криміналістичної методики в умовах реформування кримінальної юстиції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 1 (12). С. 236–245.

Надійшла до редколегії 04.04.2023

Прийнята до опублікування 27.04.2023

Khan O. O., Manyk O. V. Methodology fundamentals for investigating violations of the laws and customs of war

Based on modern ideas on the concept of forensic methods of specific crimes investigation, their classification according to the level of generalisation of information contained therein and their structure, the article considers theoretical prerequisites for developing methods of investigation of violations of the laws and customs of war. The relevance of scientific developments in this area has been substantiated. Based on the definition of the criminal law classification of criminal acts included in the concept of "violation of the laws and customs of war", the author concludes that it is advisable to develop subspecies methods of investigation of crimes of certain types included in this concept.

A typical structure of a separate methodology for investigating violations of the laws and customs of war has been proposed, which includes the following elements (blocks): 1) forensic characteristics of a war crime; 2) circumstances to be established; 3) peculiarities of detecting a crime and initiating criminal proceedings; 4) typical investigative situations, tasks and algorithms of the investigator regarding actions at the initial stage of the investigation; 5) typical investigative situations, tasks and algorithms of the investigator regarding actions at the next stage of the investigation; 6) organisation and planning of the investigation, interaction of the investigator with other subjects of criminal proceedings; 7) tactics of certain procedural actions: public and covert investigative (detective) actions, measures to ensure criminal proceedings, as well as tactical operations. It has been noted that among these constituent elements, a separate problem is the information content of the last block which is the forensic prevention measures. This is due to the practical impossibility of eliminating the causes and conditions contributing to war crimes, and taking special forensic measures to prevent, counteract and stop them.

Crime prevention is possible only if there is effective control by the subject of such activity over the object. At present, national judicial and investigative bodies and any other subjects of state power do not have the ability to influence war crimes, and therefore there is no possibility to eliminate the causes and conditions of such crimes.

Key words: forensic methodology, investigation of crimes, violation of the laws and customs of war.

УДК 346.91

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.28>

Ассоль Володимирівна Шульженко,

доктор філософії,

Сумський національний аграрний університет,

юридичний факультет,

кафедра правосуддя та філософії (доцент);

 <https://orcid.org/0000-0002-1272-9638>,

e-mail: assol.shulzhenko@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО ЗЕМЕЛЬ ОБОРОНИ

Статтю присвячено провадженням, які стосуються земель оборони, доказів, що використовуються під час доказування у вказаній категорії справ. Проаналізовано основні питання, які вирішуються під час позовного господарського провадження. Крім того, означено найбільш поширені у провадженнях про землі оборони судові експертизи. Надано предметний аналіз зазначених експертиз. Сформульовано основні проблеми, які виникають під час призначення і проведення судових експертиз, серед яких безпідставні відхилення клопотань про їх призначення, використання правової експертизи.

Ключові слова: докази, доказування, землі оборони, позов, судова експертиза, спеціальні знання, ухвала суду, комунально-експлуатаційний відділ.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Судова практика за справами, що стосуються земель оборони, поповнюється кожного року десятками нових проваджень. Це пов'язано з масштабною ситуацією, за якої колишні полігони, військові аеропорти, лісові масиви, земельні ділянки військових частин у перші роки незалежності опинилися в незаконному володінні, фактично змінили своє цільове призначення, що сьогодні негативно впливає на обороноздатність держави. У зв'язку з численними позовами комунально-експлуатаційних частин областей виникає необхідність аналізу судової практики з метою вирішення питань оптимального використання доказів у цій сфері, де особливе місце посідають спеціальні знання, зокрема судові експертизи.

Стан дослідження проблеми

Використання спеціальних знань у справах щодо земель оборони зараз є мало дослідженою і недостатньо розробленою темою, незважаючи на свою актуальність. Науковцями розглядаються лише питання теоретичного характеру, пов'язані з доказами і доказуванням

у вирішенні проблем із земельними відносинами. Використання ж спеціальних знань, попри їх поширеність у будь-якій галузі процесуального права, не знаходить розробки у зв'язку з поверненням земель оборони, а така необхідність є нагальною, тому що значна частина земель оборони сьогодні перебуває в незаконному володінні і є предметом розгляду в судах. Позивачами виступають військові частини (комунально-експлуатаційні відділи).

Мета і завдання дослідження

Метою статті є аналіз судової практики, пов'язаної з використанням спеціальних знань у провадженнях щодо земель оборони. *Завданнями* є: узагальнення основних питань, з приводу яких виникають земельні спори; визначення галузей права, що вирішують спори Міністерства оборони України з приводу незаконного володіння землею, категорій судових експертиз, які використовуються в процесі доказування, проблем, пов'язаних із призначенням і проведенням експертиз.

Наукова новизна дослідження полягає у визначенні предмета і засобів доказування у провадженнях, стороною яких є Міністерство оборони України, а також основних проблеми доказування, аналізі використання спеціальних знань у земельних спорах.

Виклад основного матеріалу

Землями оборони є землі, надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військово-навчальних закладів, підприємств та організацій Збройних Сил України, інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України¹. Користувачами земель оборони є Міністерство оборони України (далі – МОУ), МВС України, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, органи цивільної оборони та інші державні органи, які виконують правоохоронну функцію.

Порядок використання земель оборони регламентується, крім Земельного кодексу України, Законом України «Про використання земель оборони». Облік земель оборони здійснюється відповідно до Інструкції з обліку земельних ділянок в органах квартирно-експлуатаційної служби Збройних Сил України, затвердженої наказом МОУ від 19 грудня 2017 року № 680. Також із цією метою діє Положення про порядок надання в користування земельних ділянок для потреб Збройних Сил України, затверджене наказом Міністра оборони України від 22 грудня 1997 року № 483.

¹ Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 № 2768-III // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 01.02.2023).

Землі оборони, які можуть перебувати лише в державній власності, являють собою особливу цінність, тому що саме на них до військового вторгнення 24 лютого 2022 року розміщались військові об'єкти і дислокувалися військові частини. Увагу суспільства до значення земель оборони було привернуто під час відкритого розгляду справи проти В. Медведчука, внаслідок протиправних дій якого були завдані збитки для економіки України. Збитки були у причинно-наслідковому зв'язку (на думку сторони обвинувачення) з такими діями, як перенесення меж полігону та незаконний видобуток корисних копалин на тимчасово окупованій території¹. Інтерес у цьому разі для нас становить саме перенесення меж земельної ділянки, яке разом із накладанням меж, самовільним захопленням, незаконною забудовою є найчастішими підставами для звернень до суду та інших державних органів, що здійснюють контроль за цільовим використанням земель.

Облік земель здійснюється квартирно-експлуатаційними службами, а документами обліку є: індивідуальна картка обліку земельної ділянки; книга обліку земельних ділянок; відомості наявності та використання земельних ділянок; зміни у складі земель; відомості щодо розбіжностей у площі земельних ділянок, які обліковуються за МОУ; відомості щодо захисту інтересів МОУ за фактами самовільного заняття та неправомірного вилучення земельних ділянок².

Однак документи обліку, за результатами вивчення судової практики, не є правостановлюючими документами, тому і виникають проблеми у встановленні права власності на землі оборони. Відповідно до п. 2 розділу VII Закону України «Про державний земельний кадастр» земельні ділянки, право власності на які виникло до 2004 року, вважаються сформованими незалежно від присвоєного їм кадастрового номера³. У разі якщо відомості про зазначені земельні ділянки не внесені до Державного реєстру земель, їх державна реєстрація здійснюється на підставі технічної документації із землеустрою щодо встановлення або відновлення меж земельної ділянки в натурі

¹ Суд призначив Медведчуку домашній арешт // YouTube : сайт. 13.05.2021. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uxjzhoUsL5o> (дата звернення: 01.02.2023).

² Інструкція з обліку земельних ділянок в органах квартирно-експлуатаційної служби Збройних Сил України : затв. наказом М-ва оборони України від 19.12.2017 № 680 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0680322-17> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Про Державний земельний кадастр : Закон України 07.07.2011 № 3613-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3613-17> (дата звернення: 01.02.2023).

(або ж на місцевості) за заявою власників чи користувачів земельної ділянки державної власності.

Правовстановлюючими документами на землю є: державний акт права власності на земельну ділянку або акт на право постійного користування землею, якщо він був виданий до 2013 року; свідоцтво про право власності на нерухоме майно; судові рішення; договори оренди тощо. Проблема підтвердження права власності на землі оборони пов'язана з початком незалежності, коли економічний стан держави не дозволяв належним чином не тільки сформувати і контролювати базу земель оборони в повному обсязі, а й забезпечити всі земельні ділянки земель оборони сучасними (на той період) правовстановлюючими документами.

Формування земель оборони до періоду незалежності здійснювалося через відповідні рішення Ради Міністрів УРСР. Водночас у ст. 15 Земельного кодексу Української РСР від 8 липня 1970 року зазначалося, що земля надається у безстрокове (постійне) або тимчасове користування. Тимчасове користування землею могло бути короткостроковим (до трьох років) і довгостроковим (від трьох до десяти років). У разі виробничої необхідності ці строки могли бути продовжені на період, що не перевищував відповідно строків короткострокового або довгострокового тимчасового користування. За окремими видами користування землею Радою Міністрів УРСР міг бути встановлений і триваліший строк довгострокового користування, але не більше 25 років.

Також згідно зі ст. 20 Земельного кодексу УРСР, відповідно до Основ земельного законодавства СРСР і союзних республік право землекористування колгоспів, радгоспів та інших землекористувачів засвідчується державними актами на право користування землею. Форми актів встановлювалися відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 6 березня 1975 року № 199.

Право короткострокового тимчасового користування землею засвідчується рішенням органу, який надав земельну ділянку в користування. Право довгострокового тимчасового користування землею засвідчувалися актами, форма яких встановлювалася відповідно постанови Ради Міністрів Української РСР від 1 жовтня 1974 року № 473. Рішення про передачу земель МОУ могли прийматися на місцях, іноді такі рішення перебували в архівах районних виконкомів на місцях, іноді передавалися до державних архівів, частина – до інститутів землеустрою, а невелика кількість із грифом таємності могла бути передана до Галузевого державного архіву МОУ, а також до архіву при Кабінеті Міністрів України.

На нашу думку, слід вважати, що земельні ділянки передавалися для потреб МОУ в безстрокове користування, тобто постійне, про що

і видавався такий документ, як Державний акт на право користування землею.

Питання повернення земель оборони, які перебувають на обліку, з незаконного володіння вимагає здійснення претензійно-позовної діяльності.

Позовні вимоги найчастіше формулюються на кшталт:

– визнання незаконним і скасування рішення уповноваженого органу (про затвердження проекту відведення земельної ділянки; про затвердження проекту технічної документації, проекту землеустрою¹);

– визнання незаконним і скасування наказу Держгеокадастру «Про затвердження документації з землеустрою та надання земельної ділянки у власність»²);

– скасування державної реєстрації права власності з одночасним припиненням права власності на земельну ділянку³);

– зобов'язання усунути перешкоди в користуванні земельною ділянкою⁴);

¹ Рішення Господарського суду Хмельницької обл. від 28.03.2016 : справа № 924/20/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/56848052> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Житомирської обл. від 05.02.2020 : справа № 906/206/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87652453> (дата звернення: 01.02.2023); Постанова Рівненського апеляційного господарського суду від 29.05.2017 : справа № 924/1473/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/66831383> (дата звернення: 01.02.2023).

² Ухвала Хмельницького міжрайонного суду Хмельницької обл. від 29.06.2022 : справа № 686/12748/22, провадження № 2/686/4429/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105031311> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 19.05.2023 : справа № 308/7241/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110962398> (дата звернення: 01.02.2023).

⁴ Рішення Господарського суду Миколаївської обл. від 21.12.2018 : справа № 915/676/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79009757> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Хмельницької обл. від 26.12.2019 : справа № 924/1098/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86742474> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Кіровоградської обл. від 23.04.2021 : справа № 912/4105/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96701968> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Хмельницької обл. від 15.07.2014 : справа № 924/60/14 //

- витребування земельної ділянки з незаконного володіння на користь держави¹;
- звільнення й приведення в попередній стан самовільно зайнятої земельної ділянки²;
- визнання недійсним державного акта на право власності на земельну ділянку³;
- визнання недійсним результатів земельних торгів і договору оренди⁴;
- визнання права постійного землекористування за МОУ⁵;
- знесення самочинно збудованого об'єкта за рахунок відповідача⁶;
- стягнення шкоди, завданої неправомірним рішенням⁷;
- заборона ведення лісового господарства, використання лісового фонду на землях МОУ⁸;

Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/39828488> (дата звернення: 01.02.2023).

¹ Рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 03.06.2021 : справа № 308/15144/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/97431212> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Харківської обл. від 06.07.2021 : справа № 922/2219/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/98367488> (дата звернення: 01.02.2023); Рішення Господарського суду Одеської обл. від 14.09.2017 : справа № 916/1322/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/68997203> (дата звернення: 01.02.2023).

² Рішення Господарського суду Чернівецької обл. від 19.04.2018 : справа № 926/3254/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/73472822> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Рішення Господарського суду Одеської обл. : від 26.06.2017 : справа № 916/1878/13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/67529693> (дата звернення: 01.02.2023).

⁴ Рішення Господарського суду Черкаської обл. від 20.05.2020 : справа № 925/1213/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/89348412> (дата звернення: 01.02.2023).

⁵ Рішення Господарського суду міста Києва від 07.08.2020 : справа № 927/317/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/91015967> (дата звернення: 01.02.2023).

⁶ Рішення Господарського суду Сумської обл. від 19.11.2020 : справа № 920/315/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/93155265> (дата звернення: 01.02.2023).

⁷ Постанова Західного апеляційного господарського суду від 01.06.2022 : справа № 926/17/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/104825565> (дата звернення: 01.02.2023).

⁸ Рішення Господарського суду Житомирської обл. від 16.12.2015 : справа № 12/364«НМ» // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/54576672> (дата звернення: 01.02.2023).

– зобов'язання повернути належному землекористувачу земельні ділянки¹;

– стягнення вартості земельної ділянки².

Узагальнюючи викладену інформацію, варто зазначити, що всі позовні вимоги (в цивільному, адміністративному і господарському провадженнях) можна поділити на такі категорії: скасування правовстановлюючого документа, скасування рішення для виготовлення правовстановлюючого документа, повернення земельної ділянки у володіння МОУ шляхом звільнення або усунення перешкод, отримання грошової компенсації за незаконно вилучену земельну ділянку.

За роки незалежності, як свідчить судова практика, зафіксовано численні факти незаконного користування землями оборони з боку інших державних виконавчих органів, підприємств, установ, організацій, а також приватних осіб. Комунально-експлуатаційні відділи (частини) на місцях звертаються до судів із метою відновлення порушених прав на землю.

Як докази найчастіше комунально-експлуатаційні відділи надають до суду акти на право користування землею, акти приймання-передачі майна за інвентаризаційними номерами, документи обліку, передбачені МОУ, витяги з Державного земельного кадастру, які характеризують цільове призначення і площу.

У більшості випадків у позивачів виникає потреба у спеціальних знаннях, тому до суду заявляється клопотання про призначення судової експертизи.

І. М. Попович виокремлює такі експертизи, які найчастіше призначаються в господарських провадженнях: почеркознавча та авторознавча, технічна експертиза документів, будівельно-технічна, оціночно-будівельна, земельно-технічна, оціночно-земельна, експертиза бухгалтерського та податкового обліку, фінансово-господарської діяльності, товарознавча тощо [1, с. 195]. У справах, які стосуються земель оборони, такий перелік є значно меншим. Залежно від позовних вимог, заявлених позивачем, судові експертизи у справах про землі оборони поділяються на такі:

1) земельно-технічна експертиза;

2) земельно-оціночна експертиза – експертиза визначення відповідності документації з оцінки земельної ділянки або прав на неї

¹ Рішення Господарського суду Одеської обл. від 24.10.2016 : справа № 916/1476/13 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/62213245> (дата звернення: 01.02.2023).

² Рішення Господарського суду Львівської обл. від 11.05.2021 : справа № 914/2084/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reestr.court.gov.ua/Review/96906310> (дата звернення: 01.02.2023).

вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, методології, методам, оціночним процедурам;

3) експертиза з питань землеустрою;

4) комплексні експертизи (комплексної земельно-технічної та експертизи з питань землеустрою¹).

Земельно-технічна експертиза найчастіше зустрічається в судовій практиці і призначається у провадженнях, пов'язаних із визначенням фактичного користування земельною ділянкою, а також із визначенням фактичного розташування будівель та інших об'єктів відносно меж земельної ділянки їх розташуванню відповідно до технічної документації. Прикладом практичного вирішення питань щодо земель оборони є визначення цільового призначення земельної ділянки (чи належить земельна ділянка на підставі державного акта до земель оборони². Існує низка спірних питань, які стосуються проведення такої експертизи: вибір між топографо-геодезичною зйомкою і вимірюванням за допомогою рулетки, наявність у експерта сертифіката інженера-геодезиста, обов'язкове стажування інженера-геодезиста в різних відомчих органах [2].

Земельно-оціночна експертиза, яка може призначатися у провадженнях про землі оборони, визначає вартість земельної ділянки для обчислення завданих збитків внаслідок незаконного захоплення землі або для оцінки частини, в якій відбулося накладання. До судових експертів на вирішення ставляться питання про ринкову вартість на момент звернення до суду з позовом, про визначення площі і кадастрового номеру кожної земельної ділянки³.

Експертиза з питань землеустрою визначає відповідність чинному законодавству розробленої документації на земельну ділянку та її затвердження, фактичного користування земельною ділянкою розробленою технічною документацією. Крім того, ця експертиза вирішує питання законності зміни та затвердження зміни цільового призначення земельної ділянки, що є важливим у справах про захоплення земель оборони і забудови цих земель, коли фактично змінюється її цільове призначення. Найпоширенішим питанням є

¹ Рішення Господарського суду Сумської обл. від 19.11.2020 : справа № 920/315/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93155265> (дата звернення: 01.02.2023).

² Ухвала Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської обл. від 20.12.2022 : справа № 308/1320/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107954597> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Ухвала Господарського суду Чернівецької обл. від 18.04.2022 : справа № 926/17/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104044660> (дата звернення: 01.02.2023).

відповідність розробленої на підставі нормативного акта документації вимогам земельного законодавства та іншим документам з питань землеустрою¹.

Також ця експертиза визначає порушення меж, якщо такі мають місце, і накладань земельних ділянок відповідно до правовстановлюючих документів². Питання, які формулюються на експертизу, найчастіше такі: чи накладається земельна ділянка відповідача на землі МОУ, якою є площа, розміри, конфігурація накладання, чи розташовуються фактично будівлі, споруди та інші об'єкти в межах площі накладання³.

Комплексні експертизи дають відповідь на питання, крім тих, що окреслені кожною з експертиз, щодо відповідності фактичного землекористування вимогам містобудівної документації (наприклад, відповідно до плану зонування території), що виключить або засвідчить розбіжності щодо цільового призначення конкретної земельної ділянки. Крім того, у випадках самовільної забудови за допомогою комплексної експертизи можна визначити відповідність будівництва чи реконструкції під багатоквартирний житловий будинок на території військової частини містобудівної документації відповідно до плану зонування території міста, села або селища.

Вважаємо за доцільне призначати у цій категорії земельних проваджень *судово-будівельні експертизи*, якщо на незаконно захоплених землях МОУ проводиться житлова або комунальна забудова. Аналіз будівельно-технічної документації може визначити похибки ще на стадії проєктування об'єкта. Об'єктами дослідження *будівельно-технічної експертизи* є будівлі, споруди, інженерне та інше обладнання, документація до них, технічні паспорти, інвентарні справи, робочі проєкти та робоча документація; висновки державної комплексної експертизи; загальні відомості про земельні ресурси; акти виконаних робіт і введення в експлуатацію [3, с. 26]. Д. В. Пучко пропонує виокремити *будівельно-оціночну експертизу* [4, с. 488]. На наш погляд, проведення будівельно-оціночної експертизи допомогло б визначитись із вартістю нерухомості МОУ на незаконно

¹ Ухвала Господарського суду Житомирської обл. від 06.05.2019 : справа № 906/1018/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81615127> (дата звернення: 01.02.2023).

² Ухвала Північно-західного апеляційного господарського суду від 05.12.2022 : справа № 924/30/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107744350> (дата звернення: 01.02.2023).

³ Ухвала Господарського суду Хмельницької обл. від 10.08.2015 : справа № 924/20/15 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/48163032> (дата звернення: 01.02.2023).

захоплених земельних ділянках: на територіях військових частин мають місце як завершені, так і незавершені об'єкти будівництва, серед яких казарми, лазні, гуртожитки, обладнання полігонів, пропускні пункти тощо. Військова нерухомість, яка перебуває у володінні інших суб'єктів, повинна підлягати оцінці разом із земельними ділянками для представлення суду повної картини завданих державі збитків.

Також сьогодні може проводитися експертиза оцінки земельних ділянок, а саме *оцінка збитків від пошкоджень ґрунтового покриття внаслідок воєнних дій*. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України розробило і затвердило Методику визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій і збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану. При розрахунку розміру шкоди враховуються: витрати на рекультивацию земель, на розмінування тощо. Методика застосовується до всіх видів земель незалежно від форм власності, охоплює, зокрема, і землі оборони, які ведуть господарську діяльність¹.

Заслуговує на увагу ще одне питання, пов'язане з призначенням експертиз у господарських провадженнях щодо земель оборони. Це суб'єктивний підхід до самого рішення про призначення судової експертизи в кожному випадку. Під час підготовчого провадження зацікавлена сторона заявляє клопотання про призначення експертизи. На засіданні розглядається кожне поставлене експертам питання, причому зацікавлена сторона аргументує доцільність кожного з них, роз'яснюючи не лише його зміст, а й значення для вирішення справи. Так само протилежна сторона переважно заперечує проти призначення експертизи з метою доведення своїх обставин, на яких ґрунтується заперечення. Якщо аргументація «за» подається у клопотанні, аргументація «проти» подається теж письмово, а зміст цих документів сторін розширено розглядається в суді. У законодавстві відсутнє положення, відповідно до якого рішення про призначення експертизи для судді є обов'язковим: суд діє на власний розсуд і має можливість відхилити таке клопотання. Неодноразове ж звернення з подібним клопотанням може бути розцінене судом як зловживання своїми правами або неповага до суду. Фактично сторона використовує свої права з метою встановлення справедливості. Відхилення

¹ Методика визначення розміру шкоди, завданої землі, ґрунтам внаслідок надзвичайних ситуацій та/або збройної агресії та бойових дій під час дії воєнного стану : затв. наказом М-ва захисту довкілля та природних ресурсів України від 04.04.2022 № 167 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0406-22> (дата звернення: 01.02.2023).

клопотань мало місце в господарській справі № 920/315/20¹. Суддя вмотивувала свою ухвалу про відхилення клопотання тим, що необхідні докази можна отримати з інших документів і пояснень сторін. Але в цей же час ухвалою суддя долучила як доказ до справи висновок спеціаліста, який фактично, відповідно до законодавства, не є окремо визначеним доказом як висновок експертизи. Але це не виключає залучення висновка спеціаліста, на нашу думку, як документа у справі.

Під час апеляційного оскарження рішення суду першої інстанції одним із важливих аргументів є відхилення клопотання про призначення судової експертизи, висновок якої визначається доказом. Тобто сторона позбавляється можливості подати необхідний доказ не через свою вину або небажання це зробити, а з інших підстав, які й усуваються апеляційною інстанцією. Наступною інстанцією відновлюється порушення положень ст. 81 ГПК України про порядок витребування доказів. А саме недотримання порядку призначення та проведення судової експертизи як негативний наслідок має невинуватене затягування судового процесу².

Також слід зазначити, що в господарському процесі є можливість призначити експертизу в галузі права. Вона не є доказом, але має консультативний (допоміжний) характер і не є обов'язковою для суду, а використання такого висновку може спричинити помилкове рішення суду [5, с. 86].

Також заслуговує на увагу той факт, що земельні питання МОУ майже не розглядаються в порядку кримінального провадження, хоча для цього є достатні підстави, пов'язані зі службовими зловживаннями, самовільним захопленням земельних ділянок, використанням можливостей «чорних забудовників», корупцією влади і судових органів.

Висновки

Проаналізувавши ситуацію, яка склалася в країні щодо земель оборони, доходимо такого висновку. Землі оборони є найбільш спірною категорією державної власності сьогодні, про що свідчать матеріали судової практики. Вирішення справ цієї категорії спостерігається в господарських судах кожної з областей України. Також і цивільні суди вирішують питання, пов'язані з правом власності.

¹ Ухвала Господарського суду Сумської обл. від 22.07.2020 : справа № 920/315/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90565594> (дата звернення: 01.02.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 26.10.2018 : справа № 910/9971/17 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77593547> (дата звернення: 01.02.2023).

Виходячи з аналізу судових рішень за позовами комунально-експлуатаційних частин, слід зазначити, що переважна кількість ухвалених першими інстанціями рішень оскаржуються як такі, що прийняті з порушеннями норм матеріального і процесуального права, зокрема це стосується використання спеціальних знань: порядку і підстав призначення судових експертиз, відмови у клопотаннях про призначення, у використанні висновків у вирішенні справ по суті.

Звертає на себе увагу мінімізована кримінально-процесуальна практика повернення земель оборони у власність держави з незаконного володіння. При цьому постає питання причини такого явища, яке потребує в подальшому детального дослідження.

Серед експертиз, які використовують для вирішення справ цієї категорії по суті, найчастіше є: земельно-технічна, земельно-оціночна, експертиза визначення відповідності документації з оцінки земельної ділянки або прав на неї вимогам нормативно-правових актів з оцінки майна, експертиза з питань землеустрою.

Список бібліографічний посилань: 1. Попович І. М. Проблемні питання призначення та проведення судової експертизи в господарському судочинстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 119–206. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.14>. 2. Савчак В. В. Земельно-технічна експертиза як інструмент вирішення земельних спорів. Особливості. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 4. С. 199–202. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/7260/1/Савчак_Земельно_технічна_експерт_як_інструмент.pdf (дата звернення: 01.02.2023). 3. Черкун В. Б., Лещенко М. В., Зигун А. Ю., Авраменко Ю. О. Порядок, правила отримання та оформлення документів у будівництві. *Комунальне господарство міст*. 2020. Т. 6, вип. 159. С. 19–28. DOI: <https://doi.org/10.33042/2522-1809-2020-6-159-19-28>. 4. Пучко Д. В. Щодо проблемних питань класифікації судової будівельно-технічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 20. С. 480–492. DOI: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.38>. 5. Зятіна Д. Докази і доказування в господарському процесі: новітня практика Касаційного господарського суду. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 83–88. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.6.14>.

Надійшла до редколегії 06.02.2023

Прийнята до опублікування 02.03.2023

Shulzhenko A. V. Application of specialised knowledge in proceedings concerning defence land

The article is devoted to the analysis of proceedings relating to defence land. Such proceedings are connected with the return of illegal use of state-owned land in accordance with

its intended purpose. Based on a study of the Unified State Register of Court Decisions, it has been established that at least five lawsuits per region are filed annually by municipal maintenance departments representing the Ministry of Defence of Ukraine with commercial courts. As a result of the resolution of court disputes in this regard, only one third of the claims are satisfied. The reasons for this state of affairs have been analysed.

Attention is drawn to the claims, which differ in each case, despite similar situations of land misappropriation. The author also focuses on the evidence used in the process of proof in this category of cases. The author analyses the main issues that are resolved in the course of commercial litigation.

The article describes forensic examinations which are often appointed in proceedings on defence land. The author provides a substantive analysis of these examinations. The author formulates the main problems which arise during the appointment and conduct of forensic examinations, including unjustified rejection of applications for the appointment of examinations, and use of legal expertise conclusions.

The study of this category of land disputes has revealed that such disputes are most often resolved in commercial proceedings. Among the expert examinations, plaintiffs most often refer to the following: land technical, land valuation, expert examination to determine the compliance of the documentation on the valuation of a land plot or rights to it with the requirements of regulatory legal acts on property valuation, and expert examination on land management. The findings are of interest to commercial law practitioners representing the Ministry of Defence of Ukraine in order to improve their professional activities.

Key words: evidence, proof, defence land, claim, forensic examination, special knowledge, court ruling, municipal maintenance department.

УДК 343.132.1

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.29>

Михайло Григорович Щербаковський,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра кримінального процесу, криміналістики
та експертології (завідувач);

<https://orcid.org/0000-0003-1990-1231>,
e-mail: shcherbakovskiy@gmail.com

**СЛІДЧИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗНИЩЕННЯ
АБО ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА**

Запропоновано класифікацію слідчого експерименту на підставі участі/неучасті підозрюваного, потерпілого, свідка у слідчій дії та за метою проведення. Позитивні та негативні результати експерименту є основою для попередньої оцінки у формі категоричних або можливих суджень щодо обставин, які перевіряються. Достовірність чи ймовірність результатів визначається під час остаточної оцінки в сукупності з іншими доказами.

Ключові слова: знищення або пошкодження майна, кримінальне провадження, слідчий експеримент, види слідчого експерименту, оцінка результатів слідчого експерименту.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Умисне знищення або пошкодження чужого майна, що кваліфікуються відповідно до ст. 194 Кримінального кодексу України¹ (далі – КК України), є одним із найнебезпечніших правопорушень проти власності. Знищення або пошкодження майна пов'язані з іншими кримінальними правопорушеннями: протидією законній господарській діяльності (ст. 206 КК України), протиправним заволодіння майном підприємства, установи, організації (ст. 206-2 КК України), масовими заворушеннями (ст. 294 КК України), умисним знищенням або пошкодженням майна, що належить працівникові правоохоронного органу, працівникові органу державної виконавчої служби, приватному виконавцю (ст. 347 КК України), умисним знищенням або пошкодженням майна журналіста (ст. 347-1 КК України), умисним

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.03.2023).

знищенням або пошкодженням майна службової особи чи громадянина, який виконує громадський обов'язок (ст. 352 КК України), умисним знищенням або пошкодженням майна, що належить судді, народному засідателю чи присяжному або їх близьким родичам (ст. 378 КК України), умисним знищенням або пошкодженням майна, що належить захиснику чи представнику особи або їх близьким родичам (ст. 399 КК України), примушуванням до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК України), незаконними діями щодо майна, на яке накладено арешт, заставленого майна або майна, яке описано чи підлягає конфіскації (ст. 388 КК України), умисним знищенням або пошкодженням військового майна (ст. 411 КК України), протизаконним знищенням майна у районі воєнних дій (ст. 433 КК України).

Слідча практика свідчить, що доказування у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних зі знищенням та пошкодженням майна, стикається з певними труднощами. Згідно з офіційними статистичними даними Офісу Генерального прокурора, за останні п'ять років за ст. 194 КК України обліковано таку кількість кримінальних проваджень: 2018 р. – 2 551, 2019 р. – 2 653, 2020 р. – 2 136, 2021 р. – 1 537, 2022 р. – 778, з них відповідно у 128 (5 %), 163 (6 %), 215 (10 %), 262 (17 %), 150 (19 %) вручена підозра. За результатами досудового розслідування направлено до суду з обвинувальним актом відповідно 73 (3 %), 112 (4 %), 147 (4 %), 179 (12 %), 97 (12 %) проваджень¹. Наведені дані свідчать про незадовільний стан розслідування розглянутого виду правопорушень. Вказані недоліки зумовлені специфікою цього виду кримінальних правопорушень, різноманітністю способів їх учинення та приховування, недостатньо якісним проведенням слідчих (розшукових) дій зі збирання доказів. Аналіз статистичних показників і матеріалів кримінальних проваджень показує, що недостатньо встановити особу підозрюваного, необхідно сукупністю зібраних доказів довести його вину та передати до суду обґрунтований обвинувальний акт.

Істотну роль у доказуванні вини підозрюваного під час розслідування відіграє слідчий експеримент, який проводиться відповідно до ч. 1 ст. 240 Кримінального процесуального кодексу України² (далі – КПК України) з «метою перевірки й уточнення відомостей, які мають

¹ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування // Офіс Генерального прокурора : офіц. сайт. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2> (дата звернення: 20.03.2023).

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 20.03.2023).

значення для встановлення обставин кримінального правопорушення». У багатьох випадках об'єктивна перевірка та оцінка отриманих доказів можливі лише при проведенні слідчого експерименту. Вказана слідча (розшукова) дія дозволяє слідчому дослідним шляхом перевірити достовірність отриманих під час досудового розслідування показань, правильність висунутих версій, отримати нові докази, які викривають підозрюваного.

Водночас слідчі не завжди використовують можливості слідчого експерименту. Так, Б. К. Слободянюк зауважує, що під час розслідування правопорушень згідно зі ст. 194 КК України лише у 6,5 % кримінальних проваджень проводили слідчий експеримент [1, с. 13]. Непроведення слідчого експерименту зумовлено низкою причин: неповним розумінням слідчими важливості цієї слідчої дії, неточним визначенням законодавцем цілей дослідів і випробувань, розмаїттям видів слідчого експерименту, а також особливостей оцінки отриманих результатів.

Стан дослідження проблеми

Проблемам слідчого експерименту у кримінальному провадженні значну увагу приділяли в різні роки Л. Ю. Ароцкер, Т. М. Балицький, А. Р. Белкін, Р. С. Белкін, Г. І. Вальчишин, Н. І. Гуковська, В. А. Динту, Н. І. Жукова, Д. Д. Заяць, А. Є. Калюжна, В. Я. Кодін, В. П. Колмаков, В. В. Комашко, В. В. Негребецький, О. С. Рубан, М. В. Салтевський, В. М. Стратонов, К. О. Чаплинський, Ю. А. Чаплинська, О. К. Чернецький, Ш. Ш. Ярамиш'ян та інші вітчизняні та зарубіжні вчені. Незважаючи на те, що питання, які стосуються підстав, мети, видів, особливостей та умов проведення слідчого експерименту у кримінальному судочинстві досліджувалися в літературі доволі активно, багато з них залишається предметом дискусій. Особливої уваги заслуговує проблема класифікації видів слідчого експерименту, оцінки результатів його проведення, зокрема при розслідуванні знищення або пошкодження майна.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в побудові класифікації видів слідчого експерименту, уточненні учасників, місця та умов проведення слідчої дії, розробці рекомендацій з оцінки здобутих результатів. Відповідно до поставленої мети *завданнями* статті є аналіз цілей, особливостей проведення слідчого експерименту, визначення підстав класифікації видів слідчого експерименту, розгляд результатів відтворення дій, проведення дослідів та їх оцінка.

Наукова новизна дослідження

Запропоновано класифікацію видів слідчого експерименту на підставі, по-перше, участі підозрюваного, потерпілого чи свідка у слідчій

дії, по-друге, за метою проведення. Перша група – це слідчі експерименти за участі особи, що проводяться з метою встановлення можливості чути, бачити, виконувати певні дії, наявності навичок, поінформованості щодо обстановки конкретного місця, пов'язаного з кримінальним правопорушенням. Друга група – це слідчі експерименти без участі особи, що проводяться для встановлення існування об'єктивного факту, явища, перебігу певної події, механізму утворення слідів. Доведено, що позитивні та негативні результати експерименту є основою для попередньої оцінки у формі категоричних або можливих суджень щодо обставин, які перевіряються чи уточнюються. Достовірність чи ймовірність результатів слідчого експерименту визначається під час остаточної оцінки в сукупності з іншими встановленими у кримінальному провадженні доказами.

Виклад основного матеріалу

Якщо порівняти з іншими слідчими (розшуковими) діями, особливістю слідчого експерименту є те, що під час його проведення дже-релами криміналістично значущої інформації є одночасно людина, матеріальне середовище та умови, що збігаються з обставинами знищення або пошкодження майна. Важливим є те, що фактичні дані отримують не лише через особисте сприйняття слідчим, дізнавачем, а й за допомогою техніко-криміналістичних й інших технічних засобів. Результати якісно організованого та проведеного слідчого експерименту здебільшого є переконливим доказом, що відіграє вирішальну роль під час кримінального провадження. При проведенні слідчого експерименту перевіряється не лише достовірність отриманих у процесі слідства відомостей, відтворюється картина події, що відбулася, з урахуванням різних деталей та особливостей, а й правильність висунутих гіпотез щодо обставин правопорушення. Досягнення позитивної результативності слідчого експерименту в кожному кримінальному провадженні можливе лише за умови точного визначення його мети, часу, місця проведення, умов, кола учасників, необхідних технічних засобів, послідовності та характеру дослідів тощо.

Виходячи зі змісту ст. 240 КПК України, законодавець визначив метою проведення слідчого експерименту перевірку й уточнення відомостей щодо вчиненого кримінального правопорушення. Однак обмеження цілей слідчого експерименту лише перевіркою та уточненням вже наявних доказів звужує сферу застосування цієї слідчої дії. На думку Т. М. Балицького [2, с. 30], Д. Д. Заяця [3, с. 341], В. О. Конової [4, с. 109], В. В. Негребецького [5, с. 6], В. М. Стратонова [6, с. 6] та інших науковців, загальними цілями слідчого експерименту є: перевірка зібраних та отриманих нових доказів; встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів; встановлення й усунення

суперечностей і розбіжностей у показаннях; з'ясування способів вчинення кримінальних правопорушень, перевірка слідчих версій.

З урахуванням загальних уточнюють й окремі цілі, якими найчастіше під час проведення слідчого експерименту перевіряється:

– можливість конкретної особи в певних умовах сприйняти ту чи іншу подію або об'єкт (наприклад, чи міг свідок в описаних ним умовах і з вказаної відстані побачити факт пошкодження майна певною особою);

– можливість здійснення певних дій у цих умовах (об'єктивно або конкретною особою), зокрема перевірка професійних, кримінальних чи інших навичок людини (проникнути певним чином у приміщення, демонтувати обладнання);

– можливість існування окремих обставин, механізму або послідовності якої-небудь події в цілому (поширювання вогню на місці пожежі) чи її окремих етапів (час переходу чи переїзду з одного місця в інше); способу утворення слідів (механічних, електричних, теплових тощо);

– можливість об'єктивного існування в минулому окремих фактів, явищ (поломка устаткування при певних режимах роботи);

– об'єктивна можливість подій чи дій (самозаймання певної речовини за відповідних умов).

Ще однією особливою метою проведення слідчого експерименту є встановлення поінформованості раніше допитаної особи щодо обставин кримінального правопорушення безпосередньо перевіркою показань на місці, пов'язаному із цим правопорушенням. Вказаний слідчий експеримент проводиться для того, щоб з'ясувати, чи орієнтується допитувана особа на місці; встановити обстановку досліджуваного місця, якщо воно видозмінено з моменту вчинення правопорушення; уточнити або перевірити маршрут руху особи до місця події або з нього; виявити підозрюваних, потерпілих або свідків, які раніше не були відомі слідству; встановити невідоме місце події або нові речові докази.

Види слідчого експерименту розрізняють залежно від мети його проведення, а також від інших підстав: участі спеціалістів, свідків, потерпілого, підозрюваного; необхідності використання спеціальних знань і таких, що не вимагають їх використання; послідовності (первинні та повторні); обставин (психологічні й тактичні) [7, с. 146]. На наш погляд, всі види слідчого експерименту доцільно поділити на дві групи на підставі такої важливої ознаки, як участь підозрюваного, потерпілого чи свідка в його проведенні. Участь такого учасника кримінального провадження суттєво впливає не лише на організацію слідчої (розшукової) дії, вибір тактичних прийомів проведення, а й на оцінку результатів слідчого експерименту. В середині груп

види класифікуються за метою експериментів. Отже, класифікація видів слідчого експерименту може бути представлена в такому вигляді.

Слідчий експеримент за участі особи з метою встановлення:

– суб'єктивних властивостей особи: можливість чути, бачити (зокрема за допомогою певних технічних засобів), виконати певні дії (зокрема за певний проміжок часу), наявність професійних, кримінальних чи інших навичок;

– відповідності показань особи обстановці певного місця (перевірка показань на місці).

Слідчий експеримент без участі особи з метою встановлення:

– існування об'єктивного факту, явища;

– механізму, перебігу певної події в цілому або окремих її деталей: послідовності, часу, умов тощо;

– механізму утворення слідів.

Залежно від мети (виду) слідчого експерименту здійснюється його організація, яка включає в себе за необхідності додатковий допит особи, показання якої будуть перевірятися; визначення змісту та умов проведення; підбір учасників; підготовку необхідних техніко-криміналістичних і спеціальних засобів, транспорту; складання плану проведення слідчого експерименту. На особливу увагу заслуговує дотримання умов проведення слідчого експерименту, які повинні відповідати певним обставинам, що існували в момент вчинення правопорушення. Під умовами проведення слідчого експерименту розуміють сукупність матеріальних об'єктів, їх стан, розташування та взаємне розташування; стан навколишнього середовища (клімат, пора року, місяць, день тижня, пора доби, інтенсивність шуму, освітлення, температура, вологість тощо); характеристику різноманітних процесів (швидкість дій, обмежений проміжок часу, вид дій, що виконуються, тощо); фізичні, психологічні, професійні характеристики людей, які брали участь у події, що досліджується [8, с. 29–30]. Очевидно, що абсолютно точно одночасно відтворити всі деталі обстановки, в якій відбувалася подія, що перевіряється, практично неможливо, проте потрібно домагатися максимального збігу таких умов, від яких залежить об'єктивність результатів слідчого експерименту.

Наведемо особливості вказаних вище видів слідчих експериментів, акцентуючи на трьох складових: участі певної особи, місці та умовах проведення.

Слідчий експеримент зі встановлення можливості чути, бачити проводиться з особою, чий органи чуття перевіряються: на місці, де особа чула чи бачила; за умов, аналогічних тим, за яких відбувалося сприйняття (час доби, ступінь освітленості, відстань, наявність сторонніх шумів та ін.). За необхідності здійснюється реконструкція

обстановки. Так, у результаті слідчого експерименту було встановлено, що потерпілий з вікна своєї квартири бачив, як з його автомобілю підозрюваний знімав колеса¹.

Слідчий експеримент зі встановлення можливості особи виконати певні дії проводиться з особою, чиї можливості перевіряються: а) на місці, де особа виконувала дії, якщо характер місця впливає на цілі експерименту (наприклад, під час слідчого експерименту підозрюваний продемонстрував, як він самотійно штовхав мотоцикл кілька сотень метрів вгору, перед тим як скинув його в яр²); б) в іншому зручному місці (наприклад, підняти важкий вантаж або одночасно декілька коробок із товаром) з дотриманням умов, аналогічних тим, за яких відбувалось правопорушення (відстань, вага вантажу, кількість, розмір та вага коробок).

Слідчий експеримент зі встановлення наявності в особи певних навичок проводиться з особою, чиї навички перевіряються: у будь-якому зручному місці; за умов, аналогічних тим, за яких застосовувалися навички (аналогічні засоби, знаряддя, матеріали, речовини, апаратура, устаткування, інструменти тощо).

Слідчий експеримент для встановлення відповідності показань особи обстановці певного місця (перевірка показань на місці) проводиться з особою, чиї показання перевіряються: на місці, щодо якого надані показання; у денний час. Наприклад, під час слідчого експерименту підозрюваний продемонстрував, як він вдома змочив ганчірку бензином з маслом із бензопили, потім пройшов до дому потеплілого, де здійснив підпал³.

Слідчий експеримент для встановлення існування об'єктивного факту, явища проводиться: а) на місці, де перевіряється наявність факту, якщо характер місця впливає на цілі експерименту; б) в іншому зручному місці (наприклад, встановлення кількості ящиків товару в кузові автомобіля) з дотриманням умов, аналогічних тим, за

¹ Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської обл. від 26.10.2021 : справа № 161/17408/21, провадження № 1-кп/161/1134/21 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100586108> (дата звернення: 20.03.2023).

² Вирок Дубровицького районного суду Рівненської обл. від 24.05.2022 : справа № 949/217/21, провадження № 1-кп/949/97/22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104456691> (дата звернення: 20.03.2023).

³ Вирок Кагарлицького районного суду Київської обл. від 09.06.2020 : справа № 368/1176/19, провадження № 1-кп/368/65/20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89687305> (дата звернення: 20.03.2023).

яких відбувалося правопорушення або дії (відстань, кількість об'єктів, їхні розміри, модель автомобіля та ін.).

Слідчий експеримент зі встановлення механізму перебігу певної події (послідовності, часу, умов тощо) проводиться на місці, де відбувалися певні дії, якщо це впливає на цілі експерименту, або іншому місці (наприклад, проміжок часу, за який необхідно подолати певну відстань пішоходу чи автомобілю) з дотриманням умов, подібних до обставин правопорушення (засоби, відстань, швидкість та ін.).

Слідчий експеримент зі встановлення механізму утворення слідів проводиться на місці, де виявлені сліди правопорушення (наприклад, сліди проникнення у квартиру через дах), або в іншому місці з урахуванням виду слідів, засобів, що могли їх утворити, обставин, що впливають на процес появи слідів.

Оцінка отриманих результатів, визначення їхньої значущості для розслідування є заключним етапом слідчого експерименту. Слід зазначити, що оцінка даних, отриманих під час слідчого експерименту, не знайшла належного відображення в літературі. В основному акцентується увага на відповідності порядку організації і проведення слідчої дії умовам, визначеним законом [9]. Науковцями результати слідчого експерименту поділяються на позитивні та негативні [10, с. 14; 11, с. 464]. Позитивний результат означає, що визначені дії можуть бути виконані у відповідних умовах, де явище або подія могли існувати, відбуватися насправді. Негативний результат свідчить про неможливість виконання певних дій та існування події, явища у відомих умовах. Залежно від ступеня ймовірності Т. М. Балицький розрізняє формальну й реальну можливість. Формально можливим вважається такий розвиток події, який сам по собі не суперечить установленим експериментальним даним, коли результати експерименту не виключають, а допускають такий розвиток. На відміну від формальної, реальна можливість характеризується більшою ймовірністю події за рахунок наявності додаткових умов її реалізації. Так само результати слідчого експерименту можуть бути з більшою ймовірністю поширені на реальну ситуацію злочину, якщо вони підтверджуються іншими матеріалами кримінальної справи або якщо доведений повний збіг умов, у яких проводився експеримент і розвивалася розслідувана ситуація [2, с. 167].

На нашу думку, слід виокремлювати попередню оцінку результатів, отриманих у процесі слідчого експерименту, та остаточну оцінку даних експерименту в сукупності з іншими доказами кримінального провадження. Крім того, необхідно уточнити термінологію щодо результатів слідчого експерименту. Позитивні та негативні результати слідчої дії можуть бути оцінені як «категоричні», так і «можливі». Категоричні результати передбачають безумовність, безальтернативність

здобутих даних. Протилежним категоричному є поняття «можливість». Можливі результати передбачають наявність чи відсутність будь-якого факту, події. Інша парна категорія – «імовірність» і «достовірність». Вони характеризують факт, подію, властивість особи з погляду їх доведеності, відповідності дійсності. Достовірними є результати, істинність яких підтверджена певними даними, імовірними є проблематичні дані, істинність яких не доведена. Імовірне протиставляється поняттю достовірне. Таким чином, поняття «імовірний» та «достовірний» характеризують ступінь доказування фактів, форму знання. З урахуванням наведеної вище класифікації можна запропонувати так оцінювати результати слідчого експерименту.

Слідчі експерименти за участю особи, що проводяться з метою встановлення можливості чути, бачити, виконувати певні дії, наявності навичок, поінформованості щодо обстановки конкретного місця:

– позитивні результати є підставою для категоричного судження щодо обставин, навичок, поінформованості особи, яка перевіряється;

– негативні результати. З урахуванням того, що особа може з різних причин та мотивів приховати свої здібності, наявність навичок, інформації, можна зробити висновок про можливу відсутність у особи властивостей, інформації, що перевіряються.

Слідчі експерименти без участі особи, що проводяться для встановлення існування об'єктивного факту, явища, перебігу певної події, механізму утворення слідів:

– позитивні результати є підґрунтям судження про можливе існування факту, обставин події, утворення слідів;

– негативні результати дозволяють висунути категоричне судження про об'єктивну відсутність факту, події, механізму утворення слідів.

Достовірність або ймовірність результатів слідчого експерименту визначаються під час остаточної оцінки в сукупності з іншими встановленими у провадженні доказами згідно зі ст. 94 КПК України.

Висновки

Під час розслідування знищення або пошкодження майна ефективним засобом встановлення обставин справи, винуватості підозрюваного є слідчий експеримент. Для кращої організації, вибору умов проведення та оцінки здобутих результатів різноманітні види слідчого експерименту доцільно поділити на дві групи залежно від участі/неучасті підозрюваного, потерпілого, свідка у слідчій дії, а всередині груп – за метою відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення дослідів чи випробувань. Перша група включає слідчі експерименти за участі особи, що проводяться з метою встановлення можливості чути, бачити, виконувати певні дії, наявності

навичок, поінформованості щодо обстановки конкретного місця, пов'язаного з кримінальним правопорушенням. Друга група – слідчі експерименти без участі особи, що проводяться для встановлення існування об'єктивного факту, явища, перебігу певної події, механізму утворення слідів. Проведення кожного виду експерименту вимагає вибір певного місця та умов, подібних до обставин вчиненого правопорушення. Позитивні та негативні результати експерименту є основою для попередньої оцінки у формі категоричних або можливих суджень щодо обставин, які перевіряються чи уточнюються. Достовірність чи ймовірність результатів слідчого експерименту визначають під час остаточної оцінки в сукупності з іншими встановленими у провадженні доказами.

Список бібліографічних посилань: **1.** Слободянюк Б. К. Розслідування знищення або пошкодження чужого майна : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2019. 19 с. **2.** Балицький Т. М. Слідчий експеримент в системі слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2015. 216 с. **3.** Заяць Д. Д. Тактика слідчого експерименту // Криміналістика : підручник : у 2 т. / А. Ф. Волобуєв, М. В. Даньшин, А. В. Іщенко та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Волобуєва, Р. А. Степанюка, В. О. Малярової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. Т. 1. С. 341–359. **4.** Коновалова В. О. Слідчий експеримент // Криміналістика : підручник : у 2 т. / В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. Т. 1. С. 409–417. **5.** Негребецький В. В. Перевірка показань підозрюваного на місці: тактика і психологія : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2005. 20 с. **6.** Стратонов В. М. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 Харків, 2001. 16 с. **7.** Чаплинський К. О. Слідчий експеримент як об'єкт криміналістичного дослідження. *Вісник Академії митної служби України. Серія: Право.* 2011. № 2. С. 145–150. **8.** Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування : метод. рек. / П. Є. Антонюк, А. О. Антошук, В. В. Пясковський та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с. **9.** Котюк О. І. Слідчий експеримент – процесуальні аспекти. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 3. С. 130–135. **10.** Коновалова В. Е. Психологическая характеристика следственного эксперимента. *Криминалистика и судебная экспертиза.* 1976. № 12. С. 10–16. **11.** Чернецький О. К. Результати слідчого експерименту та їх доказове значення. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки».* 2013. Т. 26 (65), № 1. С. 464–471.

Надійшла до редколегії 23.03.2023

Прийнята до опублікування 21.04.2023

Shcherbakovskyi M. H. An investigative experiment in the destruction or damage to property investigation

During the investigation of criminal offences involving the destruction or damage to property, an investigative experiment is an effective means of establishing the circumstances of the case and the guilt of the suspect. It has been proved that during an investigative experiment, not only the reliability of the information obtained during the investigation is verified, the scene of the event is recreated, taking into account the situation, details and features of the criminal offence, but also the accuracy of the investigative versions put forward regarding the circumstances of criminal acts. Various types of investigative experiment require the selection of certain participants, location and conditions.

The purpose of the study is to develop a classification of types of investigative experiment and to assess the results of their conduct. For better arrangement, selection of conditions and evaluation of the results obtained, it has been proposed to divide the types of investigative experiment into two groups depending on the participation/non-participation of a suspect, victim or witness in the investigative action. The purpose of the investigative experiment classification in these groups is to reproduce the actions, situation, circumstances of a particular event, to conduct experiments or tests. The first group includes investigative experiments with the participation of a person, which are conducted to establish the ability to hear, see, perform certain actions, the availability of professional, criminal and other skills, awareness of the situation in a particular place related to a criminal offence (verification of testimony on the spot). The second group is investigative experiments without the participation of a person, which are conducted to establish the existence of an objective fact, phenomenon, the course of a particular event as a whole or its stages, the mechanism of trace formation.

Each type of investigative experiment provides suggestions for a specific location and conditions similar to the circumstances of the offence. The positive and negative results of the experiment are the basis for a preliminary assessment in the form of categorical or possible judgements about the circumstances that are being checked or clarified. The reliability or probability of the results of the investigative experiment is determined during the final assessment in conjunction with other evidence established in the proceedings.

Key words: destruction or damage to property, criminal proceedings, investigative experiment, types of investigative experiment, assessment of the results of the investigative experiment.

**ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО;
ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

УДК 347.78

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.30>

Олена Вікторівна Піхурець,

кандидат юридичних наук, доцент,

Харківський національний університет внутрішніх справ,

кафедра цивільно-правових дисциплін;

<https://orcid.org/0000-0001-7512-951X>,

e-mail: elena.pihurets@gmail.com

**ЗНАЧЕННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ ВИЯВЛЕННІ
ПЛАГІАТУ В НАУКОВИХ ТВОРАХ**

Статтю присвячено проблемним питанням використання комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах. Визначено, що проблема плагіату в науці – це не лише питання законодавства, а й прояв зневаги до наукової етики та норм моралі самими науковцями. Досліджено сутність і природу комп'ютерних технологій, їх значення при виявленні плагіату в наукових творах. Окреслено позитивні та негативні моменти при застосуванні комп'ютерних технологій антиплагіату, надано їм оцінку. Зауважено, що перевірка за допомогою онлайн-сервісів має низку суттєвих недоліків. Відповідно, результати обробки інформації за допомогою спеціалізованих програм і сервісів антиплагіату не можуть самостійно бути обставинами, що дозволяють зробити обґрунтовані висновки про наявність або відсутність у науковому творі плагіату.

Ключові слова: плагіат, запозичення, комп'ютерні технології, антиплагіат, академічна доброчесність, науковий твір.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

Для наукового світу мають велике значення сучасні комп'ютерні технології, які суттєво спрощують науковий пошук, але здатні спричинити проблеми. Значною перевагою таких технологій є відкритий доступ до інформації в мережі Інтернет, що дозволяє знайти майже будь-які наукові відомості, матеріал, знання, дослідження тощо. Відкритий доступ – це безкоштовний вільний доступ користувачів мережі Інтернет до наукових матеріалів, що розміщені онлайн, із правом вільно використовувати їх з будь-якою правовірною метою (читати, завантажувати, копіювати, друкувати, цитувати, посилатися на них, індексувати тощо для забезпечення та реалізації освітнього процесу або з метою наукових досліджень) без правових, фінансових

чи технічних перешкод. Відтворення та використання відкритої інформації майже неможливо проконтролювати, що може призвести до порушень у сфері права інтелектуальної власності.

Плагіат завжди існував, але з появою широкополосного, високошвидкісного інтернету та здешевленням доступу до нього набув таких масштабів, що став загрозою розвитку науки, літератури та мистецтва. Найбільше це стосується його прихованої (непрямої) форми, яку інколи дуже складно встановити чи виявити. Відповідно наслідки масового поширення плагіату є надзвичайно негативними та значними, але не усвідомлені суспільством достатньою мірою.

Прикро, але молоді науковці інколи розпочинають свій шлях у науці саме з плагіату, навіть не переймаючись наслідками. Не гребують ним і вже знані вчені. Останнім часом серед політиків, а також керівників вищої та середньої ланки поширилася мода на вчені ступені кандидатів і докторів наук. Завантаженість таких осіб на основній роботі, відсутність у них навичок наукової діяльності призводять до того, що вони часто замовляють написання дисертацій, наукових статей. Виконавці ж, прагнучи прискорити та полегшити реалізацію цього завдання, часом вдаються до плагіату. Використання технічних можливостей для того, щоб знайти відповідний текст, інформацію, скопіювати та видати за результат власного творчого пошуку, у вік комп'ютерних технологій все частіше сприймається як норма та не вважається негативним явищем. І, як наслідок, ми спостерігаємо стрімке поширення феномена плагіату.

Однак відсутні і ґрунтовні, сучасні дослідження щодо рівня плагіату чи інших неправомірних запозичень у творах наукової спільноти. Навіть у разі проведення таких досліджень адміністрації науково-дослідних закладів і закладів вищої освіти чи інших установ системи Міністерства освіти і науки України з метою збереження ділової репутації свідомо фальшують або приховують ганебні статистичні дані. Можливо, це можна пояснити таким чином. Україна 23 червня 2022 року офіційно отримала статус кандидата на вступ до ЄС. Утім, однією з умов набуття членства для нашої держави є посилення боротьби з корупцією. Верховна Рада України 20 червня 2022 року ухвалила Антикорупційну стратегію на 2021–2025 роки, де одним із принципів антикорупційної політики є «формування суспільної нетерпимості до корупції і утвердження культури доброчесності»¹. Відомо, що складовою культури доброчесності є академічна

¹ Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки : Закон України від 20.06.2022 № 2322-IX // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20> (дата звернення: 02.02.2023).

добросесність, до порушень якої належить і академічний плагіат. Відповідно, існування академічного плагіату може поставити під загрозу не тільки довіру до національної науки, а й безпеку нашої країни. Неприпустимим є те, щоб науковці та державні посадовці, від яких залежить прийняття важливих рішень щодо національної безпеки, були нечесними та непрофесійними, тобто вдавались до академічного плагіату. Оскільки неспроможність самостійно здійснити наукове дослідження (аналіз, концепцію, рішення, дисертацію тощо) ставить під сумнів достовірність результатів наукового пошуку, прийнятих рішень та наявність необхідного рівня набутих компетентностей.

Взагалі проблема плагіату в науці – це не тільки питання законодавства, а й прояв зневаги до наукової етики та норм моралі самими науковцями. Фактично плагіат підриває авторитет і довіру до науки в нашому суспільстві, а це робить науку менш життєздатною в сучасних умовах. Тому питання академічного плагіату потрібно вирішувати комплексно та спільними зусиллями.

Стан дослідження проблеми

Питання, пов'язані з виявленням, встановленням та існуванням плагіату в науці в різних аспектах досліджувалися зарубіжними та вітчизняними науковцями, серед яких Ю. Коцюк, І. Петренко, О. Рижко, І. Романова, К. Семенюк, Н. Сорока, Р. Шишка, А. Штефан, О. Штефан, Г. Ульянова та ін. Загалом зазначимо, що останнім часом в Україні та інших країнах опубліковано чимало робіт, у яких досліджується це порушення немайнових авторських прав та юридична характеристика неправомірних запозичень в академічній і науковій сферах. На окрему увагу заслуговує дисертаційне дослідження Г. Ульянової щодо методологічних проблем цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату, де було розглянуто його сутність, розкрито поняття та ознаки й визначено способи цивільно-правового захисту від плагіату в судовому порядку [1]. Проте в роботах названих вище науковців недостатньо досліджувалися особливості використання комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах як окремого виду порушення немайнових авторських прав. Саме тому необхідність вивчення проблемних питань щодо важливості використання комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах не втрачає своєї актуальності і зараз.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є науково-теоретичний аналіз важливості застосування комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах і розгляд сучасних наукових підходів до можливості надання таким технологіям офіційного визнання і тлумачення. Також спробуємо надати практичні рекомендації щодо застосування комп'ютерних

технологій при виявленні плагіату в наукових творах, зробити їхню класифікацію. *Завданнями* статті є дослідження сутності та природи комп'ютерних технологій, їх значення при виявленні плагіату в наукових творах, з'ясування позитивних і негативних моментів при застосуванні таких комп'ютерних технологій, надання їм належної оцінки й визначення напрямів вдосконалення національного законодавства в цій галузі.

Наукова новизна дослідження

Подальшого розвитку дістав науковий підхід щодо важливості застосування комп'ютерних технологій при виявленні плагіату в наукових творах з точки зору побудови оптимальної системи правової охорони авторських творів у контексті глобалізаційних світових процесів у сфері науки. Визначено сутність і природу комп'ютерних технологій, їх значення при виявленні плагіату в наукових творах. Окреслено позитивні та негативні сторони застосування таких комп'ютерних технологій, надано їм відповідну оцінку і сформульовано напрями вдосконалення законодавства.

Основою методології дослідження обраної проблеми є метод системного підходу, а також формально-логічний, діалектичний та структурно-функціональний та інші загальнонаукові методи дослідження. Відмітимо і спеціально-юридичні методи: порівняльно-правовий і формально-юридичний. Основою дослідження є діалектичний метод пізнання такого явища, як комп'ютерні технології. Комп'ютерні технології у статті розглядаються не тільки як засіб виявлення чи доказ плагіату в наукових творах, а й як складова системи протидії порушенням у сфері авторського права. Ця обставина визначає й динаміку нормативного регулювання правовідносин у зазначеній сфері, пошук і трансформацію правових засобів, спрямованих на створення ефективної та надійної системи попередження порушень авторських прав.

Виклад основного матеріалу

Показником професійної та наукової діяльності вченого є публічна демонстрація (публікація) власних результатів досліджень у наукових журналах, коментарях, монографіях, дисертаціях. Завдяки публікаціям учені всього світу обмінюються досвідом, знаннями, здобутою інформацією. Саме кількість таких публікацій та їх цитування є мірою наукового успіху, репутації вчених, тому вони прагнуть до її збільшення. Власне самі наукові твори є результатом доволі тривалого творчого пошуку, систематизації та планування отриманого інформативного матеріалу. Отже, вчений-дослідник має гарантувати оригінальність усіх власних наукових творів (результатів) та їх відповідність встановленим науковими стандартам якості.

Однак при зростанні кількості наукових досліджень неодмінно збільшується й рівень неетичної поведінки окремих учених у наукових

публікаціях, тобто відбувається порушення принципів академічної доброчесності, що може призвести до знецінення науки в майбутньому. Навіть найменший сумнів щодо порушення наукової (академічної) доброчесності в тих чи інших публікаціях повністю підриває довіру до отриманих результатів дослідження, знецінює всю наукову роботу вченого-дослідника та впливає на репутацію в науці аж до її втрати.

Отже, значущість наукових досліджень у будь-якій галузі знань, їх вплив на розвиток суспільства потребує дотримання принципів академічної доброчесності науковою спільнотою. Чесність у науці є запорукою її існування. Якщо вчені вдаються до порушення академічної доброчесності, то про який розвиток науки і техніки можна вести мову? На нашу думку, коли вчений-дослідник обрав собі науковий шлях, він мусить дотримуватися принципів академічної доброчесності, наукової етики, встановлених наукових стандартів якості. В іншому разі він має розуміти, що його недобросовісна поведінка в науці призведе до вкрай тяжких наслідків. Навіть до знецінення науки в прямому сенсі цього слова.

Найпоширенішим видом порушення академічної доброчесності є плагіат чи неправомірне запозичення оригінальних авторських (наукових) творів. Зазначимо, що проблема плагіату є не тільки юридичною, а й етичною. Як слушно зазначає Є. Алісов, моральний бік проблеми плагіату у правовій науці є суттєвим чинником формування світогляду та правової культури правників, визначальною ознакою якого є правовий нігілізм. Звідси і низький професійний рівень науковців, які сприяють у подальшому прийняттю недолугих законів, виданню низькоякісної наукової та навчальної літератури, корупції тощо [2, с. 63]. Саме наявність плагіату в наукових творах є не тільки порушенням немайнових авторських прав, а й проявом зневаги до наукової етики та принципів академічної доброчесності [3, с. 420–421]. Плагіат і безкарність за його використання призвели до того, що наука в Україні дедалі знецінюється. Фактично фальшовані наукові дослідження (статті, дисертації, монографії тощо) поставлені на конвеєр. І ніхто не звертає на це уваги. Ситуація є складною, майже критичною, фактично плагіат є візитівкою національної науки, негативно впливає на її розвиток та на репутацію за межами України. Однак ми не можемо стверджувати, що в нашій країні нічого не робиться для поліпшення становища у цій сфері. Так, утворено національний та інституційний (науковий) репозитарій (база даних наукових текстів, дисертацій, статей), відбувається популяризація академічної культури доброчесності, проводяться тренінги з питань запобігання плагіату тощо.

Водночас згідно з п. 1 ч. 3 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту» заклади вищої освіти зобов'язані вживати заходів, у тому числі шляхом

запровадження відповідних новітніх технологій щодо запобігання та виявлення академічного плагіату в наукових роботах наукових, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та притягнення їх до дисциплінарної відповідальності¹. З урахуванням вимог Цивільного кодексу України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про вищу освіту», маючи на меті запобігання поширенню неправомірних запозичень у наукових творах, науково-педагогічних, педагогічних, інших працівників і здобувачів вищої освіти та популяризацію наукової етики, поваги до чужих творчих здобутків (творів, результатів), правил коректної роботи із джерелами інформації (цитовання), поглиблення ролі й значення права інтелектуальної власності та відповідальності за порушення правил академічної доброчесності, установами системи Міністерства освіти і науки України має бути розроблено дієвий комплекс заходів протидії плагіату.

Нещодавні зміни в Законі України «Про авторське право і суміжні права» стосувалися також і визначення плагіату. Так, плагіат – це опублікування твору або його частини в незмінному або видозміненому вигляді, враховуючи опублікування перекладу іншомовного твору або його частини, під іменем особи, яка не є автором цього твору². Законодавець спробував цим визначенням охопити всі види плагіату, навіть ті випадки, коли використання чужого тексту під своїм іменем не пов'язується з наявністю або відсутністю згоди справжнього автора. Не вдаючись до аналізу сутності цієї категорії, сподіваємося, що такі зміни будуть на краще. Але законодавцю варто звернути увагу й на інші визначення плагіату, що містяться в законодавчих актах. Законодавство має бути узгодженим. Не мають існувати одночасно різні визначення одного і того ж явища. Наприклад, чинне законодавство містить таке визначення академічного плагіату: оприлюднення (частково або повністю) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства. А в цьому разі законодавець допускає легальну можливість поставити своє ім'я під чужим твором за обопільної згоди, хоча будь-які домовленості такого змісту суперечать вимогам законодавства й

¹ Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 02.02.2023).

² Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20> (дата звернення: 02.02.2023).

не можуть породжувати юридичних наслідків. На підставі договору можна передати лише право на використання твору, але не найнове право авторства.

Не існує і єдиного, повного, всебічного та загальноприйнятого визначення категорії плагиату. Зрозуміло, що вчені будуть сприймати цей термін із певним суб'єктивізмом, однак майже всі точки зору з цього приводу можна об'єднати в декілька груп. Так, одні науковці відстоюють позицію, згідно з якою плагиат зводиться до крадіжки (привласнення) не тільки творів, а й ідей чи слів іншої людини та видання (оприлюднення) їх як власних. Інші вважають, що для визнання плагиату є достатнім використання результатів роботи іншої людини без зазначення джерела, звідки вони були взяті. Рідше зустрічається твердження про те, що плагиат – це представлення вже наявних ідей або результатів (продукту) як нових та оригінальних творчих здобутків. Усталеною думкою серед науковців є та, що при плагиаті має відбутися привласнення авторства на твір у галузі літератури, науки та мистецтва повністю або частково¹. Дійсно, сутність плагиату зводиться до присвоєння авторства на чужий оригінальний (літературний, художній, науковий) твір або його частину, тобто це крадіжка інтелектуальна. Отже, обов'язковою ознакою плагиату є привласнення авторства.

Водночас у різних сферах і галузях діяльності людини плагиат має певну персоніфікацію та специфіку. Вважаємо, що у творах наукового характеру варто враховувати відмінності від художньої манери розкриття сюжету в літературних творах, притаманні науковому стилю викладення інформації (об'єктивної дійсності). Головними рисами наукового твору є чіткість, предметність тлумачення, логічна послідовність і доказовість викладення, аргументація та переконливість тверджень, відповідно, він позбавлений ознак літературного чи художнього твору. Натомість останньому притаманні образність поетичного опису, експресія, витонченість суб'єктивного сприйняття об'єктивної дійсності, естетика мовлення, зображувальність, уживання емоційної-експресивної лексики тощо. Завдяки цим ознакам художні літературні твори і передають індивідуальність автора.

Звісно, що будь-які твори науки, літератури і мистецтва тією чи іншою мірою ґрунтуються на раніше створених оригінальних творчих результатах. Можна припустити, що науковці, науково-педагогічні працівники, можливо, і не привласнюють та не бажають привласнювати авторство на чужі твори, бо за них це вже зробили попередники. Так, одна особа (науковець) допустила неправомірне запозичення (плагиат) у науковому творі та оприлюднила його згодом.

¹ Turnitin : сайт. URL: <https://www.turnitin.com/> (дата звернення: 02.02.2023).

Інший учений, навіть не підозрюючи про таке запозичення, використав частину твору попередника із зазначенням джерела та автора. І виходить, що обидві особи є плагиаторами. Однак це не зовсім так. У кожному випадку з підозрою на плагиат (неправомірне запозичення) варто розбиратись окремо.

У сучасну цифрову епоху написання наукового дослідження, доповіді, статті, монографії фактично перетворилося на компіляцію даних із використанням уже наявних матеріалів, джерел. У такому разі авторство некоректно запозичених фрагментів твору важко встановити або взагалі це є неможливим. Одні й ті самі фрагменти тексту твору можуть повторюватися в десятках робіт, ставши загальними фразами, висловленнями (*loci communes*). Багато наукових робіт лише в невеликій частині містять інноваційні дослідження, а в основному є нескінченним тасуванням загальних фраз, тобто розсадником плагиату. Це також стосується наукових статей, тез доповідей, які пишуть претенденти на вчені звання та наукові ступені. Основні результати дисертаційної роботи, як і саме дослідження, має бути подано на розгляд, рецензування, оприлюднено чи опубліковано у провідних фахових журналах, що рецензуються. Однак більшість наукових керівників, експертів, членів спеціалізованих рад та редакторів не можуть забезпечити повноцінну перевірку на плагиат наукових творів, що надходять, можливо, через їхню велику кількість чи зайнятість рецензентів.

Слід враховувати і те, що плагиат не завжди є прямим, зазвичай він є завуальованим (непрямим, прихованим). Відбувається привласнення авторства на чужий твір або його частину, що попередньо були видозмінені особою. При цьому форма твору не змінюється, але текст (зміст) твору зазнає несуттєвих змін шляхом заміни окремих слів та виразів їх синонімічними аналогами (перекладування), але без посилання на першоджерело. Інколи такі дії є ненавмисними. Автор у процесі наукового пошуку та створення власного твору може натрапити на матеріали чи інформацію, що викличуть у нього зацікавлення і схвалення. Згодом ці дані можуть знайти відгук у його свідомості, яка сприйматиме матеріали чи ідеї не як чужі, а вже як власні, оригінальні. Науковець буде абсолютно впевненим у власному авторстві на твір чи його частину. Звинувачення в плагиаті викличуть у нього відверте здивування і навіть обурення.

Саме тому встановлення факту плагиату є досить складною і тривалою процедурою, однак методи його виявлення є відомими. Наразі єдиним в Україні правомірним способом виявлення неправомірних запозичень є судово-лінгвістична експертиза, яка єдина має правові наслідки. Ця процедура для зацікавлених осіб доволі вартісна і тривала. Результат наукового дослідження є складною структурованою науковою працею, що має власну логіку побудови й архітектуру послань. Зазвичай кожен автор використовує запозичення у власному

творі на свій розсуд. І тільки експерт може визначити дійсний обсяг неправомірних запозичень у творі (тексті) та скласти висновок про оригінальність наукового твору. У процесі експертизи судовий експерт чи фахівець у цій галузі знань порівнює безліч слів, послідовність фраз, стилістику тексту, особливості мови та інші чинники відповідно до затвердженої методики. Встановлення факту наявності чи відсутності плагіату – це вже компетенція суду, який ґрунтується у своїй діяльності виключно на норми законодавства. Сама по собі судова процедура встановлення факту наявності чи відсутності плагіату є окремою проблемою та потребує детального аналізу.

Звичайно, що проведення судово-лінгвістичної експертизи вимагає багато ресурсів і часу, значна частина якого витрачається на створення таблиць зіставлення текстів. Відповідно, цей спосіб є дуже трудомістким, бо ретельна перевірка всього твору потребує не одну годину часу. Набагато швидше це роблять спеціальні комп'ютерні програми та онлайн-сервіси¹, які значно полегшують процес встановлення запозичень у більш простий і технічний спосіб. Взагалі з розвитком комп'ютерних технологій та пошукових систем у мережі Інтернет з'явилася можливість встановлення факту запозичення чи плагіату за допомогою пошуку відповідного фрагмента тексту в цифровій мережі. Це доволі простий, швидкий та невитратний спосіб, хоча і не є судовою експертизою та не породжує наслідків. Так, можна увести короткі характерні висловлювання з твору, які, на думку автора, неправомірно запозичені плагіатором, у будь-яку пошукову систему, наприклад Google, і майже відразу вона виявить або не виявить можливі збіги тексту. Якщо раніше автор міг здогадуватись про неправомірне використання чи запозичення його твору, то в епоху цифрових технологій це майже неможливо. Сьогодні розвиток інформаційних технологій дає можливість не тільки для швидкого та практично неконтрольованого використання твору (копіювання, сканування, відтворення тощо), а й створює умови для виявлення неправомірного запозичення.

Існують і комп'ютерні програми (Plagiarisma², Advego Plagiatus³, UNICHECK⁴, Etxt Antiplagiat⁵ та ін.) для перевірки творів на унікаль-

¹ Plagiarism detection // Wikipedia : сайт. URL: http://en.wikipedia.org/wiki/Plagiarism_detection/ (дата звернення: 02.02.2023).

² PLAGIARISMA : сайт. URL: <http://plagiarisma.net/> (дата звернення: 02.02.2023).

³ Advego : сайт. URL: <http://advego.ru/plagiatus/> (дата звернення: 02.02.2023).

⁴ UNICHECK : сайт. URL: <https://unicheck.com/uk-ua> (дата звернення: 02.02.2023).

⁵ TXT.RU : сайт. URL: <http://www.etxt.ru/antiplagiat/> (дата звернення: 02.02.2023).

ність (оригінальність), які звіряють увесь текст як з матеріалами мережі Інтернет, так і з власними базами даних, що включають значну кількість студентських, наукових та інших творчих праць. Проте пошук за допомогою онлайн-сервісів не завжди виявляє перекази текстів або запозичення з видань, що не опубліковані в мережі. Зазначимо, що інколи такі системи антиплагіату сприймають як такі, що можуть поставити крапку у встановленні плагіату певної статті чи навіть дисертації. Однак результати комп'ютерної перевірки є юридично нікчемними, бо плагіат – це порушення авторських прав, яке встановлюється судом за наявності відповідних доказів, що входять у предмет доказування [4, с. 32].

Умовно сервіси антиплагіату, що використовуються для пошуку запозичень, можна розділити на три групи:

– пошукові системи інтернету, які не призначені для пошуку запозичень, але можуть їх знайти. Наприклад, пошукові системи «Google» чи «Yahoo!» розпізнають деякі наукові роботи та запозичення в них, зокрема з порушенням правил цитування (наприклад, сервіс «GoogleScholar» інтегрується в пошук Google). Враховуючи динаміку мережевих інформаційних масивів, знайдені модулем копії можуть існувати в момент пошуку, але не пізніше. Це призводить до того, що звернення до знайденого джерела запозичення в інтернеті може бути вкрай непростим, а часом і зовсім неможливим. Ця обставина і навіть послідовне поповнення бази інформаційних даних онлайн-сервісів призводить до того, що важливим є час проведення перевірки, оскільки різні за часом звернення до пошукового сервісу дають різні результати;

– метапошукові сервіси антиплагіату (наприклад, Advego Plagiat), які не мають власної значної бази творів. Вони працюють за допомогою формування викликів на основі твору, що перевіряється, до популярних пошукових сервісів мережі Інтернет, інтерпретують їх результати, використовують стоп-слова та проводять вибірку (непослідовну) перевірку твору. Особливістю метапошукових систем антиплагіату є їхні актуальні бази даних, доступ до закритих матеріалів, документів (інформації), що не розміщені у вільному доступі або є вільними в доступі, але є у форматі, пошук якого не підтримується;

– спеціалізовані сервіси антиплагіату із власними алгоритмами пошуку збігів (запозичень) та базами документів, творів, матеріалів. Особливістю таких сервісів є спеціалізовані алгоритми пошуку, власні закриті бази даних з унікальним вмістом, висока швидкість роботи. Однак такі сервіси є и у використанні, не кожен має змогу їх собі дозволити.

Наприклад, онлайн-сервіс «UNICHECK» є метапошуковою системою для перевірки академічних робіт на унікальність. Вона дозволяє

виявити ступінь оригінальності, відсоток запозичення в тексті роботи і є допоміжним інструментом для визначення правомірності цитування та рівня плагіату. UNICHECK допомагає підвищити якість оригінальних текстів, а не просто вказує на текстові збіги¹. Він набув поширення серед установ системи Міністерства освіти і науки України. Зараз перевірка академічних робіт за допомогою цього онлайн-сервісу є обов'язковою умовою для захисту курсових робіт, дисертаційних досліджень та публікації наукових статей. UNICHECK має інтуїтивно зрозумілий інтерфейс, який досить зручний у використанні. Після перевірки тексту системою формується звіт. Загалом швидкість завантаження та перевірки академічних робіт на унікальність залежить від завантаженості використовуваної системи, але час, що витрачається для такої перевірки, дедалі зменшується за рахунок розгортання системи та завдяки потужностям Amazon. Для формування звіту, як правило, потрібно кілька хвилин.

Основу звіту становить таблиця з посиланнями на запозичені твори (тексти) та відсотками їх запозичення в роботі, а також повний текст документа з виділеними фрагментами, які система розпізнає як запозичені. У звіті подаються такі дані: загальний відсоток плагіату в роботі (відсоток унікальності, обсяг запозичення); список джерел запозичення; вказівки на фрагменти, де необхідно оформити текст як цитату та посилання на джерело, тощо. Системою допускається і післяобробка тексту та аналіз звіту фахівцем. Також є можливість видалення посилань на джерела запозичення в таблиці, проте зняти виділення безпосередньо з фрагмента в тексті не можна, що не завжди зручно. Фактично отриманий у результаті «технічної» перевірки звіт вимагає додаткового аналізу. Система майже не враховує службові частини наукових робіт (титульний лист, вступ, посилання на нормативно-правові акти, висновки, список використаних джерел) і оцінює їх як плагіат, що в деяких випадках сягає 20–25 % загального обсягу текстових запозичень. Залежно від твору системи антиплагіату та часу дослідження перевірка одного й того ж документа, що містить або ні службові частини, дає принципову різницю (± 15 % знайдених запозичень).

Водночас мінімально допустимий відсоток оригінальності чи унікальності наукового твору системами антиплагіат становить 80 %. Можливо, такий відсоток є виправданим. Однак така величина здебільшого досягається штучним шляхом. Гуманітарна творча робота на кшталт есе, шкільного твору з літератури здатна показати такий

¹ UNICHECK : сайт. URL: <https://unicheck.com/uk-ua> (дата звернення: 02.02.2023).

значний відсоток, але більшість унікальних наукових праць, наприклад з медицини чи з будь-якої галузі техніки, будуть мати меншу величину. То чи слід вважати такі твори неоригінальними?

Жодна з наявних систем антиплагиату не враховує правомірні запозичення, цитування, самоцитування, посилення на законодавство (сприймає їх як плагіат). Великою проблемою під час перевірки є і науковий (літературний) огляд та опис методики дослідження. Зазначені частини сприймаються системою як запозичені, незважаючи на вказівку авторами наукових робіт на першоджерела. Отже, деякі типи наукових робіт все ж таки можуть містити плагіат. Навіть наша стаття при перевірці на плагіат буде мати певний відсоток запозичень.

Існують такі технічні роботи, що характеризуються як «повторити за зразком». Наприклад, обчислювальні завдання та розрахунково-графічні дослідження, суть яких полягає в копіюванні фрагмента завдання, підставленні чисел зі свого варіанту та власні розрахунки. Зрозуміло, під час перевірки системою антиплагіат буде виявлено високий рівень запозичень. Антиплагіатом майже не розпізнаються формули (математичні, фізичні, хімічні), що обмежує його застосування для точних галузей науки. Іноколи система не визначає дійсне першоджерело запозичення, вказує лише на ті твори в мережі Інтернет, де використовувались відповідні матеріали. Тому іноколи неможливо визначити, чи використовував автор наукової роботи (дисертації, статті) при підготовці і виконанні власної праці першоджерело або скористався базою інтернету без аналізу певного тексту спеціалістом.

UNICHECK чи схожі сервіси є, безперечно, корисним помічником, але проблема полягає в тому, що застосовується він переважно в наукових роботах, які оприлюднюються: курсові роботи, дипломні проекти, наукові статті, дисертації. Що робити з тими видами робіт, які не вимагають оцінки висококваліфікованих фахівців? Викладачі та наукова спільнота залишаються віч-на-віч з великою кількістю різноманітних робіт, які переважно є запозиченими з творів інших авторів. Зазначимо, що інтенсивність розвитку комп'ютерних технологій породжує й ефективні програми технічного обходу систем антиплагиату (AntiPlagiatKiller), що дозволяють користувачеві довести текст до майже 90–100 % унікальності. Ці програмні продукти набули значної популярності та широко застосовуються і в Україні через їхню доступність, високу швидкість роботи. У подальшому програми технічного обходу систем легко нейтралізуються творцями антиплагиату навіть без отримання відповідного продукту. Але для цього потрібен час, протягом якого можуть отримати позитивний висновок значна кількість робіт.

AntiPlagiatKiller використовує вразливості в системі антиплагиату та підвищує до необхідного відсотка унікальність чи оригінальність

тексту. Алгоритм AntiPlagiatKiller аналізує твір і рекомендує, де необхідно змінити текст (прибрати старе слово, додати нове слово, змінити повторення, уникнути вірогідність запозичення, перефразувати тощо), та пропонує певні дії для підвищення відсотка унікальності. Наприклад, приховати неправомірні запозичення шляхом заміни літери одного алфавіту на подібну за написанням літеру іншого алфавіту (українську «а» на німецьку «a»), перефарбувати в колір фон прогалин, окремі літери, крапки або інші символи. Слід зазначити і такі способи обходу антиплагіатної системи: вставка невидимого тексту, недрукованих символів, додавання орфографічних помилок, застосування синонімайзерів (програм для автоматичної чи напівавтоматичної заміни слів на синоніми), перефразування окремих частин чи всього тексту наукового твору. Майже всі антиплагіатні програми налаштовані на виявлення в тексті наукової роботи запозичення з власних чи інших джерел, що є в базі даних програм. Запозичений текст, який є видозміненим, перефразованим, тобто відмінним від оригіналу, комп'ютерна програма наразі визначити неспроможна.

Існують й інші недоліки антиплагіатних сервісів. Хоча вони і постійно розвиваються, але все ще залишаються недосконалими. Так, переважно їхньою базою є застарілі джерела. Цілі теми або галузі науки не включені до баз даних системи. Іноді дається позитивний висновок на роботи, які повністю запозичені з декількох маловідомих джерел через повільне поповнення бази даних онлайн-систем. Інколи система антиплагіату не спрацьовує або помилково спрацьовує на поширені фразеологічні чи стилістичні звороти. Це перш за все стосується стилістичних зворотів, характерних для науки. Наукова мова є емпірично обмеженою (наприклад, технічні науки, медицина), використання одних і тих же словесних, стилістичних зворотів є поширеним явищем.

Так, наприклад, роботи юридичної спрямованості мають містити фрагменти нормативно-правових актів, рішень суду. Особливо важко доводиться вченим-юристам, у роботах яких неминуче присутня певна кількість професіоналізмів («керуючись статтею...», «згідно з пунктом № статті...», «відповідно до закону про...», КК України, ЦК України тощо) – слів і виразів, для яких неможливо віднайти синоніми і які система антиплагіату фіксує як неправомірне запозичення (плагіат). Тому постає питання, якщо практику використання стилістичних зворотів все одно не змінити, чи потрібно їх взагалі перевіряти? Чи може виключити їх з тексту, що перевіряється? Вважаємо, що невеликі фрагменти, які мають характер загальнонавчаних виразів та зворотів, що є природними для наукового тексту, де використовуються відповідний професійний лексикон, мають стати ви-

нятком при перевірці на унікальність. Відповідно такі фрагменти тексту слід вважати такими, що відповідають кваліфікаційними вимогами, стандартами, правилами наукової школи.

Готове наукове дослідження передбачає наявність проміжних публікацій, які містять його основні положення, отримані в процесі створення. Зміст проміжних публікацій переважно має відповідати основній дисертаційній роботі. Можливо, це не зовсім правильно, однак є нормативні вимоги, яким має відповідати дисертація. Під час творчої роботи над певною науковою проблематикою та протягом тривалого часу науковець публікує похідні твори, які засновані на одній або кількох його працях. Виникає проблема самоцитування та великої кількості повторюваних робіт (самоплагіат). Але якщо науковець працює довгий час і лише в певній галузі знань, припустимим є і публікація повторюваних або похідних творів. Зрозуміло, що такі твори не мають повторювати слово в слово вже наявні наукові праці. Як, на нашу думку, і результати подальших інтерпретацій наукової роботи не мають бути абсолютно новими. Науковий пошук здійснюється за певними принципами, що передбачають наявність у роботі ідей, концепцій, аналізу, експериментів тощо. Певно, що зазначені ідеї, думки, точки зору вже кимось, колись та десь, можливо, уже висловлені чи оприлюднені, хоча і не чітко або частково. У такому разі варто дотримуватись правил цитування джерела походження твору або його автора. Коли це неможливо, слід вказати на переказ чи згадку про це в наукових матеріалах, які є в наявності. В іншому разі всі без винятку аспіранти, вчені, дослідники при написанні наукових творів, статей, дисертацій змушені займатися абсолютно марною для науки справою – перефразуванням текстів своїх доповідей та статей, опублікованих раніше в наукових журналах, оскільки, за логікою програми-антиплагіат, включення текстів цих робіт до подальших праць (дисертацій, статей, монографій) у незмінному вигляді є плагіатом.

Закритість алгоритмів самого комп'ютерного забезпечення може стати проблемою для унікальних наукових творів. Хоча це і не є принциповим недоліком. Крім того, алгоритм програмного забезпечення з часом змінюється чи удосконалюється, причому зміни можуть бути як у бік посилення вимог для перевірки, так і у бік пом'якшення. Це породжує певне невдоволення серед авторів, для яких такі зміни виявилися принциповими, оскільки в процесі успішної перевірки на плагіат може втратитись унікальність оригінального твору. Закритість баз даних систем антиплагіату автоматично передбачає вірогідність зловживання з боку адміністрування комп'ютерних технологій чи відповідальних осіб у роботі з ними та дозволяє

маніпулювання, тобто виключати чи включати будь-які твори. Повної довіри до сервісу не буде.

Варто звернути увагу і на широке використання терміна «оригінальність» («відсоток оригінальності» або «відсоток унікальності» тексту, що перевіряється), який підміняє собою вихідне значення цього слова і насправді означає «не знайдено в базі». Слушним є вживання терміна «запозичення». Водночас є незрозумілим питання щодо відсотка цитування від обсягу роботи, який є допустимим, особливо, коли йдеться про цитування одного джерела. Початкових вимог не встановлено, проте відправна точка є необхідною. З точки зору авторського права навіть 1 % запозичення є плагіатом або коли цитування певного джерела не відповідає чи вийшло за межі визначеної мети. Тому питання про мінімально допустимий відсоток оригінальності (унікальності) може вплинути на застосування систем антиплагіату чи ускладнити діяльність експертів. І хоча ця проблема має швидше організаційний характер, вона вказує на те, що будь-яка автоматизована система технічної перевірки наукових творів є лише інструментом, посередником між експертом та базою документів, а сама перевірка є трудомістким інтелектуальним процесом і має бути індивідуальною в кожному випадку. Рішення про оригінальність, унікальність наукового твору завжди залишається за науковим керівником, консультантом, редакцією, експертом тощо. Саме ці особи мають оцінити характер виявлених системою антиплагіат запозичень у тексті, що поданий на розгляд.

Отже, результати обробки інформації за допомогою спеціалізованих програм і сервісів антиплагіату не можуть самостійно бути обставинами, що дозволяють зробити обґрунтовані висновки про наявність або відсутність у науковому творі плагіату. Такі сервіси та програми дійсно допомагають у виявленні плагіату як додатковий інструмент для пошуку можливих збігів тексту з подальшим їх аналізом і обробкою спеціалістом [4, с. 32].

Висновки

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зазначити, що комп'ютерні технології антиплагіату не можуть бути мірилом якості наукового твору (дослідження, статті, монографії). Інколи розробники комп'ютерної системи антиплагіату не підозрюють навіть про існування багатобайтових кодувань, що здатні маніпулювати окремими службовими символами та можуть створити ефективні технічні засоби обходу сервісів антиплагіату. Але поточна ситуація в країні вимагає все ж таки використовувати сервіси перевірки на плагіат (навіть з усіма їх недоліками). Проте якими б привабливими та простими в застосуванні не були сервіси антиплагіату, необхідно проводити певну

роботу з підвищення поваги до авторських прав інших осіб й інформаційної культури щодо дотримання правил цитування та використання першоджерел, правомірного запозичення, використання відповідних норм української мови (поміщення тексту в лапки, позначення посилання на джерело у квадратних дужках після цитати).

Не слід забувати і про певну дисципліну науковців при поводженні з інтернет-ресурсами з урахуванням динаміки глобальної мережі: будь-яка робота з цифровими версіями книг, монографій, статей, емпіричних джерел має відповідати встановленим вимогам та національному законодавству. Потрібно чітко усвідомлювати сутність цифрового середовища, в якому доводиться працювати сучасному автору наукових творів, що наповнене дублікатами, фальсифікатами, повне шахраїв та інституційної невизначеності, але водночас середовища, де стрімко розвивається теорія та практика перевірки на оригінальність (унікальність) наукових текстів. Утім, сучасні комп'ютерні технології антиплагіату все ще потребують удосконалення. Особливо в частині вироблення більш чітких та прийнятних критеріїв, що повинні включати в себе лояльніші вимоги до службової частини наукового твору (титульний лист, зміст, вступ, висновки, список джерел, додатки), до обсягу твору, стилістики мови, галузі науки тощо. Алгоритм сервісу антиплагіату має враховувати сталі стилістичні звороти та особливості окремих галузей науки і техніки.

Покращення та підтримання здорового морального клімату в науковому середовищі сприятиме поширенню інформації про випадки недотримання етичних норм у сфері академічної доброчесності. Така інформація буде доводитись до наукової громадськості з метою створення атмосфери нетерпимості до «перевертнів» у науці. Отже, особа, яка порушила етичні норми і вчинила академічне шахрайство, повинна понести реальне покарання, встановлене законодавством. Плагіат – це соціальне явище і боротися з ним слід шляхом зміни менталітету наших громадян, підвищення рівня етики та морального самоконтролю, а не вживати певних заходів після його виявлення. Тільки правовими засобами практично неможливо побороти таке явище, як плагіат. Саме тому цю проблему слід вирішувати комплексно, шляхом застосування ефективних механізмів його попередження.

Список бібліографічних посилань: 1. Ульянова Г. О. Методологічні проблеми цивільно-правового захисту прав інтелектуальної власності від плагіату : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 445 с. 2. Алісов Є. О. Про деякі негативні тенденції правової науки в Україні. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2009. Вип. 18. С. 63–71. 3. Ульянова Г. О. Напрями попередження наукового плагіату. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. XIII.

С. 420–428. 4. Сопова К. Методи виявлення плагіату в наукових публікаціях. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2017. № 4. С. 31–37.

Надійшла до редколегії 04.02.2023

Прийнята до опублікування 28.02.2023

Pikhurets O. V. The significance of computer technologies in detecting plagiarism in scientific works

The article analyses problematic issues regarding the importance of using computer technologies in detecting plagiarism in scientific works. It was determined that the problem of plagiarism in science is not only a matter of legislation, but a manifestation of disdain for scientific ethics and moral standards by the scientists themselves. The issue of academic plagiarism must be solved comprehensively and with joint efforts, by applying effective mechanisms to prevent plagiarism.

There is no single, complete, comprehensive and generally accepted definition of the category of plagiarism. The essence of plagiarism is the assignment of authorship to someone else's original (literary, artistic, scientific) work or its part.

The development of information technologies creates conditions for detecting illegal borrowing. Special computer programmes and online services check works for originality much faster. The essence and nature of computer technologies, their importance in detecting plagiarism in scientific works are studied. Positive and negative points in the application of computer anti-plagiarism technologies were identified, and an appropriate assessment was given to them.

It is substantiated that plagiarism has a certain personification and specificity in various spheres and branches of human activity. The anti-plagiarism system almost does not take into account official parts of scientific works (cover letter, introduction, references to normative legal acts, conclusions, list of used sources) and evaluates them as plagiarism. The algorithm of the anti-plagiarism service must take into account constant stylistic turns and peculiarities of certain branches of science and technology. We believe that the results of new interpretations of scientific work should not be completely new. It is noted that checking with online services does not always reveal translations of texts or borrowings from editions not published online.

Accordingly, the results of information processing with the help of specialized anti-plagiarism programmes and services cannot independently be circumstances that allow making reasonable conclusions about the presence or absence of plagiarism in a scientific work. Anti-plagiarism services and programs really help in detecting plagiarism as an additional tool for searching for possible matches of the text, followed by their analysis and processing by a specialist.

But the situation with plagiarism still requires the use of plagiarism checking services (even with all their shortcomings). However, no matter how attractive and easy-to-use anti-plagiarism services are, it is necessary to do some work to improve information culture and respect for the copyrights of others.

Key words: plagiarism, borrowing, computer technology, anti-plagiarism, academic integrity, scientific work.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 37.09,355/359

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2023.2.31>

Максим Вячеславович Владимиров,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра вогневої підготовки (доцент);*

 <https://orcid.org/0000-0002-0519-9405>,
e-mail: vladi7260@gmail.com;

Анатолій Олександрович Балац,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра вогневої підготовки (старший викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-9251-8365>,
e-mail: papat.1704@gmail.com;

Юрій Юрійович Пустовий,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра вогневої підготовки (викладач);*

 <https://orcid.org/0000-0001-6898-4139>,
e-mail: ypustovoy0602@gmail.com;

Вікторія Володимирівна Підгайна,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
навчальна група Ф1-203 факультету № 1 (курсантка);*

 <https://orcid.org/0000-0002-6981-3304>,
e-mail: victoriapidgaina999@gmail.com

**ОТРИМАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИМИ ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК
ІЗ ВОГНЕПАЛЬНОЮ ЗБРОЄЮ В СУЧАСНИХ РЕАЛІЯХ
ТА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ**

Проаналізовано підготовку поліцейських у поводженні з вогнепальною зброєю згідно з керівними документами, розробленими до початку повномасштабної російської агресії. Встановлено аспекти, які враховують досвід і знання кандидатів до Національної поліції перед навчанням у закладах вищої освіти МВС України. Досліджено напрямки покращення якості отримання знань із вогневої підготовки, які впливають на готовність поліцейського до захисту країни. Розглянуто питання щодо сприяння патріотичному вихованню та розвитку спеціальних закладів освіти для підготовки майбутніх поліцейських.

Ключові слова: вогнепальна зброя, навички поліцейських, вогнева підготовка, навчання правоохоронців, законодавство, відбір кандидатів, кульова стрільба, воєнний стан.

Оглядова стаття

Постановка проблеми

Підготовка поліцейських в умовах війни та сучасних реалій стає надзвичайно важливою для забезпечення національної безпеки і захисту прав та свобод громадян. У зв'язку зі змінами в навчальному процесі важливо забезпечити підготовку майбутніх поліцейських практичними навичками зі стрільби та застосування, використання вогнепальної зброї, а також певним досвідом і витривалістю. Однак наявність відповідного обладнання та зброї, а також зміни в законодавстві й розширення повноважень правоохоронців у воєнний стан спричиняє зростання навантаження на правоохоронні органи. Тому, на нашу думку, потрібно переглянути керівні документи та провести необхідні зміни в законодавстві з метою покращення підготовки поліцейських та зменшення негативного впливу на їхнє психологічне здоров'я. За час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну багато аспектів у навчанні змінювалось. Значну увагу слід приділити підготовці поліцейських у закладах освіти системи МВС України. Майбутній поліцейський має бути не лише досвідченим, а й витривалим до складнощів, які виникають під час несення служби, мати практичні навички зі стрільби, впевнено володіти вогнепальною зброєю.

Під час воєнного стану працівники поліції потрапили в умови, до яких вони не були готові повною мірою, а саме: відсутність відповідної екіпіровки, наявність зразків зброї, поведження з якими потребує більш поглибленого вивчення службовцями. Але попри всі умови, підготовка поліцейських здійснюється в режимі реального часу: вивчаються певні динамічні вправи, провадиться робота з вогнепальною зброєю відповідно до керівних документів, які, на нашу думку, потребують переробки в умовах сьогодення, а саме під час воєнного стану в Україні.

Необхідною умовою подальшої демократизації суспільства, яке потрапило у складні умови сьогодення, в раптовий період війни, є утвердження верховенства права, впровадження необхідних реформ законодавства в цьому напрямі. Органи, які виконують певну для держави роль в умовах воєнного стану, отримують розширені повноваження для цієї роботи.

Після такого впровадження змінюється рівень працьовитості, відповідальності особового складу Національної поліції та інших силових структур України, які займаються попередженням злочинів,

розкриттям і розслідуванням кримінальних правопорушень, що супроводжується постійним носінням та зберіганням вогнепальної зброї. Це також підвищує психологічне навантаження на правоохоронців, тому що постійне носіння вогнепальної зброї дає відчуття підвищеної відповідальності та безпеки працівника поліції. Цей аспект так само потребує додаткового дослідження щодо правил носіння та зберігання вогнепальної зброї, а також психологічного навантаження та розвантаження правоохоронця після несення служби.

Отже, не викликає сумніву важливість інформаційного підходу до характеристики чи підбору посад чи посадових осіб, а також щодо їх психологічного стану і технічної соціально-професійної підготовки до служби в органах внутрішніх справ, враховуючи обставини сьогоднішнього дня. Це дуже важливий аспект у підборі майбутнього правоохоронця.

Потрібно зауважити, що впевнене володіння вогнепальною зброєю з дотриманням усіх правових норм та вимог безумовно допомагає в боротьбі проти агресора. Це потребує нових підходів до викладання дисципліни «Вогнева підготовка» в закладах вищої освіти МВС України.

Враховуючи викладене вище, слід зазначити, що набуття первинного досвіду в поводженні з вогнепальною зброєю майбутні правоохоронці мають отримувати ще юнаками, зокрема у спортивних школах, секціях із кульової стрільби.

Стан дослідження проблеми

Дослідження окресленої у статті проблеми проводиться вперше в Україні, тому що наша держава після проголошення незалежності жодного разу не перебувала в режимі воєнного стану і ніхто не передбачав саме військової агресії з боку росії. Науковою спільнотою ці проблемні питання, які постали перед Україною, раніше не розглядалися і тільки з початком вторгнення росії в Україну почали набувати актуальності. Тому у статті аналізуються питання підготовки поліцейських в Україні до застосування й використання вогнепальної зброї саме в умовах війни та сучасних реалій. Правила поводження з вогнепальною зброєю, отримання практичних навичок зі стрілецької зброї стали більш актуальними. Підготовка поліцейських відбувається в режимі реального часу, але під час дії воєнного стану з'являються такі проблемні питання, як відсутність необхідної екіпіровки та зброї, матеріальної бази щодо організації та проведення навчально-тренувальних стрільб.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в дослідженні правил поводження з вогнепальною зброєю, її застосування на практиці й отримання практичних

навичок поведження зі стрілецькою зброєю, відбору кандидатів до лав Національної поліції України в умовах війни та реалій сьогодення.

Зазначена мета зумовила такі *завдання*:

– проаналізувати правила поведження з вогнепальною зброєю та її застосування на практиці;

– вивчити методи отримання практичних навичок зі стрілецької зброї та визначити їх ефективність у підготовці майбутніх поліцейських;

– дослідити процес відбору кандидатів до лав Національної поліції України в умовах війни та сучасних реалій;

– проаналізувати проблеми підготовки поліцейських у закладах освіти системи МВС України під час дії воєнного стану та визначити шляхи вирішення цих проблем;

– розглянути вплив розширення повноважень на персонал органів, що займаються попередженням злочинів та розслідуванням кримінальних проступків, на їхню працездатність та психологічний стан.

Наукова новизна дослідження

Вперше проведено комплексний аналіз керівних документів щодо підготовки поліцейських у поведженні з вогнепальною зброєю, з'ясовані обставини та недоліки, які ускладнюють роботу в цьому напрямку під час дії режиму воєнного стану, проаналізовані шляхи підвищення професійного рівня поліцейських при вивченні дисципліни «Вогнева підготовка».

Виклад основного матеріалу

Повномасштабна війна з російською федерацією спричинила погіршення криміногенної ситуації, як наслідок, розширилась сфера діяльності правоохоронної системи, поглибився розподіл праці за функціональними і посадовими ознаками, зросла актуальність захисту прав і свобод людини в демократичній державі, яка будується в Україні навіть під час збройної агресії, набула все більшого значення професійна підготовка співробітників органів внутрішніх справ. Якщо порівняти показники до початку повномасштабного вторгнення та нинішні, то ситуація ускладнилась. За період ведення бойових дій окупанти вчинили сотні злочинів, серед яких жорстокі вбивства, серії звалтувань та знущань, знищення приватного майна. Правоохоронні органи розслідують ці справи і на сьогодні викривають всі факти агресії. Якщо розглядати масштабно, то натеper ситуація є нестабільною та дуже складною, що не зменшує обов'язків правоохоронців щодо захисту населення України.

Насамперед варто розглянути основу, на яку буде спиратися поліцейський. Спочатку увагу потрібно приділити етапу відбору кандидатів на навчання, а саме їхній фізичній підготовці та проходженню

військово-лікарської комісії. До закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, на денну форму навчання можуть бути зараховані громадяни України, які станом на 31 грудня року вступу мають вік 17 років та не старші 30 років. Медичне обстеження показує придатність кандидатів за станом фізичного та психічного здоров'я, а перевірка рівня фізичної підготовки вказує, наскільки витривалим і готовим є майбутній правоохоронець. Служба в поліції потребує високого рівня фізичного розвитку, сили й витривалості та відповідних психологічних рис, тому до кандидатів висуваються особливі вимоги щодо стану здоров'я, фізичного розвитку та індивідуальних психофізіологічних особливостей. Так, одним з основних напрямів розвитку фізичної культури і спорту серед правоохоронних органів, військовослужбовців є заняття фізичною підготовкою та участь у змаганнях із професійно-прикладних видів спорту, що позитивно впливає на волевий та психологічний стан. Фізична підготовка у правоохоронних органах спрямована на збереження здоров'я, творчої і трудової діяльності, життєво важливих навичок співробітника, необхідних для виконання оперативно-службових завдань. Зміст фізичної підготовки становлять теоретичні знання, фізичні вправи, практичні навички та уміння. Все це сприяє вихованню сміливості, рішучості, ініціативи, наполегливості, самостійності, впевненості у своїх силах, психічної стійкості. Тому існують спеціальні вимоги до фізичної підготовки правоохоронців, зокрема вміння виконати основні вправи як при вступі, так і при складанні нормативів під час проходження служби. Переліком вправ, обов'язкових для виконання, є: підтягування на перекладині, згинання та розгинання рук в упорі лежачи, комплексна силова вправа, гімнастично-силовий комплекс, біг на дистанції, човниковий біг та ін. До основних вправ при вступі належать: згинання та розгинання рук в упорі лежачи, біг на дистанцію та комплексно-силова вправа. Перевірка рівня фізичної підготовки визначається у два етапи. Варто зазначити, що тільки після проходження військово-лікарської комісії, яка поділяється на два напрями – фізичний та психологічний, може проводитися перевірка рівня фізичної підготовки [1]. Всі аспекти, які були наведені вище, мають важливе значення, адже поліцейські зобов'язані подавати гідний приклад молодому поколінню та населенню загалом. До здорового способу життя потрібно привертати увагу з дитинства. Тому під час навчання багатьох курсантів залучають для проведення профорієнтаційної роботи з учнями шкіл або ліцеїв. У процесі цих зустрічей майбутні правоохоронці закликають молоде покоління активніше займатися фізичною підготовкою, що стане важливим фактором при виборі майбутньої професії.

Через те, що майбутній поліцейський повинен занурюватися у специфіку своєї роботи, він має розуміти, що найважливішим етапом буде вивчення матеріальної бази та закріплення практичних навичок. Правоохоронцю необхідно набувати знань із різних дисциплін, а особливо з такої дисципліни, як «Вогнева підготовка», адже в сучасних реаліях потрібно насамперед отримати практичні навички зі стрільби та поводження зі зброєю, що передбачає наявність усіх зразків вогнепальної зброї, з якою поліцейський буде стикатися під час подальшого проходження служби. Предметом дисципліни «Вогнева підготовка» є знання, вміння і навички компетентного поводження зі зброєю й боєприпасами в рамках службової діяльності поліцейських. Її мета навчити вправному володінню зброєю, веденню влучного вогню в різних обставинах, забезпечити виконання службових обов'язків, пов'язаних із носінням, зберіганням, застосуванням і використанням зброї [2, с. 8].

Сучасні реалії виявили недоліки в озброєнні силових структур нашої країни на початку повномасштабного вторгнення РФ, тому насамперед було б доцільним звернути увагу на озброєння України і порівняти його зі зброєю країни-агресора та країн – членів НАТО. Якщо говорити про співвідношення техніки, зброї, що їх має Україна та російська федерація, то, як зазначив Президент України Володимир Зеленський, воно становить 1:20. Але внаслідок того, що країни Європи та НАТО активно постачають боєприпаси та інше озброєння України для відбиття нападу країни-агресора заради збереження суверенітету та з метою захисту життя та здоров'я, честі і гідності, недоторканності та свободи людини як найвищої соціальної цінності, російська федерація, на нашу думку, без сумніву, зазнає поразки. Озброєння країн Європи та НАТО є найпотужнішим (вогнепальна зброя, самохідні гаубиці, літальні апарати, ракетні системи), тому Україна має можливість завдати значних і точних ударів по позиціях противника. Насамперед потрібно звертати увагу на основні аспекти всієї зброї, тобто порівняти її, що є одним з визначальних факторів її якості. Але для оволодіння певними зразками зброї НАТО необхідно приділити увагу тому, щоб інструктори отримали необхідну кваліфікацію, навички та знання для подальшого якісного навчання осіб, які під час своєї службової діяльності будуть озброєні цими зразками.

Порівнювати вогнепальну зброю агресора і ту, яку надають нам країни-партнери, потрібно за двома принципами: принципом сучасності та принципом фінансування виготовлення зброї. Зброя, яку застосовує РФ, виготовлялась у середині ХХ століття, тобто багато років тому, що не можна сказати про зброю європейського зразка. Щодо ціни виготовлення боєприпасів, то це дуже дорого та неефективно, адже б'є по бюджету країни-виробника, це чудово показано на прикладі

Радянського Союзу. НАТО ж має дзеркальний підхід до цього – виготовлення таких боєприпасів, зброї розподіляється між державами-членами, тому рівномірно та раціонально кожна країна виготовляє певний вид зброї єдиного зразка, що є дійсно ефективним. Наша держава намагається позбавитись старої радянської зброї та поступово перейти на стандарти НАТО. Стандарти НАТО – це набір нормативних документів зі стандартизації, внутрішні документи, які встановлюють сам стандарт, призначений для безпосереднього застосування органами військового управління країн – учасниць НАТО.

Загалом існує близько 2 000 таких стандартів і на 100 % вони не запровадженні в жодній країні НАТО. У цьому немає потреби, тому що вони прописують загальні правила, які можна застосувати не до всіх країн [3].

За час повномасштабної війни, яку розпочала росія, наші поліцейські, військові та працівники різних силових структур зіткнулися із ситуаціями застосування та використання вогнепальної зброї для відбиття збройної агресії. Наказом МВС України «Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрат боєприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб» від 26 квітня 2019 року № 334, метою якого є забезпечення якісного і послідовного навчання курсантів, підготовки поліцейських щодо набуття практичних навичок стрільби з пістолета, штурмової гвинтівки (автомата), кулемета (ручного кулемета), ручного протитанкового (реактивного протитанкового) і підствольного гранатометів, снайперської гвинтівки, помпової рушниці, застосування та використання ручних (зокрема світло шумових та газових) гранат, а також виконання нормативів з вогневої підготовки й удосконалення всіх набутих навичок, затверджено курс стрільб для поліцейських¹. Курс стрільб включає в себе не лише вивчення матеріальної частини зброї, а й організаційну складову, умови проведення та забезпечення виконання практичних вправ. Курсом передбачено практичні стрільби, тобто ті, що виконуються в тирі і служать для підготовки ведення прицільного вогню зі зброї; навчально-тренувальні стрільби – стрільби, що проводяться для закріплення набутих навичок; спортивні стрільби, які відбуваються під час змагань зі стрілецьких видів спорту та спрямовані на визначення переможців і призерів; багато

¹ Про затвердження Курсу стрільб для поліцейських та Норм витрати боєприпасів, пострілів, вибухових пакетів і гранат поліцейськими під час проведення практичних стрільб : наказ МВС України від 26.04.2019 № 334 // *Tranzit* : сайт. URL: <http://tranzit.ltd.ua/nakaz/files/Наказ%20МВС%20334%20-%2026042019%20курс%20стрільб%20та%20норми%20витрат.pdf> (дата звернення: 11.02.2023).

інших практичних вправ, які допомагають покращити вміння, навички курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, що належать до сфери управління МВС України.

Визначним в історії проведення практичних стрільб став турнір серед закладів вищої освіти МВС України, який пройшов у Києві 1–2 червня 2021 року. У ньому брали участь 56 представників закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які змагалися за Кубок Міністра внутрішніх справ України. Команди в турнірі представляли сім закладів вищої освіти, зокрема Харківський національний університет внутрішніх справ. За результатами запеклих змагань переможцями стали: перше місце – Національна академія внутрішніх справ (кращий стрілець серед представників постійного складу закладу вищої освіти МВС України – Дмитро Луцак), друге місце – Харківський національний університет внутрішніх справ (кращий стрілець серед представників перемінного складу – Сергій Черкаський), третє місце – Донецький державний університет внутрішніх справ. Практична стрільба розвивається як динамічний вид спортивної стрільби в Україні, тому це є одним з етапів удосконалення професійних здобутків, практичних навичок, які вкрай необхідні для виконання службових завдань¹.

25 січня 2022 року в Академії Служби безпеки України відбувся турнір із практичної стрільби з використанням зброї airsoft. Турнір відбувся у межах меморандуму про співпрацю між Службою безпеки України та Федерацією практичної стрільби України. Суддями турніру стали тренери-методисти Федерації практичної стрільби України, судді Національної категорії з практичної стрільби – Сергій Львович та Олена Львович, які також є інструкторами European bodyguard & security service association, призерами національних та міжнародних змагань із практичної стрільби. Змагання відрізнялися від так званої спортивної стрільби, адже включали в себе «прикладні вправи». Ця методика вимагає від стрільців використання штатного службового спорядження та зброї, виконання вправ із використанням бронезахисту, а також обов'язкового використання «укриттів» та враження мішеней з урахуванням «тактичного пріоритету»². З новими методиками застосування та використання зброї відкриваються нові

¹ У Києві вперше пройшов турнір із практичної стрільби серед ЗВО МВС // Портал МВС : офіц. сайт. 03.06.2021. URL: <https://mvs.gov.ua/press-center/news/u-kijevi-vperse-proisov-turnir-iz-prakticnoyi-strilbi-sered-zvo-mvs> (дата звернення: 11.02.2023).

² Нестандартні змагання з практичної стрільби: airsoft зброя та нова стрілецька методика // Національна академія Служби безпеки України: офіц. сайт. 25.01.2022. URL: <https://academy.ssu.gov.ua/ua/news-1-8-210->

можливості та результати у професійній сфері. Але, на жаль, сьогодні розвиток практичної стрільби зупинився, що потребує особливої уваги з боку Міжнародної конфедерації практичної стрільби та керівників силових структур щодо подальшого розвитку практичної стрільби саме в цей складний час.

Дуже часто можна почути, що стрільбу порівнюють із певним видом спорту, тому з упевненістю говорять «спортивна стрільба». Цей вид спорту допоможе не лише підвищити свій рівень фізичної підготовки, а й знайти своє хобі. Елементи, які доповнюють практичну стрільбу, роблять цей вид спорту більш якісним інструментом для оцінки рівня вогневої підготовки правоохоронців та військовослужбовців. Вершиною всього цього розмаїття є динамічна стрільба, свого роду квінтесенція розвитку стрілецького спорту. У таких вправах потрібно влучити в мішень різних розмірів та з різної відстані. З упевненістю можна стверджувати, що за рівнем азарту і напруженням пристрастей динамічну стрільбу можна порівняти одночасно з футболом та іншими видовищнішими видами спорту.

Висновки

Сьогодні воєнний стан є особливим правовим режимом діяльності органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування та організацій в Україні у виняткових обставинах зовнішнього характеру – необхідністю відбиття збройного нападу росії на Україну. Тому необхідно розвивати практичні навички всіх поліцейських у виконанні вправ Курсу стрільб, що передбачають використання та застосування учбових та бойових гранат різних модифікацій, а також гранатометів. Поліцейський має бути всебічно розвинений в усіх галузях та бути прикладом для наслідування гідному поколінню, попри всі складні умови та кризове становище в суспільстві, мати змогу адаптуватися в соціумі та дати собі раду в будь-якій як життєвій, так і професійній ситуації. Зміцнення обороноздатності країни, підготовка молоді до захисту Батьківщини нині здійснюється у важких умовах, що безпосередньо і всебічно впливає на військову та правоохоронну справу, насамперед на розвиток технічних засобів збройної боротьби і способи ведення війни. Нові актуальні проблеми докорінно змінили всі колишні уявлення про швидкість воєнних дій, роль і значення в них часу та простору. Ці умови вимагають від держави всебічно сприяти підготовці та відбору кандидатів. Необхідно проводити роботу щодо патріотичного виховання, висвітлення поліцейської служби, своєчасного проведення

профорієнтаційної роботи в довузівських закладах, організації профільних спортивних секцій (кульова стрільба, спортивна боротьба, силові види спорту) під патронатом МВС України або закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, створення умов щодо розвитку спеціальних закладів середньої освіти для підготовки майбутніх поліцейських. Також не можна забувати про відпочинок дітей у дитячих таборах із патріотичним вихованням. Все це допоможе визначитися щодо майбутньої професії – професії поліцейського. Підбиваючи підсумки, можемо зауважити, що виникла потреба у створенні програми підвищення кваліфікації працівників закладів вищої освіти системи МВС України у зв'язку з появою нових зразків зброї, а саме інструкторів із вогневої підготовки, тактичної та спеціальної фізичної підготовки; підготовки нових актуальних керівних документів щодо виконання стрілецьких вправ із використанням сучасних зразків зброї та відповідного обладнання щодо психологічного загартування поліцейських під час їх навчання з метою досягнення максимальної підготовленості до несення служби в період воєнного стану.

Список бібліографічних посилань: 1. Бака М. М., Корж В. П. Фізичне і військово-патріотичне виховання молоді. Київ, 2004. 361 с. 2. Вогнева підготовка : навч. посіб. / В. В. Федоров, П. В. Пістряк, А. Ф. Бальва та ін. ; за заг. ред. В. В. Федорова ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2019. 256 с. 3. Щур М. «Червоні – більше не свої». Як Україна впроваджує стандарти НАТО // Радіо Свобода : сайт. 07.04.2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/amp/ukrayina-vprovadzhuje-standarty-nato/31190593.html> (дата звернення: 11.02.2023).

Надійшла до редколегії 15.02.2023

Прийнята до опублікування 21.02.2023

**Vladymyrov M. V., Balats A. O., Pustovyi Yu. Yu., Pidhayna V. V.
Gaining practical skills in handling firearms in modern realities and under martial law**

The article presents the results of a scientific study, namely, the analysis of police training in firearms handling in accordance with the guidelines developed in peacetime before the beginning of Russian aggression. The author identifies the aspects that directly contribute to the selection of candidates for service in the national police, taking into account their previous experience and knowledge of firearms handling before starting their studies at higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with specific training conditions.

The author identifies promising areas of work to improve the quality of knowledge in the discipline "Firearms Training", which directly affects the readiness of a police officer to protect

the country and who must have practical skills in the use of modern weapons. The importance of strengthening the country's defense capabilities and preparing young people to defend the homeland, as well as martial law as a special legal regime in exceptional circumstances when there is a threat of an armed attack on the country, is considered. The issues of promoting patriotic education and the development of special educational institutions for training future police officers were highlighted, and the need to improve the material and technical base, in particular, the importance of developing computer technologies and other modern teaching methods that will maximize the effect of the educational process in the training of law enforcement officers, was emphasized. The article gives an example which, in our opinion, should be further developed and applied in higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs in the course of firearms training, which will increase the motivation of students and cadets not only to obtain positive marks in the firearms training course, but also to achieve a high level of sports and professional skills.

Namely, the regular holding of practical shooting competitions. All of these measures are aimed at strengthening the country's defense capabilities and raising the level of professional training of police officers, which is important for ensuring national security and protecting Ukraine's national interests.

Key words: firearms, police skills, firearms training, law enforcement training, legislation, selection of candidates, shooting, martial law.

НАШІ АВТОРИ

- Балац А. О.** ➤ Харківський національний університет внутрішніх справ (далі – ХНУВС), кафедра вогневої підготовки (старший викладач)
- Бараш Л. Є.** ➤ Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (аспірант)
- Бахаєва А. С.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (старший викладач), канд. юрид. наук
- Венедіктов В. С.** ➤ Сумський національний аграрний університет, д-р юрид. наук, проф., Заслуж. юрист України
- Віоке Галан Р. Р.** ➤ Севільський університет (м. Севілья, Іспанія), кафедра адміністративного права (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Владимиров М. В.** ➤ ХНУВС, кафедра вогневої підготовки (доцент)
- Говоров В. С.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики; канд. юрид. наук, доц.
- Голуб М. В.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Григоращенко О. В.** ➤ Одеський державний університет внутрішніх справ (аспірант)
- Гусєва В. О.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Дедурін Г. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права, канд. іст. наук, доц.
- Джафарова М. В.** ➤ ХНУВС, кафедра адміністративного права та процесу, д-р юрид. наук, проф.
- Джафарова О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Дорошенко Ю. К.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, д-р філософії
- Дрозд В. Г.** ➤ Департамент забезпечення діяльності Голови Національної поліції України, консультативно-контрольний відділ (головний спеціаліст), д-р юрид. наук, проф., заслуж. юрист України

- Заяць Д. Д.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, канд. юрид. наук, доц.
- Заяць К. Д.** ➤ Слідче управління Головного управління Національної поліції в Харківській області, відділ розслідування злочинів у сфері господарської та службової діяльності, д-р філософії
- Клубань М. В.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліцієстики, канд. юрид. наук, доц.
- Король О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (старший викладач)
- Кочура О. О.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології, канд. юрид. наук, доц.
- Крет Ю. М.** ➤ ХНУВС, кафедра правового забезпечення підприємницької діяльності та фінансової безпеки (аспірантка)
- Лазарєв В. В.** ➤ ХНУВС, кафедра теорії та історії держави і права; канд. юрид. наук, доц.
- Лозова С. М.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (доцент), канд. психол. наук, доц.
- Маник О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (старший викладач)
- Мельник Д. С.** ➤ Національна академія Служби безпеки України (м. Київ), канд. юрид. наук
- Мельник К. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра трудового та господарського права (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Мурадлі А. І.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Наджафлі Е.** ➤ ХНУВС, кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Орел Ю. В.** ➤ Севільський університет (м. Севілья, Іспанія), програма «US-Ukraine Assistance Program» (дослідник), д-р юрид. наук, доц.
- Панова І. В.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліцієстики, канд. юрид. наук, проф.
- Перлін С. І.** ➤ Національна поліція України (помічник Голови), канд. юрид. наук, доц.

- Підгайна В. В.** ➤ ХНУВС, навчальна група Ф1-203 факультету № 1 (курсантка)
- Піхурець О. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільно-правових дисциплін, канд. юрид. наук, доц.
- Погорілець О. В.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (науковий співробітник)
- Пустовий Ю. Ю.** ➤ ХНУВС, кафедра вогневої підготовки (викладач)
- Пчолкін В. Д.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Рассказова В. В.** ➤ ХНУВС, кафедра цивільного права та процесу (старший викладач)
- Сезонов В. С.** ➤ Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (завідувач сектору), канд. юрид. наук, доц.
- Степанюк Р. Л.** ➤ ХНУВС, кафедра криміналістики, судової експертології та домедичної підготовки (професор), д-р юрид. наук, проф.
- Тесленко І. О.** ➤ ХНУВС (аспірантка)
- Токарева К. О.** ➤ ХНУВС, кафедра правоохоронної діяльності та поліціїстики (доцент); Заклад вищої освіти «Міжнародний науково-технічний університет імені академіка Юрія Бугая», циклова комісія права та суспільно-гуманітарних дисциплін (голова), канд. юрид. наук, доц.
- Федорищев І. П.** ➤ ХНУВС (аспірант)
- Хань О. О.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу та організації досудового слідства (доцент), канд. юрид. наук,
- Чишко К. О.** ➤ ХНУВС, кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування (доцент), канд. юрид. наук, доц.
- Шатрава С. О.** ➤ ХНУВС, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування (завідувач), д-р юрид. наук, проф.
- Шульженко А. В.** ➤ Сумський національний аграрний університет, юридичний факультет, кафедра правосуддя та філософії (доцент), д-р філософії
- Щербаковський М. Г.** ➤ ХНУВС, кафедра кримінального процесу, криміналістики та експертології (завідувач), д-р юрид. наук, проф.

ДО УВАГИ АВТОРІВ

**ПЕРІОДИЧНІ НАУКОВІ ВИДАННЯ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Крім збірника наукових праць «Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ», Університет є засновником і видавцем ще трьох періодичних наукових видань – збірника наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**», наукового журналу «**Право і безпека**» та електронного видання «**Форум права**».

Вісник Кримінологічної асоціації України

Збірник наукових праць «**Вісник Кримінологічної асоціації України**» видається з 2012 року. За період існування було видано 20 номерів збірника, в яких опубліковано близько 550 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів з питань, що стосуються діяльності Кримінологічної асоціації України. У 2016 році збірник став переможцем конкурсу на краще видання в системі МВС України.

Програмні цілі: розвиток теоретичної складової наук кримінально-правового циклу, здійснення наукового передбачення тенденцій розвитку науки і практики боротьби зі злочинністю, наукове забезпечення діяльності Національної поліції, сприяння реалізації правоохоронними органами державної політики у сфері протидії злочинності, співробітництво з міжнародними кримінологічними організаціями, аналіз та поширення кращих зразків та досвіду їх роботи.

Категорії читачів: науковці, юристи, курсанти, слухачі та студенти навчальних закладів МВС України, юридичних закладів вищої освіти, працівники правоохоронних органів.

Із 2018 року **періодичність** випуску видання становить 2 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <https://visnikkau.webnode.com.ua>.

Право і безпека

Науковий журнал «Право і безпека» видається з 2002 року. За період існування було видано 72 номери журналу, в яких опубліковано близько 3300 наукових статей та значну кількість інформаційних матеріалів наукового спрямування з питань, що стосуються тематики видання. Журнал неодноразово ставав призером конкурсів на краще видання в системі МВС України.

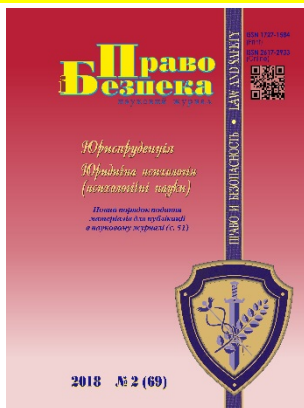
Програмні цілі: поширення результатів наукових досліджень теоретичних і практичних проблем права і безпеки, наукове забезпечення законотворчого процесу та практичної діяльності правоохоронних органів України, сприяння реалізації державної політики у сфері забезпечення прав і свобод громадян та протидії злочинності тощо.

Категорії читачів: усе населення.

Періодичність випуску видання: 4 рази на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://pb.univd.edu.ua>.

Форум права

Електронне видання «Форум права» видається з 2005 року. За період існування було видано 55 номерів збірника, в яких опубліковано близько 4100 наукових статей.

Призначення журналу: досягнення якісно нового рівня повноти й оперативності задоволення інформаційних потреб суспільства в сучасних знаннях у галузі права.

Категорії читачів: науковці-юристи, працівники правоохоронних органів.

Нинішня **періодичність** випуску видання становить 5 разів на рік.

Мови видання: українська, російська, англійська.

Сайт видання: <http://forumprava.pp.ua>.

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ № 23375-13215 ПР від 27.12.2018.

Підп. до друку 27.06.2023. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк.21,47. Тираж 50 прим. Зам. № 2023-

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. 7398-342, факс 7398-181; адреса електронної пошти:
visnyk.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://visnyk.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.